

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

NO. VII.

THE

BRAHMATATVAPRAKÂSIKÂ

BY

SADÂSIVENDRASARASVATÎ

Edited with Notes

BY

T GANÂPATI SÂSTRÎ

Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts,

TRIVANDRUM.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM.

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS

1909

(All Rights Reserved.)

॥ श्रीः ॥

अनन्तशायनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ७.

ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका

नाम

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः

परमहंसपरिब्राजकाचार्येण

श्रीसदादिवेन्द्रसरस्वत्या

विरचिता

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधिता

लघुटप्पण्या च संशोजिता ।

सा च

अनन्तशायने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

फोलम्बाष्ट्रा: १०८५, कौस्त्राष्ट्रा: १९०९.

P R E F A C E.

This work, named *Brahma-tatva-prakâsikâ*, is an exposition of the *Brahma Sûtras*,—the aphorisms of the Vedânta Philosophy. The meaning and significance of every *Sûtra* are presented in this work in such a succinct manner, that as soon as they are grasped, the conceptions formed from the study of the Commentary of Sri Çankarâchârya may at once be recalled to the mind of the student, and also that this *Vritti* (exposition) may render comparatively greater assistance to those desirous of entering upon the study of the *Vedânta Sûstra*, than other *Vrittis* in use.

There is another *Vritti* larger than this, called *Brahmâ-mrita-varshini*, which will be published as one of this Sanskrit Series before long. As not only the method of treatment of that larger work, but its sentences also are largely found in this *Brahma-tatva-prakâsika*, it seems that this work is an abridged form of the other.

The author of this work is one high-souled sage, Sadâ-sivendra Sarasvatî by name, and known also as Sadâsiva-brâhma-nendra. About 150 years ago, he lived in the villages, Nerur, Kotimuti, &c. on the bank of the Kaveri, and Katur, on the bank of the Anuâvati, his deeds exciting wonder and his life being almost like that of one who had attained to the true knowledge of the Supreme Spirit and been liberated from worldly ties in this life itself. The place of his interment at Nerur is even now an object of reverence for the people. A wide description of his deeds is given in a Tamil work, called *Äscharya-darpana*.

This work has been prepared for publication from two manuscripts, one of which is that used by H. H. The late Maharaja, Ayilyam Tirunal, the uncle of H. H. The present Maharaja. The other was kindly sent to me by Mr. Rangaradhya, a resident of the Kallidakunchi village in the Tinnevelly District.

T GANAPATI SASTRI.

निवेदना ।

इयं ब्रह्मतत्त्वपकाशिका नाम ब्रह्मसूत्राणां वृत्तिः; अस्यां प्रतिसूत्रमर्थानां प्रन्थयस्तथा विन्यस्ताः, यथा तैराकलितमात्रैभगवत्पादीयभाष्यार्थोचराः संस्काराः प्रतिपत्तुर्जटित्युद्भुद्धा भवेयुः, यथा च वृत्तिरियं वेदान्तशास्त्रप्रविविक्षोः प्रचरद्वृत्यन्तरापेक्षया गुरुम् उपकारम् आदध्यात् । अस्तीतोऽपि विपुला काचिद् वृत्तिः ब्रह्मामृतवर्षणीति, याम् अस्यां संस्कृतग्रन्थावलावचिराद् ग्रथयिष्यामः । न केवलं तदीयाया विवरणरीतेः, वाक्यानामपि तदीयानाम् अस्यां भूमोपलभ्मात् तत्संप्रहात्मिकेयमित्यपि प्रतिभाति ।

अस्याः कर्ता सदाशिवेन्द्रसरस्वतीनामा सदाशिवब्रह्मेन्द्र इति विदितः कश्चिद् महात्मा । सः १९०. वर्णम्यः प्राग् आश्रवतीतीरगते करुरप्रामे, कावेरीतीर-गेषु नेरुर्कोटिमुटिप्रभृतिषु ग्रामेषु च जीवन्मुक्तप्रायः परमाश्र्वर्यचर्यश्चार । तस्य समाधिस्थानमद्यापि नेरुरप्रामे लोकपूजितसुल्लिङ्गाति । विस्तरेण तु तस्य चरितम् आश्र्वर्यदर्पणांस्ये इमिलभापाप्रनये वर्णितमस्ति ।

अस्या वृत्तेः संशोधनाधारभूतौ द्वावादशौ । तत्रैको महामहिमा श्रीमदाक्षेष-रामवर्मवच्छिमहाराजेन साम्प्रतिकश्रीमहाराजमातुलेन स्वयमुपयुक्तीः, अपरस्तु कल्पिटकुरिच्छिप्रामवास्तव्येन रङ्गोपाध्यायमहाशयेन सदय महां प्रहितः ॥

त. गणपतिशास्त्री.

अधिकरणसूची ।

अधिकरणम्.	पृष्ठम्.	अधिकरणम्.	पृष्ठम्.
अंशाधिकरणम्	८१	अविभागाधिकरणम्	१६८, १७८
अक्षराधि०	१२७	असम्भवाधि०	७१
अक्षराधि०	२९	आकाशाधि०	१०
अग्निहोत्राधि०	१६२	आतिवाहिकाधि०	१७३
अभीन्वनाधि०	१४७	आत्मगृहीत्याधि०	११८
अङ्गवबद्धाधि०	१३६	आत्मत्वोपासनाधि०	१९७
अञ्जनी०	१५	आन्माधि०	७५
अट्टयत्वाधि०	१९	आदित्यादिमत्याधि०	१९८
अनारब्धकार्याधि०	१६२	आधिकारिकाधि०	१२७, १५२
अनाविष्कुवदाधि०	१५९	आध्यानाधि०	११७
अनियमाधि०	१२६	आनन्दमधाधि०	६
अनिष्टादिकार्याधि०	९४	आनन्दाधि०	११७
अनुकूल्याधि०	२९	आनुमानिकाधि०	३६
अन्तराधि०	९	आप्रयाणाधि०	१६०
अन्तराधि०	१७, १२९	आरम्भणाधि०	४९
अन्तरा विज्ञानाधि०	७४	आवृत्त्याधि०	१५६
अन्तर्गम्याधि०	१८	आश्रमकर्माधि०	१४०
अन्यथात्वाधि०	११४	आसीनाधि०	१९०
अन्याधिष्ठिताधि०	९८	आसृत्युपकर्माधि०	१६६
अपशूद्धाधि०	३२	इतरब्यपदेशाधि०	९१
अप्रतीकालम्बनाधि०	१७६	इतरासंक्षेषाधि०	१६१
अवधि०	७२	इन्द्रियाधि०	८९
अभावाधि०	१८०	इयदामननाधि०	१२८
अर्चिराधि०	१७१	ईक्षतिकर्माधि०	२६
अर्धान्तरत्वादिव्यपदेशाधि०	३५	ईक्षन्याधि०	६
अलोपाधि०	१३१	उल्कान्तिप्रतिषेधाधि०	१६७

उत्कान्त्याधि०	७९	ज्योतिराद्याधि०	८८
उपलब्ध्याधि०	६४	ज्योतिर्दर्शनाधि०	६४
उपसंहाराधि०	५२, ११४	तक्षाधि०	८०
उभयलिङ्गाधि०	१०३	तदिदधि०	१७३
एकस्मिन्नसम्भवाधि०	६५	तत्साभाव्यापत्याधि०	९७
एकाप्रताधि०	१६०	तदधिगमाधि०	१६१
ऐकाल्प्याधि०	१३६	तदन्तरप्रातिपत्याधि०	९१
ऐहिकाधि०	१९९	तदभावाधि०	१०१
कम्पनाधि०	३४	तदग्नियानाधि०	७३
कर्त्रधि०	७०	तदार्पाल्याधि०	१६६
कर्मानुभूत्याधि०	१०२	तदोकोशाधि०	११९
कामाद्याधि०	१३०	तद्दृष्ट्याधि०	११०
काम्याधि०	१३८	तद्भूताधि०	१५१
कारणताधि०	४०	तज्जर्थाणाधि०	११२
कार्याधि०	१७४	दक्षिणायनाधि०	१७०
कार्याल्प्यानाधि०	१२०	दहराधि०	२७
कृतान्ययाधि०	९३	देवताधि०	३०
कृत्स्नप्रसक्ष्याधि०	६३	शुभ्याधि०	२३
गन्धर्थवत्त्वाधि०	१२५	नातिचिंगाधि०	९७
शुहाधि०	१६	नानाशब्दाधि०	१३८
चममाधि०	३८	परमाणुजगदकारणत्वाधि०	६०
चराचरव्यपाश्रयाधि०	७४	परामर्शीधि०	१४४
जगद्वाचिन्याधि०	४१	परायत्ताधि०	८१
जगद्यापाराधि०	१८२	पात्ररात्राधि०	६७
जन्माद्याधि०	२	पारिप्लवाधि०	१४६
जिज्ञासाधि०	१	पाशुपताधि०	६६
ज्ञाधि०	७९	पुरुषविद्याधि०	१२३
ज्योतिरधि०	१०	पुरुषार्थाधि०	१४०

पूर्विष्याधिकाराधि०	७२	यदेवाधि०	१६३
प्रकृतैतावस्थाधि०	१०६	योगप्रत्युक्त्याधि०	४६
प्रकृत्याधि०	४३	रचनानुपपत्त्याधि०	५७
प्रतीकाधि०	१९८	रक्ष्याधि०	१६९
प्रदानाधि०	१३२	लिङ्गभूयस्त्वाधि०	१३३
प्रदीपाधि०	१८१	वाक्यान्वयाधि०	४२
प्रभिताधि०	२९	वाक्सम्पत्याधि०	१६४
प्रयोजनवत्त्वाधि०	१९	वागादिलयाधि०	१६८
प्राणाधि०	१०	वायुक्रियाधि०	८७
प्राणशैष्ट्याधि०	८६	वाय्वाधि०	१७२
प्राणसम्पत्याधि०	११९	विकल्पाधि०	१३८
प्राणाणुत्वाधि०	८९	विपर्ययाधि०	७३
प्राणोत्पत्त्वाधि०	८४	वियदधि०	६९
प्रातर्दनाधि०	१२	विलक्षणत्वाधि०	४६
फलाधि०	१११	वेधाधि०	१२२
बहिरधि०	१५२	वैश्वानराधि०	२०
ब्रह्मदृष्ट्याधि०	१९८	वैषम्यनैर्घृण्याधि०	५५
आळाधि०	१७८	व्यतिहाराधि०	१२९
भूमज्यायस्त्वाधि०	१३७	व्याप्त्याधि०	११५
भूमार्थ०	२९	शास्त्रयोनित्वाधि०	३
भौक्तापत्त्याधि०	४९	शिष्टापरिग्रहाधि०	४९
भौगाधि०	१६३	श्रेष्ठाणुत्वाधि०	८८
मनस्तसम्पत्याधि०	१६४	संज्ञामूर्त्तिकल्पत्याधि०	९०
महदीर्घाधि०	९९	सङ्कल्पाधि०	१७९
मातरिश्वाधि०	७१	सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधि०	१९
मुक्तिफलानियमाधि०	११६	सत्याधि०	१३०
मुग्धाधि०	१०३	सन्ध्याधि०	१९
धथाश्रयभवाधि०	१३९	सत्तगल्याधि०	८१

समन्वयाधि०	४	सर्वभेदाधि०	११६
समानाधि०	१२०	सर्वोपेताधि०	५४
सम्पद्याविर्भवाधि०	१७७	सहकार्यन्तराविष्याधि०	१५४
सम्बन्धाधि०	१२१	साम्परायाधि०	१२५
सम्भूत्याधि०	„	सुषुप्त्युल्कान्त्याधि०	३५
सर्वत्र प्रसिद्धाधि०	१३	सेतुमानाधि०	१०९
सर्वभर्मोपपत्त्याधि०	९६	स्तुतिमात्राधि०	१४९
सर्ववेदान्तप्रत्ययाधि०	११२	स्मृत्याधि०	४१
सर्वव्याख्यानाधि०	४४	स्वास्थ्याधि०	१५३
सर्वान्नानुमनाधि०	१४८	हान्याधि०	१२३
सर्वोपेक्षाधि०	१४७		

पाठभेदः ।

पू. प. (क)	(ख)	पू. प. (क)	(ख)
१ २० प्रयो	सप्तयो	७ ३ त्वे न वि	त्वेऽनि
,, २३ प्रेक्षणा	प्रेक्षितत्वा	,, ४ ठो न नि	ठोऽनि
,, २५ रुद्धा	रुद्धनीया	९ ४ हेत्वन्तरमाह	इतथ नानन्दमयोऽन्
,, „ दिसू	दिभिः सू		प्रतिपाद्य इत्याह
२ ३ हापरलि	हालि	,, ६ स्य ब्रह्म	स्यात्म
,, „ तिः । उत्त	तिः । प्राथम्याह-	,, ८ यद्समवधा	यज्ञविधा
	स्याधिकरणस्य ना-	,, १६ पूर्वं ब्रह्मपदा-	पूर्वं ब्रह्मपदमानन्द-
	धिकरणसङ्गतिः ।	नन्दमयपद-	मयपदमानन्दाभ्या-
	उत्त	तदभ्यासा	सशेति मुख्यत्रितया-
,, ४ नारम्भात्	नारम्भसम्भवात्	दितो	त्मकबहुप्रभाणवशात्
,, ७ यद्दि स	यत् स	१० ४ न तथेह	तथा
,, ८ यावल	याल	„ „ दुःस	दुमश
,, १६ लीभू	लभू	„ १२ यलि	यत्तु लि
,, २० न्तवि	न्तवाक्यवि	„ १८ अत्राति	अति
,, २७ अत्र	तत्र	„ २१ दृष्ट्येति	दृष्ट्येति दृष्ट्यम्
३ २ स्थस	स्थं स	„ २३ तत्र प्रा	तत्र किं प्रा
,, ३ त्वासि	त्वाग्रसि	११ २ दित्यद	दित्यादित्
,, ५ स्य ज	स्य ब्रह्मणो ज	„ २२ यच्या	यच्याम्
,, २० स्यादिवे	स्यादिनावे	„ २३ न्धात् तदेव	न्धादेव
,, २१ वेदो	वेदस्यो	„ २६ कां ने	कां तने
,, २२ ग्रीकारात्	ग्रीकरणात्	१२ ८ स्वर्ति	समर्ति
,, २५ गीयार्थत्वा	गीयकत्वा	„ २४ वाय	व शुक्षः
४ १७ नां विविधिङ्गुरा	नामविविधिरा	१३ २ स्तः यथा	न्तः वामदेववद् यथा
,, २२ द्वारात्री	द्वारप्रती	„ ८ ज्ञात् तदु	ज्ञात् तदु
,, २० गात्	गात्	„ २३ दमारभते	दमाह
,, „ तथै	ते	१४ १ रण्डेऽपि	रणस्यापि
५ १३ णास्याक्षेप	णाक्षेपिकी	१५ २५ कर्तुं	अत्
,, २१ तद्	तद्वत्	१६ २१ हि य	हि हि य
,, „ स्तिवल्या	स्तील्या	„ २२ अवणे	अवणे
,, २४ तदेव	तदेव	१७ १६ थानिद्	थितुमिद्
६ १६ सच्छब्दशादिद्	सच्छब्दिद्	„ २४ इ(वसू?)ति हाति	
,, २४ प्रकृत्य	प्रकृत्य	१८ १३ लन्त	लायन्त
,, २१ न्यजे	न्यजे	२१ ३५ रक्षोकायास्	रक्षुलोकात्म

२४ १३ द्विती	दिल्लीर्थः	३७ १७ त्वस्या	त्वेनास्य
२५ ४ भ्वाय	भ्वायाय	३८ २१ समस्ति	साधनसमस्ति
२६ १६ र, ब्र	र, किन्तु ब्र	४१ २२ न वि	न वाक्यवि
२७ ८ केऽन्तर्दं	के यो द	४३ ४ सल्ल	सर्वे
२८ ३ शस्था	शशब्दस्था	४४ २७ वोऽसच्छ	वोऽश
,, १५ वृत्त्यर्थः	वर्तक	४९ २५ तत्वा	तभेदकत्वा
,, १८ दसम्भ	दभ	५० १६ मन	मन्यन्
३० ४ ब्रह्मा	परमा	५१ ५ णवि	णप्रदीतिवि
३१ १४ दुष्पा	दुष्पा	५२ १३ तिः । त	तिः तस्योक्तदोष-
,, २४ स्वत्म् । नथा	स्वतन्त्रा		स्वानुपपत्तिः । त
३४ १० क्वये जी	क्वयेऽहुगुणमात्रजी	५३ ११ (त्वमेव तस्य) त्वादेव कारणत्वमे-	
,, १९ नात् सर्वस्त्व	नात् प्राणस्यात्		तस्य
	प्राणश्रुतिप्रसिद्धस्य	६९ ३ शाद	शाद्वितात्
३६ २७ क्षग्रा	क्षशब्दग्रा	७० ३ स्थ इति	स्थ एवेति
३७ ७ क्षाव्यक्षकाङ्गी	क्षमस्याव्यक्षताङ्गी	७१ १४ वट द्वयोः	वटनगोः
,, १७ उद्म	उद्मात्रम्	, २४ काला अ॒	कथु

॥ श्रीः ॥

श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वतीप्रणीता
ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकाख्या
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

आज्ञायान्तैकसंसिद्धमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
आनन्दघनमापूर्णे किञ्चिज्ज्योतिरुपास्महे ॥ १ ॥
नमस्त्रयन्तकान्तारविहारैकपटीयसे ।
वादिमत्तेभसंहत्रे व्यासकेसरिणे सते ॥ २ ॥
स्तुवन्मोहतमस्तोमभानुभावमुपेयुषः ।
स्तुमस्तान् भगवत्पादान् भवरोगभिषग्वरान् ॥ ३ ॥
यद्वाणीद्युमणिध्वस्ता मन्मोहध्वान्तसन्ततिः ।
श्रीगुरुन् भावयामस्तांश्चयन्ताच्चुजभास्करान् ॥ ४ ॥
श्रीमदेशिकपादाब्जपरिचर्चयबलादहम् ।
भाष्यानुगां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं कुर्वे यथामति ॥ ५ ॥

* १ जिज्ञासाधिकरणम् *

इह खलु भगवान् बादरायणः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यौपयिकमापाततस्त्रयन्तवचोमिः
प्रतिपन्नमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेत्रुमिदमारचयाच्छकार—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । अन्नाथशब्देन साधनचतुष्टयसम्पत्यानन्तर्यमुच्यते । अतश्शब्देन साधनचतुष्ट-
यस्य सम्मावना । ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेनाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन प्रयोजनत्वं ब्रह्मण उ-
क्तं भवति । एव च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गभूताधिकार्यादिसमर्पकत्वेन समन्वयाद्यखिलविचा-
रोपोद्घातत्वादादावस्य सूत्रस्य सङ्गतिः । विचारविषयवेदान्तवाक्यैः स्वार्थनिर्णया-
यास्यापेक्षणाच्छुतिसङ्गतिः । एवं सर्वेषां सूत्राणां श्रुतिसङ्गतिर्द्वष्टव्या । विशेषतो
ब्रह्मपरवाक्यतात्पर्यनिर्णयकन्यायसूचकत्वाद् ब्रह्मविचारात्मकशास्त्रसङ्गतिः । एवम-
अेऽपि शास्त्रे सङ्गतिरुपा । ‘अयातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादिसूत्रैः सर्वे वेदान्ता ब्रह्मपरा

इति समन्वयप्रतिपादनात् तेषामाध्यार्थं समन्वयान्याग्रमङ्गतिः । प्रथमपादे स्पष्ट-
ब्रह्मपरलिङ्गानां वाक्यानां विचार्यत्वादापादं पादग्रन्थतिः । उत्तराधिकरणसङ्गतिस्तु
तस्यैवानेनेति नास्योच्यते । पूर्वपक्षे विचारानारभादुपायान्तरसान्या मुक्तिः, सि-
द्धान्ते तु तदारम्भसम्भवात् तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव मुक्तिरिति फलभेदः । अत्र
वेदान्तवाक्यविचारो विषयः । स न कर्तव्यः कर्तव्यो वेति विषयप्रयोजनसम्भवा-
सम्भवाभ्यां सन्देहे, यद्धि सन्दिग्धं सप्रयोजनं तस्य विचारविषयत्वम् । ब्रह्मणस्तु
स्फुटतराहम्प्रत्ययावलम्बनत्वेनासन्दिग्धत्वात् तत्ज्ञानान्मुक्तिलक्षणप्रयोजनाभावाच्च
न विचारविषयत्वम् । अतोऽसम्भावितविषयादिमान् वेदान्तवाक्यविचारो न कर्तव्य
इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु श्रुतिगम्यब्रह्मात्मतत्त्वस्याहम्प्रत्ययानालम्बनत्वेन सन्दिग्धत्वात्
तत्साक्षात्कारादनर्थनिवृत्तिलक्षणमोक्षसम्भवात् सम्भावितविषयादिमान् वेदान्तवा-
क्यविचारः कर्तव्य इति ।

सूत्रार्थस्तु अत्र सूत्रेऽनुवादकवेनानर्थक्यपरिहाराय पुरुषप्रथत्यये च कर्तव्ये-
ति पदमध्याहर्तव्यम् । नन्वेवमप्यानर्थक्यं तदवस्थमेव, प्रकृतिप्रत्यग्यार्थयोज्ञानेच्छ-
योः कर्तव्यतानन्वयादिति चेत्, नैप दोषः । अत्र प्रकृत्या फलभूतं ब्रह्मापरोक्ष-
ज्ञानमजहलक्षणया कथ्यते । सन्प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहलक्षणया जेगीय-
ते । अर्थादपरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं वेदान्तवाक्यानां विचार्यत्वं च लभ्यते ।
एवच्च श्रुत्यर्थाभ्यां साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणो मोक्षसाधनब्रह्मापरोक्षज्ञानाय
वेदान्तविचारः कर्तव्य इति विचारे कर्तव्यतान्वयसम्भवादिति ॥ १ ॥

* २ जन्माध्यधिकरणम् *

नन्वित्यं ब्रह्मणस्यन्तविचारमुखेन विचार्यत्वमवादि, तदसारं लक्षणा-
भावेन स्वरूपस्यैवासिद्धेरित्याक्षिप्याह-

जन्माध्यस्य यतः ॥ २ ॥

अस्य पूर्वाधिकरणेनाक्षेपिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्य-
सिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । अत्र ‘यतो वा इमानि भूतानि’ (तै.३.१)
इत्यादिवाक्यं विषयः । अत्र श्रूयमाणं जन्मादिकं ब्रह्मलक्षणं न वेति सन्देहे जन्मादर्ज-
गणिष्ठत्वेन ब्रह्मनिष्ठत्वासम्भवात् तद् ब्रह्मलक्षणम् । न च ‘सत्यं ज्ञानम्’ (तै.२.१)

इत्यादिवाक्यस्थसत्यादिकं लक्षणं स्यादिति साम्प्रत, लोकसिद्धभिन्नार्थकानामेक-
ब्रह्मलक्षणत्वासिद्धेरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थापितस्य जगतो
जन्मादि जन्म उत्पत्तिरादिर्यस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य तज्जन्मादि यतो यस्माद् ब्रह्मणो
भवति, तस्य जगज्जन्मादिकारणस्य परस्य ब्रह्मणोऽनादिसिद्धस्य सकलजगज्जन्मा-
दिकारणत्वं तटस्थलक्षणम् । सत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् । न च लोकसिद्धभिन्नार्थ-
कत्वादेकब्रह्मलक्षणत्वमप्रासिद्धमिति साम्प्रतं, सत्यादिपदानामखण्डार्थकत्वेनैकब्रह्म-
पर्यवसायितया लक्षणत्वसम्भवादिति ॥ २ ॥

* ३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् *

नन्वित्थं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञत्वमर्थादभाणि । तदरमणीयं,
वेदस्य नित्यत्वेन जगत्कारणत्वायोगादित्याक्षिप्याह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

अस्य पूर्वाधिकरणेनाक्षेपिकी सङ्गतिः । फलन्तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वा-
निर्वारणं, सिद्धान्ते तन्निर्धारणमिति द्रष्टव्यम् । ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-
द्यद्यवेदो यजुर्वेदः’ (बृ. २. ४. १०) इत्यादिवाक्यं विषयः । तद् ब्रह्मणो वेद-
कर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयति उत साधयतीति सन्देहे ‘वाचा विरूपनित्यया’
(तै. सं. २. ६. ११) इति वेदस्य नित्यत्वश्रवणात् तत्कर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न
साधयतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु शास्त्रस्य ऋग्वेदादेः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः
कारणं, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्माद्वेदकर्तृत्वात् सर्वज्ञत्वं साधयति । यदवादि पूर्व-
वादिना वेदस्य नित्यत्वश्रवणादिति । तदसाधु । ‘अस्य महतो भूतस्य’त्यादि-
वेदोत्पत्तिश्रुत्यनुरोधेन नित्यत्वश्चुतेरर्थवादपरत्वात् । न च वेदस्य सकर्तृकत्वे पौरु-
षेयत्वं स्यादिति साम्प्रतं, तस्योपलभ्यरचित्तवानङ्गीकारादिति । प्रथमवर्णकम् ।

यद्वा जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणि लक्षिते तस्य मानान्तरगम्यत्वमाशङ्कचाह—

शास्त्रयोनित्वात् ।

लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलत्वं सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षेऽनुमान-
स्थैव विचार्यत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते वेदान्तवाक्यानामिति फलभेदः । ‘तन्त्वौपनिषदं
पुरुषम्’ (बृ. ३. ९. २६) इत्यादिवाक्यं विषयः । तद् किं ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं
समर्पयति उत नेति सन्देहे ब्रह्मणः सिद्धवस्तुत्वेन मानान्तरेणाप्यवगम्यमानत्वान्म

समर्पयतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु शास्त्रमृग्वेदादि योनिः प्रमाणं यस्य तत् त-
थोक्तं, तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्माद्ग्रेदंकप्रभाणकत्वात् तदेकगम्यत्वं समर्पयति ।
यत्तु मानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणोऽभाणि तत्र, तस्य रूपाद्यभावेन तद्गम्यत्वासम्भवा-
दिति । द्वितीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

^१ ८ समन्वयाधिकरणम् ।

नन्वित्थं ब्रह्मण् शास्त्रेकगम्यत्वमभ्यवाये । तदसाधु शास्त्रस्यान्यपरत्वादि-
त्याक्षिप्याह—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

अस्य पूर्वेणाक्षेपिकी सङ्गतिः । फलन्तु पूर्वपक्षे मुमुक्षोर्वेदान्तेषु प्रवृत्त्यनु-
पत्तिः, सिद्धान्ते प्रवृत्तिसिद्धिगति द्रष्टव्यम् । अत्र मर्यं वेदान्ता विषयः । ते
किं कर्मशेषपक्त्रादिपरा उत नित्यसिद्धब्रव्यपरा वेति मन्देहे अहेयानुपादेयामिद्धब्र-
व्यपरत्वे निष्प्रयोजनत्वमापेक्षत्वप्रमङ्गात् कर्मशेषपक्त्रादिपरा एवति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु--- सौत्रमनुशब्दः पूर्वपक्षत्वावृत्त्यर्थ । तद् ब्रह्म वेदान्तेषु प्रतिपाद्यते,
कुतः, समन्वयात् सम्यक् तात्पर्यवस्थेन वेदान्तानां ब्रव्यप्रयन्वयान् सम्बन्धान् । अ-
तो वेदान्ता नित्याभिद्धब्रव्यपरा, न कर्त्रादिपरा: भिन्नप्रकरणस्थन्वात् । न च पक-
रणमेदादुपासनाविधिपरा इति मात्रतः, 'तत्त्वगस्या' (छा., ६. ७) दीना विधि-
विधुराणां बहुलमुपलब्धेः । यत्तु निष्प्रयोजनत्वमुक्तः, तदयुक्तम् अनर्थनिवृत्तेः
प्रयोजनस्य सम्भवात् । यच्च सापेक्षन्वं तत्र, रूपादिहीनस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरा-
गम्यत्वेन तत्प्रतिपादकवेदान्तानां सापेक्षत्वासम्भवात् । तस्मादुपक्रमादिलिङ्गवे-
दान्ता ब्रह्मपरा एवेति सिद्धम् । प्रथमर्वाकम् ।

यद्वा हस्थं ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वेऽपि तद्विधिद्वाराज्ञीकुर्वत एकदेशिनो मतं
प्रसङ्गादाक्षिप्याह—

तत्तु समन्वयात् ।

पूर्वेणास्य प्रसङ्गसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे उपासनया मुक्तिः सिद्धान्ते ज्ञा-
नादिति फलमेद्दितत्र वेदान्ताः प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्म समर्पयन्ति उत
साक्षादिति सन्देहे प्रवृत्त्यादिलिङ्गाभावेन सिद्धे शक्तिग्रहासम्भवान् प्रवृत्तिनिवृत्ति-
परस्यैव शास्त्रत्वेन सिद्धपरत्वे तत्त्वायोगाद् विधिविषयतयेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-
तद् ब्रह्म साक्षाद् वेदान्ताः समर्पयन्ति, कुतः समन्वयात् तात्पर्यवस्थेन तेषां तत्रान्व-

यत् । यनुसिद्धे प्रवृत्त्यादिलिङ्गाभावेन न शक्तिग्रह इति, तत् । प्रवृत्तिनिवृत्ती
एव लिङ्गमिति न निर्बन्धः, ‘पुत्रस्ते जात’ इत्यादिषु हर्षादिलिङ्गेनापि शक्तिग्रहस-
भवात् । यनु प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रवमिति, तदपि न हितशासनाद्वेदान्तानां
शास्त्रोपपत्तेरिति दिक् । द्वितीयवर्णकम् ॥ ४ ॥

* ५ ईक्षत्यधिकरणम् *

इथं चतुर्भैः सूत्रैः सर्वजगत्कारणं सर्वज्ञं सर्ववेदान्तप्रतिपादं ब्रह्मवेति
प्रत्यपादि । तत्र साङ्घायाः कूटस्थल्वेन क्रियाशक्त्ययोगाद् ब्रह्म न जगत्कारणम्,
अपि तर्हि त्रिगुणात्मकत्वात् क्रियाशक्तिमत् प्रधानमेव जगत्कारणमिति जगुः ।
तन्मतं निराकर्तुमिदमाह—

ईक्षतेनांशब्दम् ॥ ५ ॥

पूर्वेणास्याक्षेपसङ्गतिः । फलन्तु पूर्वपक्षे प्रधानैक्यसम्पदुपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्म-
क्षयधीरिति बोश्यम् । छान्दोग्ये श्रूयते ‘सर्वेव’ (६.२.१) इत्युपक्रम्य ‘तदैक्षते’ति ।
तत्र सच्छब्दितं जगदुपादानं किं प्रधानम् उत ब्रह्मेति संशये प्रधानमिति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु न प्रधानं जगदुपादानम् । कस्माद् अशब्दम् । हेतुगर्भविशेषणमे-
तत् । अशब्दत्वाद्वेदप्रमाणकत्वात् । कस्माद्वेदप्रमाणकत्वम्, ईक्षतेः धातुवाचके-
क्षतिशब्दस्तर्थलक्षकः ईक्षितृत्वश्रवणात् । नव्यचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्व सम्भ-
वति, तस्य चेतनर्थमत्वात् । नव्य कूटस्थब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यमावः, माया-
महिमा सर्वस्याप्युपपत्तेः । अतः सदीक्षितृ चेतनं ब्रह्मैव जगदुपादानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु ‘तत् तेज ऐक्षत’, ‘ता आप ‘ऐक्षन्त’ (छा. ६. २. ३. ४) इत्यचेतने-
उपीक्षितृत्वश्रवणात् तत् प्रधानेऽपि गौणमस्त्वत्याशङ्कचाह—

गौणश्चेनात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

असेजसोरिव प्रधान ईक्षतिशब्दो गौण इति चेन्न । कस्माद् आत्मश-
ब्दात् । तदेव ‘तदैक्षत’ इति प्रकृतं सदीक्षितृ ‘सेयं देवते’ति देवताशब्देन पराभृत्य
‘अनेन जीवेनात्मना’ (छा. ६. ३. ३) इत्यात्मशब्दश्रवणादित्यर्थः ॥ ६॥

नन्वात्मशब्दः प्रधानेऽप्यस्तु तस्य नानार्थकत्वादित्याशङ्कचाह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमात्मशब्दवाच्यं ‘स आत्मे’ति प्रकृतं सदृष्टिमानमादाय ‘तत्त्वम-

सी'ति शेतकेतोश्चेतनम्य तत्त्विष्टतां तत्स्वरूपतामुपदिक्ष्य 'अथ सम्पत्स्य' (छा. ६. १४. २) इति प्रारब्धक्षयानन्तरं मोक्षोपदेशात् । अतश्चेतनस्याचेतनानिष्टत्वानु-पपते: श्रद्धया तद् ध्यायतो मोक्षासम्भवादनर्थप्राप्तेश्चात्मशब्दश्चेतनपर इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

ननु स्थूलारूपतीन्यायेन प्रधानोपदेशद्वारारायमात्मोपदेशोऽस्त्वित्याश-
ङ्कचाह—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्य 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञनया तत्त्विष्टो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिक्षु शा-
खा तस्य हेयत्वं ब्रूयात्, न तथा ब्रूते । अतो हेयत्वम्यावचनादनभिधानाच्चकारादे-
काविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपकमविरोधाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इत्थं प्रधानस्यात्मोपदेशद्वारा आत्मत्वगौणोक्तितृत्वनिरासेन जगत्कारणत्वं
निरस्याधुना स्वतन्त्रेहेतुभिस्तदेव निरसितुं सूत्रत्रयमाह —

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

स्वस्मिन् प्रकृते सच्छब्दशब्दिते चिदात्मनि अप्ययात् 'सता सोम्य तदा
सम्पन्नो भवति' (छा. ६. ८. १) इति लयश्रवणाद् अपिपूर्वस्वैतेल्यार्थकत्वात् । अतो
यस्मिन् सर्वेषां जीवानां भूयुसावृपाधीकृतविशेषामावादप्ययम्तचेतनं सच्छब्दवाच्यं
ब्रह्मैव जगत्कारणं, न प्रधानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतेः सर्वेषु 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' (तै. २. १) इत्यादिवेदान्तेषु चेत-
नकारणत्वावगतेः समानत्वान्नाचेतनं प्रधानं कारणमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

श्रूयते हि श्वेताश्वतरोपनिषदि (६. ०.) सर्वज्ञमीश्वर प्रकृत्य 'स का-
रणं कारणाधिषिद्यो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप' इति । तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म
जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यचेति सिद्धम् ॥ ११ ॥

* ६ आनन्दमर्याधिकरणम् *

इत्थं सर्वेषां वेदान्तानां सविशेषनिर्विशेषब्रह्मपराणामुपास्तिविध्वारा सा-
क्षाच्च निर्विशेषब्रह्मपरत्वे सिद्धेऽप्ययुना निर्विशेषवाक्यविचारात्मकमिदमधिकरण-
मारमते—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

ईक्षत्यधिकरणे ‘तत् तेज ऐक्षते’ति अमुख्येक्षणप्रायपाठो यथा जगत्कारण-त्वे न निश्चायकः न तथा ‘आनन्दमय’ इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वे तत्प्रायपाठो न निश्चायक इति पूर्वेणास्य प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे जीवस्यानन्दमयत्वेनोपास्तिः फल, सिद्धान्ते तु निर्विशेषब्रह्मैक्यप्रमितिरिति परमसिद्धान्तानुसारिणः । एकदेशिम-ते तूभयत्रोपास्तिरिति विवेकः । तैतिरीये (२. १) श्रूयते—‘अन्नरसमय’ इत्याद्युपक्र-म्य ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इति । तत्र किमानन्दमयशब्देन ‘सत्यं ज्ञानमि’ति प्रकृतं पर ब्रह्मोच्यते, किं वा अन्नमयादिवद् ब्रह्मणोऽर्थान्तरं जीव इति विशये अ-र्थान्तरमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आनन्दमयः परमात्मैव, कुतः, अभ्यासाद्, आनन्दशब्दस्य ब्रह्मण्येव वहुकृत्वोऽभ्यासादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वानन्दमयशब्दस्य विकारार्थत्वात् कथ ब्रह्मपरत्वमित्याशङ्कचाह—

विकारशब्दाश्वेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

न ब्रह्म आनन्दमयशब्दित, कुतः, विकारशब्दाद्, विकारार्थकमयटप्रत्य-याद् ब्रह्मणश्चानन्दविकारत्वानुपपत्तेरिति चेन्न । कस्मात्, प्राचुर्यात्, प्रकृते मयट आनन्दप्राचुर्यवाचकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

मयटः प्राचुर्यार्थकत्वे हेत्वन्तरमाह—

तद्देतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तमानन्दं प्रति ‘एष ज्ञेवानन्दयाति’ (तै. २. ७) इति ब्रह्मणो हेतुत्वव्यपदे-शादानन्दमयः पर एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

इतश्च आनन्दमयः पर एवेत्याह—

मान्त्रवार्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्युपक्रम्य ‘सत्यं ज्ञानमनन्द ब्रह्म’ (तै. २-१) इत्य-स्मिन् मन्त्रे यत् सत्याद्यात्मकं सर्वान्तरं ज्ञेयत्वेनोक्तं तन्मान्त्रवार्णिकं ब्रह्मैव ‘आनन्द-मयः’ (तै. २-९) इति ब्राह्मणे गीयते, मन्त्रब्राह्मणयोरैकाश्चादित्यर्थः ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयैः परो न जीव इत्याह—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

ईश्वरादितरो नानन्दमयः, कुतः, अनुपपत्तेः ‘सोऽकामयत वहु स्यां प्रजाय-य’ (तै. २-६) इत्यादिश्रूयमाणस्य सूष्टेः प्राक् कामयितृत्वस्त्रष्टव्यात्मकत्वादेरनुपप-त्तेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयोऽन् जीव इत्याह--

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ।

‘एसो वै सः । रसं ष्वेवाय लब्धवानन्दी भवति’ (तै. २-७) इति लब्धूलब्धव्य-
त्वेन जीवानन्दमयोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तद्वानन्दमयशब्देन प्रधानमुच्यता, तत्राह-

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानम् अनुमानेकगम्य प्रधानम् । तस्य नापेक्षा आनन्द-
मयत्वेनात्र न र्वीकारः । कुतः, वामान् तदधिकारं ‘रोडकामयते’ ति कामयितृत्वश्र-
वणादित्यर्थ । अत्र प्रधानानिंग करण प्रामङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

इतश्च नानन्दमयो जीव इत्याह-

अस्मिन्नरथं च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

आनन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रबुद्धम्याम्य जीवस्य तद्योगं, तदात्मना
योगस्तथोगस्तद्वायापातिर्भुक्तिः, तं ‘यदा यैव प एतमिन्द्रियेऽनात्म्येऽनिरुक्तं’ (तै.
२-७) इत्यादि आकृतं श्रान्तिः । तस्यादानन्दगयो जीवः, किन्तु परमात्मवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इदन्त्वेऽन्देशीयमतम् । भगवन्नादधिमते त्वित्थ मृत्योजना—आनन्दमयो-
भ्यासात् । इक्षत्यधिकरणे मुखेश्वरणाद् ब्रह्मनिर्णये गाणप्रायणाठम्यानिश्चायकत्वं
यथा, न तथेहावारत्वायव्यवत्वयोः पुच्छशब्दलक्षकन्वसाम्यादव्यवप्रायणाठस्यानि-
श्चायकत्वमस्तीति तेनास्य प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । फलं त्वधस्तादनन्तर्हितम् । ‘ब्रह्म-
पुच्छ प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दगायथ्रयवत्वेन ब्रह्मोच्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति सन्देहेऽव-
यवत्वेनेति पृथः । सिद्धान्तस्तु सौत्रानन्दमयशब्देनानन्दमययाक्यस्थब्रह्मपुच्छ-
भित्यत्रलब्रह्मशब्द उपलक्ष्यते । स स्वप्रधानब्रह्मपरः, कुतः, अभ्यासान् तस्यवं ‘अ-
सन्नेव स भवति’ (तै. २-६.) इति श्लोकं अभ्यस्यामानत्वादित्यर्थः । यतु पुच्छ-
बद्यस्याव्यवपरत्वमिति तत्राह—विकारशब्दान्नेति चेन्न ग्रानुगात् । विकारशब्दाद-
व्यवपरपुच्छशब्दात् तत्समानाधिकरणब्रह्मशब्दो न रवप्रधानब्रह्मपर इति चेन्न,
ग्रानुर्याद्, अव्यवप्रायप्रयोगात् पुच्छभित्युच्यते, नावयवविवक्षया । अतः प्रतिष्ठा-
समभित्याहारात् पुच्छशब्दस्याधारपरतया स्वप्रधानत्वेन ब्रह्मोच्यत इत्यर्थः । इतश्च
पुच्छशब्दस्याधारपरत्वमित्याह—तद्वेतुव्यपदेशाच्च । तस्य ब्रह्मणः स्वविकरजातं
प्रति हेतुत्वेन ‘इदं सर्वमसृजत’ (तै. २-६) इति वाक्ये व्यपदेशादित्यर्थः । इतश्च
पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वप्रधानभित्याह—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । यत् ‘सत्यं ज्ञान-
मनन्तं’भित्यादिमन्त्रवर्णप्रिपादं ब्रह्म, तदेव ‘ब्रह्मपुच्छम्’ (तै. २-५-२) इति ब्राह्म-
णवाक्ये स्वप्रधानन्येन गीयते । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यादित्यर्थः । ननु पुच्छवाक्ये

आनन्दमयं स्वप्रधानत्वेन प्रतिपाद्य किं न स्याद् इत्यत आह—नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर आनन्दमयोऽत्र न प्रतिपाद्यः । प्रियादिमत्त्वेनाग्रिमवाक्योक्तस्यृत्वाद्यनुपपत्ते-रित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—भेदव्यपदेशाच्च । ‘रस ह्येवाय लब्ध्यानन्दी भवति’ (तै. २-७) इत्यानन्दमयब्रह्मणोर्लब्ध्यव्यव्यत्वेन रूपेण भेदव्यपदेशादित्यर्थः । ननु ‘आनन्दो ब्रह्म’ इत्यत्रत्यानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमनुमीयत इत्यत आह—कामाच्च नानुमानापेक्षा । काम्यत इति काम आनन्दः । तस्य ब्रह्मत्वदर्शनात् नानुमानेनानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमेपेक्षितव्य, विकारार्थमयट्टसमवधानादित्यर्थः । इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्य इत्याह—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । अस्मिन् पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रबुद्धस्यास्यानन्दमयस्य ‘यदा द्येव’ (तै. २-७) इति शास्त्रं तद्योग तद्वावापत्ति शार्तित । अतोऽत्रानन्दमयस्याप्रतिपाद्यत्वात् पुच्छब्रह्मव स्वप्रधानं निर्विशेष ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

: ७ अन्तराधिकरणम् ।

इत्थं पूर्वसिद्धनिर्विशेषब्रह्मसमन्वयापवादमाह—

अन्तस्तद्वर्त्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वं ब्रह्मपदानन्दमयपदतदभ्यासादितो निर्विशेषब्रह्मनिर्णयो यथा, तथा रूपवत्त्वादिवहुप्रमाणवशात् संसारी हिरण्मय. पुरुषोऽस्त्विति पूर्वसिद्धान्तयुक्त्या पूर्वपक्षोत्थानात् तेनास्य दृष्टान्तसङ्गतिं । फलन्तु पूर्वोत्तरपक्षयोरपरपरब्रह्मोपास्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । छान्दोग्ये (१-६-६) श्रूयते—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय’ इत्यादि । तत्र किमयं पुरुषो विद्याकर्मातिशयवशात् प्रासोत्कर्पः काश्चित् संसारी उत नित्यसिद्धः परमेश्वर इति सन्देहे संसारीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ‘य एषोऽन्तरादित्ये’ ‘य एषोऽन्तरक्षिणि’ (छा. १-७-५) इति च श्रूयमाणः परमेश्वर एव, न संसारी । कुतः, तद्वर्त्मोपदेशात् तस्य परमेश्वरस्य ये सर्वपापमराहित्यादिधर्मास्तेषामस्मिन् वाक्य उपदेशात् । हिरण्यश्मशुकेशादिक तु मायिक परमेश्वरस्य लोकानुग्रहार्थमुपपथत इत्यविरोधः । तस्मादक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आदित्याक्षणोरन्तः श्रूयमाणः पुरुष आदित्यशरीराभिमानिनो जीवादन्यः, कुतः, भेदव्यपदेशाद् आदित्यशरीराभिमानिनो जीवादन्यस्य परमात्मनोऽन्तर्यामितया ‘य आदित्ये तिष्ठन्’ (बृ. ३-७-९) इत्यादन्तर्यामिनाशाणे तयोर्भेदव्यपदेशादत्राप्यन्तश्चब्दशुत्या तत्पत्यभिज्ञानात् परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरुपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

* ८ आकाशाधिकरणम् *

ननु पूर्वत्राव्यभिचरितापहतपाप्मत्वादिब्रह्मलिङ्गवत्त्वेन रूपवत्त्वादिकमन्यथा
नीत यथा, न तथेह लिङ्गादाकाशशब्दशुतिरन्यथा नेतुं शक्या, तस्या वलवत्त्वाद्
द्रव्यत आह—

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वेणास्य प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । फलं तु पूर्वपक्षे भूताकाशद्वयोद्दीपोपास्तिः,
सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टेति द्रष्टव्यम् । छान्दोग्ये (१-९-१) श्रूयते—‘अस्य लोकस्य
का गतिरित्याकाश इति होवाच’ इत्यादि । तत्र किमाकाशशब्देन भूताकाशोऽभि-
धीयते उत परं ब्रह्मेति भशये भूताकाश इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आकाश-
शब्देन ब्रह्मेव गृह्णते । कुतः, तलिङ्गात् तस्य ब्रह्मणो यलिङ्गं समस्तमहाभूत-
गृह्णादिकं तस्यास्मिन् वाक्ये दृष्टव्यात् । यलिङ्गात्तुर्तिर्वलीयसीति, तत्र, भूय-
सनीना अब्रलिङ्गश्चुतीनामनुप्रहायैकस्या आकाशश्रुतेर्बाधस्य युक्तव्यात् । अत आका-
शशब्दित ब्रह्मवाचोद्दीपि उपास्यमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

* ९ ग्राणविमर्शणम् *

आकाशन्यायमन्यत्राप्यतिदिशाति—

अन एव प्राणः ॥ २३ ॥

अत्रातिदेशत्वात् पृथक् सङ्गतिर्नपेक्षिता । यद्वा पूर्वमाकाशश्चुतेव्यभि-
चारिब्रह्मलिङ्गाद्वयो यथा युक्तः, न तथेह प्राणश्रुतेर्बाधो युक्तः संवेशनादिलिङ्ग-
स्य प्राणसाधारणतया ब्रह्माव्यभिचाराभावादिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । फलन्तु पूर्व-
पक्षे प्राणद्वया प्रस्तावोपास्तिः, सिद्धान्ते तु ब्रह्मदृष्टेति । छान्दोग्ये (१-१-१-४,१)
श्रूयते—‘उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवते’ति प्रस्तुत्य ‘कतमा सा देवतेति, प्राण इति होवाचे’-
त्यादि । तत्र प्राणशब्देन ब्रह्माभिधीयते उत वायुविकार इति सन्देहे वायुविकार
इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्राणशब्देन ब्रह्मेवाभिधीयते । कुतः, अत एव पूर्व-
सूत्रोक्तलिङ्गादेव, तस्य ब्रह्मणो यलिङ्गं ‘प्राणेवाभिसंविशनित’ (छा. १-१-१-५)
इत्यादि सर्वभूतसंवेशनादिक, तस्यास्मिन् वाक्ये दृष्टव्यात् । न च ‘प्राणं तर्हि
वागप्योति’ (श. ब्रा. १०-३-३-६) इत्यादिना वायुविकरेऽपि श्रुतमिति वाच्यम् ।
तत्रेन्द्रियसंवेशनादेवर्वं श्रुतत्वात् । अतोऽनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गात् प्राणशब्दाभिधेयं
ब्रह्मेवोपास्यमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

* १० ज्योतिरधिकरणम् *

पूर्वं प्राणवाक्ये ब्रह्मलिङ्गसङ्गवाद् ब्रह्मपरता यथा, न तथेह स्ववाक्ये
ब्रह्मपरता तदभावादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यवृष्टोपास्ति. सिद्धान्ते ब्रह्मदष्टेति फलम् । छान्दोग्ये(३-१ ३-७) श्रूयते—‘अथ यदत परो दिवो ज्योतिर्दीर्प्यते’ इत्यादि । तत्र किं ज्योतिशशब्देनादित्यादिक तेजोऽभिधीयते उत ब्रह्मेति सशये अग्नित्यादिक-मिति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु दिवो ज्योतिरिति ज्योतिशशब्देन ब्रह्मैव गृह्णते । कुतः, चरणाभिधानाद् ज्योतिर्वाक्यात् पूर्ववाक्ये ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’(छा. ३-१२-६.) इति चतुर्प्पात्त्वाभिधानात् । अतो ब्रह्मैव ज्योतिशशब्दित-मित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ (३-१२-१) इति गायत्र्यास्वच्छन्दसः प्रकृतत्वात् तस्यवोपास्यत्वं नान्यस्येत्याशङ्कचाह—

छन्दोऽभिधानान्तेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण-
निगदात् तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

छन्दोऽभिधानाद् गायत्र्यास्वच्छन्दस एवाभिधानात् पूर्ववाक्ये न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्न कुतः, तथा, छन्दोद्भारेण तद्गते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तस माधानस्य निगदादभिधानात् । तत्र दृष्टान्तः तथा हि दर्शनम् । अन्यत्रापि विकारद्भारेण ‘एत व्यव बहूच्चा महत्युक्ते मीमामन्ते’ (ऐ.आ. ३-२-३-१२) एतमात्मानं प्रधाने शब्दे तदनुगतमुपासते इति ब्रह्मण उपासन वृश्यत इति दर्शन दृष्टमित्यतो ब्रह्मैव पूर्ववाक्ये निर्दिष्टं न न्त्वन्द इति मिद्धम् ॥ २५ ॥

इतश्च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्याह—

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तं श्वैवम् ॥ २६ ॥

भूतपूर्वार्थीश्वरीरहृदयैश्वतुपदा गायत्रीति व्यपदेशस्य ब्रह्मेवोपत्तेः । न शक्तरसन्निवेशस्त्रपगायत्र्या भूतादिपादव्यपदेशः सम्भवति । अतो गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् तदेव प्रत्यमिज्ञायत इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

ननु पूर्वं दिवीतैः सप्तम्या धौराधारत्वेन निर्दिष्यते । दिव इति पञ्चम्या धौरवधित्वेन । तथा च विभक्तिमेदेन द्युसम्बन्धात् प्रत्यमिज्ञानमुक्तं नेत्याशङ्कचाह—

उपदेशमेदान्तेति चेन्न उभयास्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

दिवि दिव इति विभक्तिभेदेनोपदेशाऽज्ञयोनिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञानं न सम्बवतीति चेत्र । कुतः, उभयस्मिन्नपि विभक्तिभेदेनोपदेशद्वयेऽपि प्रधानप्रातिपादिकार्थेन प्रत्यभिज्ञाया अविरोधात् । प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शयच्छब्दानुबन्धात् परं ब्रह्मैव ज्योतिशशब्दितसुपास्यमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

११ प्रातर्दनाधिकरणम् ।

पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शयच्छब्दसमानाधिकरणकृता ज्योतिशशृतिस्तदर्थेत्युक्त यथा, न तथेहासाधारणं किञ्चित् स्वस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे माने, येन तथा स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमात्—

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्राणेन्द्रदेवताजीवानामन्यतमोगामिति. सिद्धान्ते ब्रह्मधीरिति फलभेदः । कौपीतिकयुपनिषदि (३-१,२,३) इन्द्रप्रत्ननामव्यायिकायां प्रतर्दनं प्रतीन्द्रवाक्यं श्रूयते—‘प्राणोऽभिम प्रज्ञात्मे’त्यादि । तत्र किं प्राणशब्देन वायुमात्रम भिधीयते उतेन्द्रदेवता उत जीवः अथवा परं ब्रह्मेति भंशये ‘अथ खल्व’त्यादिलिङ्गाद् वायुमात्रमिति पूर्वः पक्षः । गिद्धान्तस्तु प्राणशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते । कुतः, तथानुगमात् तथा ब्रह्मपरत्वे ‘हिततमं मन्यम्’ इत्यादिहितनामत्वाद्यनेकलिङ्गानामनुगमादवगमात् । अतोऽत्र प्राणां ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु अस्मीत्यहद्ब्राह्मवादलिङ्गादिन्द्रदेवताभिधीयतेत्यागङ्गच्चाह-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

वक्तुरिन्द्रस्य देवताविशेषप्रस्थात्मोपदेशाद् ‘मामेव विजानीहि’ (कौ. ३-१) इत्यात्मत्वेनोपदिश्यमानत्वात् प्राणो न ब्रह्मेति चेद्, अत्रोच्यते अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । हि यस्माद् अस्मिन् अध्याये ‘शावच्छमित्तर्गते प्राणो वसति तावदायुः’ (कौ. ३-२) ‘स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत’ इत्यात्ममम्बन्धस्य प्रत्यगात्मसम्बन्धस्य भूमा बाहुल्यमुपलभ्यते । तस्मात् प्राणात्मकव्रह्मोपदेश एवायं न देवताविशेषोपदेश इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशस्तत्राह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य वक्तुः ‘मामेव विजानाहि’ इत्युपदेशः शास्त्रदृष्ट्या ज्ञातव्यः, अहमेव

परं ब्रह्मोति शास्त्रदृष्टा पश्यन्नेवमुक्तवानित्यर्थः । तत्र हृष्टान्तः यथा वामदेवः शास्त्र-
दृष्टाहं मनुरभवमित्याह तद्वत् । इत्यतो ब्रह्मपरमेतद्वाक्यमिति सिद्धम् ॥ ३० ॥
नन्देवमणि न ब्रह्मपरमिदम्, अपि त्वन्यपरमित्याशङ्कचाह—

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाज्ञेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रि-
तत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ।

‘वक्तारं विद्याद्’ इति जीवलिङ्गाद् ‘इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति’ इति
मुख्यप्राणलिङ्गात् तदुभयपर न ब्रह्मपरमेवेति चेन्न । कुतः, उपासात्रैविध्याद्
जीवमुख्यप्राणब्रह्मोपासनानि त्रीणि प्रसज्येरन । न च तदिष्टम् । ‘मामेवे’-
त्युपकम्य ‘प्राणोऽस्मी’त्युक्तान्त उपमंहरति ‘स एष प्राण एव प्रज्ञात्मे’ति, एवमुप-
क्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यैकवाक्यत्वावगमात् । किञ्च । अन्यत्र ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राण-
शब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तराश्रितत्वादिहापि तद्योगाद्वितत्मत्वाद्यसाधारणब्रह्मलिङ्गयोगाद्
ब्रह्मण एवायमातिदेश इत्यतिशोभनम् ॥ ३१ ॥

अस्मिन् पादे एकादशाधिकरणानि । सूत्राण्येकत्रिंशत् ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

१ सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम् ।

इत्थं पूर्वस्मिन् पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः साधितः ।
अथुना आस्पष्टब्रह्मलिङ्गाना समन्वयं साधितुं द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते । पूर्व-
स्मिन् पादे जगत्कारणत्वेन व्यापित्वादिकमर्थसिद्धम् । तदुपजीव्योत्तरपादद्वयस्योत्था-
नाद्वेतुहुमद्वाव लक्ष्मिः । अस्य पूर्वपादेन यथा पूर्वं जीवादिलिङ्गबाधया ब्रह्मपर-
त्वमुक्तं, न तथेह मनोमयादिवाक्ये ब्रह्मलिङ्गमस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्क्षेपदमारभते—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

अस्ति पूर्वपक्षे जीवस्योपासितः, सिद्धान्ते ब्रह्मण इति फलम् । छान्दोग्ये(३-
१४-१,२) शापिडल्यविद्यायामिदमामायते—‘स करुं कुर्वीत, मनोमयः प्राणशरीरो

भास्तु' इत्यादि । तत्र कि मनोमयत्वादिगुणकः शारीर उपास्त्वेनोपदिश्यते, किं वा परमात्मोति सशये शारीर इति पूर्वं पक्षः । गिञ्चान्तस्तु परब्रह्मवोपास्त्वेनोपदिश्यते । कुतः, सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् सर्वेषु वेदानेषु यत् प्रसिद्धं जगत्कारणं ब्रह्म तस्यैवात्र 'सर्वं स्वात्मित्यादिनोपदेशादित्यर्थः ॥ १ ॥

इतश्च ब्रह्मैवात्रोपदिश्यत इत्याह—

विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवाक्षितः 'भास्तु' 'सत्यसङ्कल्प' इत्यादिनोपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टा ये गुणाः सत्यसङ्कल्पत्वादयम्भेत्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चित्यर्थः, जीवभाग्येऽपि मनोमयत्वादेः मत्यसङ्कल्पत्वाद्यनुरोधेन सर्वात्मकं ब्रह्मण्युपापात्म । अतमतद्गुणकं ब्रह्मैवोपास्यमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

ननु विपरीतं कि न स्यादिति चेत्नेत्याह—

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

सत्यसङ्कल्पत्वादिना जीवे सामाज्ञ्येनानुपपत्तेन शारीरो जीवमतद्भेदेणोपास्यः, किन्तु ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

इतश्च न शारीर उपास्य इत्याह—

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

'एतमिति: प्रेत्याभिसम्भवितात्मित्य' (छा. ३-१४-४) इत्यनेन एतमिति प्रकृतस्य मनोमयत्वादिगुणकस्य ब्रह्मणः कर्मत्वेन प्राप्यन्वेनाभिसम्भवितात्मित्य प्राप्तस्मीति शारीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदिश्यमानतत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीर उपास्य इत्याह—

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

समानप्रकरणे 'अन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय' (शत.ब्रा. १०-६-३-२) इति शारीरस्य यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मनिति, तस्माद्विशेषोऽन्यः अथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशेषस्यात्मनोऽभिधायकः । तस्य सत्त्वाद् न परस्मादन्यः शारीर उपास्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च—

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशोर्जुन! तिष्ठति’ (गी. १८-६१) इत्यादौ जीव-परमात्मनोर्भेदस्मरणात्र परस्मादन्यो जीव उपास्य इति सिद्धम् । अनयोर्भेदस्तु काल्पनिकः न वास्तव इति रहस्यम् ॥ ६ ॥

अधुना परमात्मन उपास्यत्वमाक्षिप्य परिहरति—

अर्भकौकस्त्वात् तद्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकौकस्त्वादर्भकमल्पकमोक् स्थानं यस्य मोर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्माद् ‘एष आत्मा अन्तर्हृदय’ (छा. ३-१४-३) इति परिच्छब्दहृदयायतनत्वादित्यर्थः । किञ्च तद्यपदेशाच्च । तस्य न्वशब्दनैवाणयियानित्यणीयस्त्वव्यपदेशादाराग्रमात्रो जीव इहोपास्यः न सर्वगतः परमात्मेति चेन्न, कुतः, निचाय्यत्वादेवम् एवर्भकौकस्त्वाणीयस्त्वादिविशेषत्वे रूपेण परमात्मन इह निचाय्यत्वादुपास्यत्वात् । अतः सर्वगतस्यात्मन उपासनोपेक्षार्थार्भकौकस्त्वादिगुणः । नैतावता सर्वगतत्वहानिः । तत्र इष्टान्तो व्योमवद् । यथा सर्वगतमपि व्योम सूच्याद्यवच्छेदार्भकौकोर्णियश्च व्यपदिश्यते तद्वद् ब्रह्मापात्यर्थः ॥ ७ ॥

अधुना परमात्मनः सर्वगतत्वे दोषमाशङ्क्य परिहरति—

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत् परमात्मनः सर्वगतत्वे चेतनत्वाविशेषाजीवत् लुखदुःखानुभव-रूपसम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् । जीवपरमात्मनोर्भेदकृत्वाभोक्तृत्वादिविशेषाच्च तद्वागेनास्य भोगप्राप्तिः । तस्मान्मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवोपास्यः, न शारीर इति सुम्भितम् ॥ ८ ॥

: २ अन्तर्धिकरणम् :

पूर्वं यथा ब्रह्मणो भोक्तृत्वाभाव उक्तस्तथा कर्तृत्वाभाव इह ब्रह्मण इति इष्टान्तसम्भास्येदमाह—

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

अत्र पूर्वपक्षेऽमर्जीवस्य वोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फल-
भेदः । कठवलीपु (१-२-२४) श्रूयते— ‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदन’
इत्यादि । तत्रौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते स किमग्निरुत जीव उताहो
परमात्मेति सशये अग्निजीवाविति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ते तु परमात्मैवात्मा । कुतः,
चराचरग्रहणात् चराचरयोस्तथावरजङ्गमयोरद्यत्वेनास्मिन् वाक्ये ग्रहणात् । न हि
परमात्मानं सर्वसंहर्त्तारमृतेऽन्यस्य कस्यचित् चराचरात्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥९॥

इतश्च परमात्मैवात्मेत्याह—

प्रकरणात्म ॥ १० ॥

‘न जायते म्रियते वा विपश्चिद्’ (काठ. १-२-१८) इत्यादिना परमात्मनः
प्रकरणात् प्रकृतत्वात् ‘क इत्था वेद यत्र स’ इति दुर्विज्ञेयत्वरूपासाधारणलिङ्गाचे-
त्यर्थः ॥१०॥

। ३ गुहाधिकरणम् ।

पूर्वं ब्रह्मक्षत्रपदम्य मृत्युपदमान्निध्यादनित्यवस्तुपरत्वविद्वापि पिबच्छ-
ब्दस्य सन्तिहितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

अत्र पूर्वपक्षे बुद्धिभिन्नजीवज्ञान, सिद्धान्ते जीवविलक्षणपरमात्मज्ञानमिति
फलभेदः । कठवलीप्वेव श्रूयते— ‘ऋतं पिबन्तौ मुकुतस्य लोके’ (काठ. १-३-१)
इत्यादि । तत्र कि बुद्धिजीवौ निर्दिष्टाद्युत जीवपरमात्मानाविति सन्देहे बुद्धिजीवाविति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्विह गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । कुतः, आत्मानौ
हि, यस्मादात्मानौ चेतनौ ऋतं पिबन्ताविति कर्मफलभोगश्रवणैकस्यात्मत्वे द्विती-
यस्याप्यात्मत्वं न्यायम् । तत्र हेतुस्तद्दर्शनात् संख्याश्रवणे च संख्यावतोरेकरू-
पत्वस्य लोके दर्शनादित्यर्थः ॥११॥

इतश्च जीवपरमात्मानावेव गुहां प्रविष्टावित्याह—

विशेषणात्म ॥ १२ ॥

‘सोऽव्यनः पारमाग्नोति’ (का. १-३-९) ‘देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ
जहाति’ (का. १-२-१२) इति जीवपरमात्मनोरेवास्मिन् प्रकरणे गन्तुगन्तव्यभा-
वेन मन्तृमन्तव्यभावेन च विशेषितत्वादित्यर्थः ॥१२॥

‘अन्तराधिकरणम् ।

पूर्वं प्राथमिकपिबन्तावितिद्विन्वश्रुत्या चेतनत्वेन तुत्यजीवपरदृष्टनुसारा-
चरमश्रुता गुहाप्रवेशानयो नीताः । तर्हि तद्वदेव दृश्यत इति प्राथमिकप्रत्यक्षत्वोक्त-
त्याक्षिप्रतिबिम्बात्मावगत्यनुरोधाच्चरमश्रुता अमृतत्वादयः स्तुत्यर्थत्वेन कथञ्जित्वेया
इति दृष्टान्तसङ्ख्येदमाह—

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्ति: सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलभेदः । उप-
कोसलविद्याया लान्दोषये (४ १९-१) श्रूयते - ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष
आत्मेति होवान्’ इत्यादि । तत्राऽप्यन्तरुपदिश्यमानः प्रतिबिम्बादिरूपं परमात्मोति
संशये प्रतिबिम्बानिर्गतिं पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु अन्तर अक्षिमध्यगतः पर-
मात्मैवोपदिश्यते । कृतः, उपते आत्मत्वामृतत्वाभयत्वादीनाभिहोक्तानां परमात्म-
न्यैवोपपत्तेः । ‘एत भयद्वाम इत्याचक्षते’ (छा. ४-१९-२) इत्यादिनिर्दिष्टसंयद्वा-
मत्वादीनां च परमात्मन्येव न प्रतिबिम्बेऽन्यत्र वेषपत्तिः । अतोऽयन्तरः पुरुषः
परमात्मैवेत्यर्थ ॥ १३ ॥

ननु सर्वगतम्भाल्पमाक्षिं स्थान न गम्भवतीति पूर्वपक्षबीजं दृपयन्निदमाह—

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

‘यश्चक्षुपि निष्ठुन्’ (बृ. ३-७-१८) इत्यादिचक्षुरादीनि स्थानान्यादयो
येषा ‘तस्योदिति नाम’ ‘हिरण्यश्मश्रु’ (छा. १-६-७,६) इत्यादिनामरूपाणां
तेषामुपासनार्थत्वेन व्यपदेशादिहापि परमात्मनोऽक्षिम्ब्यानादिव्यपदेशो नानुपपत्त
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रकरणादप्यक्षिम्बः परमात्मेवोपदिश्यत इत्याह—

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म सं ब्रह्म’ (छा. ४-१०-५) इ(व स्मृ?) तिव्राक्योपक्रमे
श्रूयमाणं यत् सुखविशिष्टं ब्रह्म तस्येवेहाभिधानादित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकरणादक्षिम्बस्य ब्रह्मत्वमभिधाय लिङ्गादपि तदाह—

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुता उपनिषद् रहस्यविज्ञानं यस्य स तथा । तस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानास्त्वा ‘अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण’ (प्रभ. १-१०) इत्यादिश्रुतौ ‘अग्निज्योतिरहंशुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्’ (गी. ८-२४) इति स्मृतौ च प्रसिद्धा, तस्या गतेरिहापि ‘आदित्याच्चन्द्रमसम्’ (छा. ४-१५-७) इत्यादावभिधानादक्षिस्थस्य ब्रह्मतत्त्वं निश्चीयत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इत्थं सिद्धान्तमिधाय पूर्वपक्षं प्रत्याह—

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

उपासकन्य सर्वत्रादिण प्रतिबिम्बसम्पादकविम्बभूतपुरुषान्तर्गम्यानवस्थानादसम्भवाच्चामृतत्वादिगुणाना नच्छायात्मादिरितरः । अतः परमात्मैवाक्षिस्थान उपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

१५ अन्तर्याम्यार्थिकरणम् ।

पूर्वं ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’ इति सूत्रे ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्’ इत्यन्तर्यामि ब्राह्मणस्थं ‘यश्चक्षुषि तिष्ठन्’ इत्यादिवाक्यमन्तर्यामिणो ब्रह्मतत्त्वोदाहृतम् । तदाक्षिण्य समाधत्त इत्याक्षेपसम्भव्यत्येदमाह—

अन्तर्याम्यार्थिदैवादिषु तद्भर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्रधानन्य योगिनो जीवस्य वोपास्ति: सिद्धान्ते परमात्मन पवेति फलभेदः । बृहदारण्यके (३-७-३) श्रूयते—‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्’ ‘पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत’ इत्यादि । तत्रान्तर्यामी प्रधानम् उत त्वणिमादिविशिष्टो जीव उताहो परमात्मेनि संशये प्रधानजीवाविति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्विहार्थिदैवादिषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मैव । कस्मात्, तद्भर्मव्यपदेशात् तस्य परमात्मनो ये धर्माः सर्वान्तर्यामित्वात्मत्वामृतत्वादयोऽसाधारणास्तेषामिह व्यपदेशादित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु प्रधानमन्तर्याम्यस्त्वत्याशङ्कच्चाह—

न च स्मार्तमतद्भर्मीभिलापात् ॥ १९ ॥

स्मार्ते साङ्घचस्मृतिकल्पितं प्रधानं नान्तर्यामि । कुतः, अतद्भर्मीभिलापात् । तच्छब्देन प्रधानमुच्यते । न तद् अतत् प्रधानभिन्नपरमात्मा तस्यैव चेतनस्य ये धर्माः ‘अद्वष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता’ (बृ. ३-७-२३) इति वाक्यशेषे श्रूयमाणा अद्वष्टत्वादयस्तेषामिहाभिलापाद् अभिधानादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि चेतनो जीवो योगी^६भवत्वन्तर्यामीत्यत आह—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

शारीरो नान्तर्यामीति पूर्वसूक्तान्नोऽनुषङ्गः । कस्माद् । उभयेऽपि ‘यो विज्ञाने तिष्ठून्’ (वृ.३ ७-२२) इति काण्वाः । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नि’ ति माध्यन्दिनाः, तेऽप्यन्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । अतोऽधिदैवादिप्यन्तर्यामी परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २० ॥

‘६ अदृश्यत्वाधिकरणम्’

पूर्वं प्रधानविरोधिद्वृत्त्वादिधर्मवशान्न प्रधानमन्तर्यामीत्युक्तम् । तर्हि तद्विरोधिधर्माणामन्नाश्रवणात् प्रधानमेवादृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्कल्पेदमाह—

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षे प्रधानस्य शारीरस्य वा स्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । मुण्डके (१-१ ५,६) श्रूयते—‘यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्’ ‘तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ इति । तत्र किमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानम्, उत शारीरः, किं वा परमात्मेति सन्देहे प्रधानशारीराविति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ‘यत्तदद्रेश्यमित्यादौ श्रुता अदृश्यत्वादयो गुणा यस्य सोऽदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमात्मैव । कस्माद्, धर्मोक्तेः ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ (मु. १. १. ९) इत्यादिश्रूयमाणसर्वज्ञत्वादेः परमेश्वरधर्मस्य भूतयोनौ निर्देशात् । न ह्यचेतने प्रधाने किञ्चिज्ज्ञे शारीरे वा सर्वज्ञत्वादिधर्मः सम्भवति, येन भूतयोनिः स्यात् । अतो भूतयोनिः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

भूतयोनेः परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं च भेदव्यपदेशश्च विशेषणभेदव्यपदेशौ ताभ्यामितरौ प्रधान-जीवौ न भूतयोनी भवतः । तत्र ‘दिव्यो ह्यमूर्त्तेः पुरुषः’ (मु. २. १. २) इत्यादिना दिव्यत्वादिविशेषणश्रवणान्न जीवः । ‘अक्षरात् परतः पर’ इत्यक्षरस्याभ्याकृतस्य परमात्मनश्च भेदेन व्यपदिष्टत्वात् प्रधानं भूतयोनिः, अपि तु परमात्मैवेत्यर्थः ॥

भूतयोनेः परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रस्यै’ (मु. २. १. ४) इत्यादिर्मर्वकार्यात्मकरूपस्योपन्यासात् परमात्मैव भूतयोनिरिति वृत्तिकारमतम् । ‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म’ (मु. २. १. १०) इत्यादिसर्वात्मकरूपोपन्यासात् परमात्मैव भूतयोनिरिति भगवत्पादीयमतम् ॥ २३ ॥

* ७ वैश्वानरविकरणम् *

पूर्वं रूपोपन्यासप्रसङ्गात् त्रैलोक्यदेही वैश्वानरोऽत्र स्मृतो विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्गत्येदमाह । यद्वा पूर्वमुपकमस्थाद्यन्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थर्सर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तम् । तद्वद्वारायुपकमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरादिनिष्ठवमास्त्विति द्वष्टान्तसङ्गत्येदमाह —

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे जाठरादेहुपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मण इति फलभेदः । छान्दोग्ये (५. ११. १, ६) वैश्वानरविद्यायां ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति । ‘आमानमेवेदं वैश्वानरस्’ इति नोपकम्याज्ञायते -- ‘यस्त्वेतत्मेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते’ इत्यादि । तत्र किं वैश्वानरो जाठराग्निः, उत भूताग्निः, उतादित्यादिदेवताः, उताहो शारीरः, आहोम्बित् परमेश्वर इति विशेषे जाठरादीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः, साधारणशब्दविशेषात् साधारणशब्दयोर्विशेषप्रस्तस्मादित्यर्थः । जाठरभूतामचादित्येवतामु साधारणो वैश्वानरशब्दः । जीवपरमात्मनोः साधारण आत्मशब्दः । तयोर्वैश्वानरात्मशब्दयोरुभयत्र साधारणयोरपि सतोः परमात्मपरत्वं एव विशेषोऽवगम्यते । ‘तस्य ह वा एतस्य वैश्वानरस्य मूर्खेव मुतेजाः’ (छ. ९. १८. २) इत्यादावुक्तद्युमूर्धत्वादे. सर्वात्मकपरत्वं एवोपपन्नतरत्वात् । तस्माद् वैश्वानरः परमात्मैव न जाठरः चरमश्रुतहोमाधारत्वापेक्षया प्रथमश्रुतद्युमूर्धत्वादेवलवत्त्वादिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

स्मृत्या च श्रुत्यर्थं शक्यो निर्णतुमित्याह—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

वैश्वानरस्य परमात्मपरत्वे स्मर्यमाणं ‘यस्याग्निरास्यं द्यौमूर्धा’ इति स्मृत्युक्तं त्रैलोक्यात्मकं रूपमनुमानं स्याद् अनुमापकालिङ्गं स्यादित्यर्थः । एव अ-

स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात् तन्मूलभूतश्चूतौ विद्यमानवैश्वानरशब्दः परमात्मपर
प्रवेति तात्पर्यम् । सौत्र इति शब्दो हेतौ । यस्मादेवं लिङ्गमस्ति तस्माद् वैश्वानरः
परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

सिद्धान्तं विधान्तरेणाक्षिप्य समाधातुमाह —

**शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्वेति चेत्र तथा दृष्ट्युपदेशा-
दसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥**

शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमात्मपरः, जाठरादौ रूढत्वात् । आदि-
शब्देन ‘हृदयं गार्हपत्यः’ (छा. ९. १८. २) इत्यग्नित्रेताकल्पनं ‘तद्बद्धकं
प्रथममागच्छेत् तद्वोमीयम्’ (छा. ९. १९. १) इत्यादिना प्राणाहृत्याधारता-
सङ्कर्तिनं च गृह्णते । प्रतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव वैश्वानरः । किञ्चान्तःप्रति-
ष्ठानात् ‘पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित वेद’ इति वैश्वानरस्यान्तःप्रतिष्ठानश्रवणाद् जाठर एव
वैश्वानरो न परमात्मेति चेत्र । कुतः, तथा दृष्ट्युपदेशात् तथा जाठररूपेण
परमेश्वरस्य दृष्टेरुपास्तेरुपदेशात् । ‘मनोमयः’ (छा. ३. १४. २) इत्यादिवत् ।
यद्वा तथा तस्मिन् जाठरे परमेश्वरदृष्टेरुपदेशात् ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ (छा. ३.
१८. १) इतिवत् । ननु जाठर एव मुख्यो वैश्वानरोऽस्तु तत्राह असम्भवात् ।
‘मूर्धैव मुतेजा’ इत्यादेजाठरे तावदसम्भवादित्यर्थः । किञ्च पुरुषमपि चैनं वैश्वानरं
वाजसनेयिनोऽधीयते — ‘एतमेवमन्मित्वैश्वानर पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’
(श. ब्रा. १०. ६. १. ११) इति । अतः परमेश्वरस्य सर्वात्मकतया पुरुष-
विधत्वाद्युपत्तेवैश्वानरः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

इत्थं द्युमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं सन्दूप्य देवतादिविषयत्वं दूष-
यितुमाह—

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

देवता च भूतं च देवताभूतम् एकवद्भावाद् । उभयमपि न वैश्वानरः ।
कुतः, अत एव उक्तेभ्यो हेतुभ्यः । न हि विकारस्य भूताभ्यर्विकारान्तरलोकाद्या-
त्मकत्वं सम्भवति । न च देवताया ऐश्वर्योगात् तदस्त्विति वाच्यम् । तस्याः
परमेश्वराधीनैश्वर्यवत्त्वात् । अतो वैश्वानरः सर्वात्मकः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं जाठरार्थत्वं वैश्वानरादिशब्दस्याभ्युपेत्य जाठरोपाधिकं जाठरप्रतीकं वा

* ‘प्रतिष्ठानात् नेति’ इत्येव सूत्रपाठा वहुल दृश्यन्ते

ब्रह्मोपास्यमित्यभिहितम् । अथुना विनेवोपाधिकल्पना साक्षादेव परमात्मोपासना-परिग्रहे विरोधाभावं जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्याह --

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

वैश्वानरस्य पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मत्वे निर्णीति विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वनरः सर्वात्मकः, विश्वनर एव वैश्वानर इति योगेन वैश्वानरशब्दो ब्रह्मपरतया नेतव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ २८ ॥

ननु परमात्मपरिग्रहे कथ प्रादेशमात्रश्रुतिरित्याशङ्क्य तां व्याख्यातुमाह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अनवच्छिन्नस्यापि परमात्मन प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यते । कस्मात्, अभिव्यक्तेः । उपासकानामनुग्रहाय परमेश्वरो हृदयादिस्थानेषु प्रादेशपरिमाणोऽभिव्यज्यते किलेत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

मतान्तरमाह —

अनुस्मृतेबादरिः ॥ ३० ।

प्रादेशमात्रहृदयपुण्डरीकस्थेन मनसानुस्मृतेर्थार्यानान् प्रादेशमात्र इत्युपचर्थत इति बादरिराचार्यो मन्यत इति ॥ ३० ॥

मतान्तरं चाह —

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

मूर्धप्रभृतिचुबुकान्ते प्रादेशमात्रे वैश्वानरस्योपास्यत्वप्रतिपादनात् परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वं सम्पन्नं, ततः प्रादेशमात्रत्वसम्पत्तेः प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरसंवादमाह सूत्रकारः ‘तथा हि दर्शयति’ ‘प्रादेशमात्रमिव ह वै देवास्मुविदिता अभिसम्पन्ना’ इत्यादिवाजसनेयिभ्रात्याणं मूर्धादिचुबुकान्तेषु द्युप्रभृतीन् पृथिव्यन्तानवयवांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्य सम्पादयत् प्रादेशमात्रसम्पत्तिं परमात्मनो दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिः सम्पत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

अस्मिन् प्रादेशपरिमाणे मूर्धचुबुकान्तराले एनं परमेश्वरं जावाला ‘य एषो-
ऽनन्तोऽव्यक्तं आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः’ (२) इत्याद्यमनन्ति । अतः प्रादेश-
मात्रश्रुतिस्पृष्टेत्यर्थः । तस्मात् सर्वात्मकः परमात्मैवेहोपास्य इत्यतिशेषमनम् ॥

अस्मिन् पादे सप्ताधिकरणानि । सूत्राणि द्वार्तिशत् ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

* १ द्युभ्वाद्यधिकरणम् *

इत्थं द्वितीयपादे अस्पृष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रायश उपास्यत्वेन ब्रह्मणि
समन्वयः प्रत्यपादि । अधुना तादृशानां वाक्यानां प्रायशो ज्ञेयत्वेन ब्रह्मणि
समन्वयं प्रतिपादयितुं तृतीयः पादोऽयमारम्भ्यते । वैश्वानराधिकरणे त्रैलोक्यात्मा
वैश्वानरः परमात्मेत्यभिहितम् । तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याक्षिप्य समाधानादसेप-
सङ्गत्योपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थद्युमूर्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तं तद्व-
दत्राप्युपक्रमस्थसाधारणामृतत्वस्य ‘अमृतस्यैष सेतुः’ इति वाक्यशेषस्थसेतुत्वलिङ्गेन
परिच्छिन्नप्रधानादिपरत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्या चेदभिकरणमारभते —

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मप्रमिनिरिति फलमेदः । मुण्डके
(२.२.९) श्रूयते – ‘यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्’ इत्यादि । तत्र द्युभ्वादी-
नामोतत्वेन किञ्चिदायतनं प्रतीयते तत् किं प्रधानम्, उत जीवः, आहोस्त्विद् ब्रह्मोति
संशये प्रधानमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु द्युभ्वाद्यायतनं द्यौश्च भूश्च द्युम्बौ ।
द्युभ्वावादी यस्य द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षमित्येवमात्मकस्य तद् द्युभ्वादि । तस्यायतन-
मधिष्ठानं ब्रह्मैव । कुतः, स्वशब्दात् स्वस्य परब्रह्मणो वाचको य आत्मशब्दः
‘तमैवैकं जानथ आत्मानम्’ इति श्रुतं तस्मादित्यर्थः । एवज्ञोपक्रमस्थसाधार-
णायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात् पृथक्कृतात्मश्रुत्या ब्रह्मपरत्वमेव न प्रधानादिप-
रत्वमिति भावः ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह —

मुक्तोपसृष्ट्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

मुक्तेरुपसृष्ट्यं मुक्तोपसृष्ट्यस् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । तथा च ‘तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् पर उरुषमुपैति दिव्यम्’ (मु. ३. २. ८) इति ब्रह्मणोऽविद्यातत्कार्यसकलानर्थेन्छेदद्वारा मुक्तप्राप्यत्वस्य व्यपदिश्यमानत्वात् । अतो द्वुभ्वाद्यायतन ब्रह्मैत्यर्थः ॥ २ ॥

सिद्धान्तमभिधाय प्रधानपक्षं निवेदति —

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमान साङ्गचयपरिकल्पित प्रधानं न द्वुभ्वाद्यायतनम् । कस्माद्, अतच्छब्दात् तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकम्तच्छब्दः न तच्छब्दोऽतच्छब्दस्तम्भात् प्रधानप्रतिपादकशब्दश्रवणात् । प्रत्युत तद्विपरीतचेतनप्रतिपादकम्य ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ (मु. १. १. ०,) इत्यादे. शब्दस्य श्रवणादिति ॥

ननु तर्हि शारीरोऽस्तु द्वुभ्वाद्यायतनं तस्य चेतनत्वादियोगादित्याशङ्क्याह —

प्राणभूच्च ॥ ४ ॥

प्राणभूच्छारीरोऽपि न द्वुभ्वाद्यायतनम् । कुतः, अतच्छब्दादेव । शारीरस्य सर्वज्ञत्वासम्भवात् तत्साधारण आत्मशब्दोऽतच्छब्द पव ॥ ४ ॥

शारीरनिग्से हेत्वन्तरमाह त्रिभिः सत्रैः —

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

‘तमैवैकं जानथ’ (मु. २. २. ९) इति ज्ञातुशेयभावेन जीवपरयोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

‘कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्’ (मु. १. १. ३) इत्युपक्रमाद् ब्रह्मण एवेदं प्रकरणम् । न हि शारीरज्ञानात् सर्वविज्ञानं भवति । तस्मात् प्रकरणादपि न शारीर इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनास्थां च ॥ ७ ॥

‘द्वा सुपर्णा’ (३. १. १) इति मन्त्रे ‘अनश्चन्नन्योऽभिचाकशीति’ इत्यौदासीन्येन स्थितिः परमात्मनो निर्दिश्यते । ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वचि’ इत्यदनं शारीरस्य । अतः स्थित्यदनाभ्यां न शारीरो बुभ्वायतनम्, अपि तु परब्रह्मवेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

* २ भूमाधिकरणम् *

पूर्वमात्मशब्दाद् बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् । ‘तरति शोकमात्मविद्’ (छा. ७. १. ३) इत्यत्राब्रह्मणि प्राणेऽप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपिकसङ्गत्येदमाह—

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मधीः फलमिति भेदः । छान्दोग्ये (७. २. ३) श्रूयते—‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति’ ‘यत्र नान्यत् पश्यति’ (छा. ७-२४-१) इत्यादि । तत्र किं प्राणो भूमा उत परमात्मेति सन्देहे प्राण इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमनु भूमा परमात्मैव, कुतः, सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीव इति सम्प्रसादः सुपुष्यवस्था । तस्यां प्राणो जागर्त्ताति सम्प्रसादशब्देन प्राणोऽभिधीयते, प्राणादधि प्राणोपदेशानन्तरम् ‘एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ (छा. ७. १६. १) इति तुशब्देन प्राणवादस्थानतिवादित्वमधिवाय सत्यशब्दवाच्यपरमात्मवादस्थातिवादित्वं ब्रुवता भूमा एवोपदिश्यमानत्वात् । ‘तरति शोकमात्मविद्’ इति प्रश्नवाक्यं आत्मोपक्रमेणात्मप्रकरणात् प्राणसञ्चिर्देहं दुर्बलतया न प्राणो भूमा किन्तु परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ८ ॥

परमात्मनो भूमत्वे युक्त्यन्तरभाव—

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

‘यत्र नान्यत् पश्यति’ (छा. ७-२४-१) इत्यादिनोक्तानां सर्वव्यवहाराभावादिधर्माणां परमात्मन्येवोपपत्ते. परमात्मैव भूमेत्यर्थः ॥ ९ ॥

* ३ अक्षराधिकरणम् ।

पूर्वं सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि रुद्रत्वाद् भूमा ब्रह्मेत्युक्तम् । तद्विहाप्यक्षरशब्दस्य वर्णे रुद्रत्वाद्वर्णं एवाक्षरमन्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

अक्षरमन्त्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अत्र पूर्वपक्ष ओङ्काररूपाक्षरोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः ।

बृहदारण्यके (३. ८०-८) गार्गी प्रति याज्ञवल्क्य आह— ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ! ज्ञान्याणा अभिवदन्त्यस्थूलम्’ इत्यादि । तत्र किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते उत ब्रह्मोति सन्देहे वर्ण इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न क्षरतत्त्विक्षरं ब्रह्मैव । कुतः, अन्वरान्तधृतेः ‘एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्याकाश ओतश्च प्रोतश्च’ (बृ. ३. ८. ११) इति पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः ॥ १० ॥

नन्दन्वरान्तधारण प्रधानेऽपि सम्भवतीत्यत आह—

सा च प्रशासनात् ॥११ ॥

सा च धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म नान्यस्याचेतनस्य, कुतः, प्रशासनाद् ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ विघृतौ तिष्ठतः’ (बृ. ३. ८. ९) इत्यादिना प्रशासनश्रवणादित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रधानादिनिरासेन ब्रह्मोपादाने हेत्वन्तरमाह—

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यस्य प्रधानादेर्भावो धर्मः सोऽन्यभावस्तद्यावृत्तेः । ‘तद्वा एतदक्षरं गार्यद्वृष्टं द्रष्टश्चुतम्’ (बृ. ३-८-११) इत्यादितद्विपरीतधर्मश्रवणात् प्रधानाद्यक्षरं, ब्रह्मोत्तेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

* ४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् *

पूर्वे वर्णे रुद्रस्याक्षरशब्दस्य जगद्धृतिलक्षणलिङ्गेन ब्रह्मणि न क्षरतीति योगवृत्तिराश्रिता । तद्विद्विषये देहपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्यापेक्षिकपरत्वविशिष्टद्विरण्यगर्भे वृत्तिरस्त्विति दृष्टान्तसङ्कल्पेदमाह—

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कार्यब्रह्मोपास्तिः सिद्धान्ते परब्रह्मोपास्तिरिति फलभेदः । प्रश्नोपनिषदि (५-२, ५) श्रूयते—‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोभित्येतैनैवाक्षरेण परं पुरुषम-भिद्यायीत’ इति । तत्र ध्येयं वस्तु कि हिरण्यगर्भास्त्वमपर ब्रह्म उत परं ब्रह्मोति संशये अपरभिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु स ध्यातव्यः परमात्मैव, कुतः, ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ‘परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’ इति वाक्यशेषे ध्यातव्यस्येक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशाद् ध्यानेक्षणयोरेकविषयत्वनियमात् । अतः क्रममुक्त्यर्थमोङ्गारावलम्बनेन ध्यातव्यः परमात्मैति समझासम् ॥ १३ ॥

५ दहराधिकरणम् ।

पूर्वं परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि रुद्रत्वाद् ब्रह्मोपास्यमित्यक्तम् । तद्रदिहाप्या-
काशशब्दस्य भूताकाशे रुद्रत्वात् तस्यैवोपास्यत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे आकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलभेदः ।
छान्दोग्ये (८-१-१) श्रूयते—‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीकं वेशम्
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश’ इत्यादि । तत्र दहरपुण्डरीकेऽन्तर्दहराकाशः श्रुतः । स कि-
भूताकाश उत जीव उताहो परमात्मेति संशये भूताकाशादिरिति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु दहराकाशः परमात्मैव, कस्माद्, उत्तरेभ्यः ‘यावान् वा अयमाकाशस्ता-
वानेषोऽन्तर्दहर्दय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’(छा ८-१-३)
‘एष आत्मा अपहतपाप्मा’(छा ८-१-५) इत्यादिवाक्यशेषगतेभ्य आकाशोपमान-
त्वद्यावापृथिव्यधिष्ठानत्वात्मत्वापहतपाप्मत्वादिहेतुभ्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दहराकाशस्य परब्रह्मपरत्वे हेत्वन्तरमाह—

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोक न विन्दन्ति’(छा ८-३-२)
इति दहरवाक्यशेषे प्रजाशब्दवाच्याना जीवानां प्रत्यहं मुच्यमानानां प्रकृतदहरवि-
षया या गतिर्थं ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यां दहरस्य परब्रह्मतावगम्यते । तथाहि दृष्टं
शुल्कन्तरे—‘सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति’(छा ६-८-१) इति । एवच्च प्रत्यहं हिर-
ण्यगर्भलोकगमनासम्भवाद् ब्रह्मव लोक इति सामानाधिकरण्यपरिग्रहे अहरहर्गम-
नमेव लिङ्गं ज्ञापकम् । चशब्देन निषादस्थपतिन्याशेऽपि सामानाधिकरण्यपरिग्रहे
सूचित इति ध्येयम् ॥ १५ ॥

दहरस्य परब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह द्वाभ्याम्—

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय’इति (छा ८-४-१)
श्रुतागा धृतेषपि हेतोदहराकाशः परमात्मैव । अस्य च सर्वलोकविधारणलक्षणम्-
हिम्नोऽस्मिन् परमात्मनि ‘एष भूतपाल एष सेतुर्विधरणे’ (बृ. ४-४-२२) इत्यादि
शुल्कन्तरेऽप्युपलब्धेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

दहराकाशस्यापि परमात्मन्येव प्रसिद्धेर्लोकस्त्वयेक्षया ‘अकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्विहिता’ (छा ८-१४) इत्यादिश्रौतस्तुदेवलीयस्त्वाद् दहराकाशः परमात्मैव न भूताकाश इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

ननु तर्हि जीवोऽस्त्वित्याशङ्कच्चाह —

इतरपरामर्शात् स इति चेज्ञासम्भवात् ॥ १८ ॥

‘एष सम्प्रमाद’ (छा ८-३-४) इति सम्प्रसादशब्देनैतरस्याप्यस्मिन् प्रकरणे परामर्शात् स जीवो दहराकाशोऽस्त्विति चेज्ञ असम्भवाद् जीवे आकाशोपमेयत्वापहतपाप्मन्वादीनामसगवादित्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थमभिहितागम्भवस्यासिद्धिमाशङ्कच्च परिहरति—

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्यस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराद् ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो ददृश्यते’ (छा ८-७-४) इत्यादिप्रजापतिवाक्याजाग्रदायवस्थापत्रे जीविष्ठपहतपाप्मन्वादिगम्भवाजीव एव दहराकाश इति चेदन्नाह आविर्भूतस्यरूपस्तु । तु शब्दो ग्रीष्माकाशावृत्यर्थ । यतस्तत्राप्याविर्भूतं पारमार्थिकं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्यरूपो जीवो विवक्षितः न तु जीवत्वेन रूपेण ‘परब्ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ (छा ८-३-४) इत्युपसंहारदर्गनात् । अतस्तस्य ब्रह्मत्वेनापहतपाप्मन्वादिगम्भव इति जीवत्वेन तदसम्भवात् पूर्वसूत्रस्थेतुरसिद्ध इति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि ‘सम्प्रसाद’ इति जीवपरामर्शो व्यर्थः स्यादित्यत आह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शः ‘अभिनिष्पद्यते’ इत्युपसम्पत्तव्यपरमात्मपर एव न जीवप्रतिपादनार्थं इत्यर्थः ॥ २० ॥

जीवपूर्वपक्षवीजमाशङ्कच्च परिहरति—

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश’ इत्याकाशस्याल्पत्वश्रवणात् परमात्मत्वं, किन्तु जीवत्वमिति चेत् तत्र समाधानमुक्तम् ‘अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदेशाच्च’ (ब्र. १-२-७) इत्यत्र । तस्मादहराकाशः परमात्मवोपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

* ६ अनुकूलविकरणम् *

पूर्वं ‘परं ज्योतिरूपसम्पदे’ति वाक्यार्थविचारप्रसङ्गात् ‘तच्छुश्रं ज्योतिषां ज्योतिः’ (मु. २-२-९) इति वाक्योक्तपरब्ज्योतिष्ठासाधकं ‘न तत्र सूर्य’ इत्यादि-वाक्यं विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्कल्पेदमाह—

अनुकूलतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे अलौकिकतेजस उपास्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलभेदः । मुण्डके (२-२-१०) श्रूयते—‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्’ इत्यादि । तत्र सूर्यादिजगद्धासकतया प्रतीयमानं किं तेजोविशेष उत्त ब्रह्मेति संशये प्रबलेन तेजसा दुर्बलस्याभिभवदर्शनात् तेजोविशेष इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तथा प्रतीयमानं ब्रह्मैव, कुतः, अनुकृतेः अनुकृतिरुक्तरणं तस्मात् ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं मित्यनुभानात् । न हि सूर्यादिकं तेजस्तेजोऽन्तरमनुभाति, लोके तददर्शनात् । तर्हि प्राप्तं स्वतः सूर्यादेर्भानमित्यत्राह तस्य चेति । तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति ब्रह्मभासा भास्यत्वावगमत् । न च विपरीतं किं न स्यादिति वाच्यं, ‘तच्छुश्रं ज्योतिषां ज्योतिरिति वाक्योपक्रने ब्रह्मणः स्वयञ्ज्योतिष्ठावगमाद्, ‘न तत्रैति तच्छब्देन तस्यैव प्रकृतज्योतिषः परामर्शात् । अतः स्वयञ्ज्योतिः सूर्यादिसकलजगदवभासकं ब्रह्मैव न तु लौकिकं तेजः, तस्यात्राप्रकृतत्वादिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

अस्मिन्द्युक्तार्थे स्मृतिं दर्शयितुमाह—

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

‘न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यदादित्यगतं तेजो जगद्धासयतेऽस्तिलम्’ (१५-६) इति भगवद्गीतामु स्मर्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

* ७ प्रमिताधिकरणम् *

पूर्वमनुभानादिना लिङ्गेन तत्रेति विषयसमर्मी कृत्वा न भातीत्यादौ णिजध्याहारेण न भासयतीत्यर्थे वर्णितप्रायः । तथेहाऽयङ्गुष्ठमात्र इति परिमाणलिङ्गाज्ञीवमादायेशानोऽस्मीति भावयेदिति विष्यव्याहारेणोपास्तिपरमङ्गुष्ठवाऽन्यमस्त्विति इष्टान्तसङ्कल्पेदमाह—

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तस्यैव परमात्मतया धीरिति फल-

भेदः । कठवल्लीपु (२. ४. १३) श्रूयते—‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा-धूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य’ इति । तत्र किमिदमज्ञुष्ठवाक्यप्रतिपादं जीवः उत्त ब्रह्मात्मेति सन्देहे जीव इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रमितवाक्यप्रतिपादः प्रत्यग्भिन्नपरमात्मैव, कुतः, शब्दादेव ‘ईशानो भूतभव्यस्ये’त्यत्रेशानशब्दात् । न चाङ्गुष्ठमात्रजीवलिङ्गविरोधः, लिङ्गश्रुत्योर्विरोधे श्रुतेरेव बलवत्त्वात् । न च परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वानुपपत्तिः, अङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेन ब्रह्मभेदबोधनादिति समज्ज्ञसम् ॥ २४ ॥

ननु जीवस्य परमार्थतः सर्वगतब्रह्मत्वेन कथमऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत आह—
हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तुशब्दः शङ्कनिरासार्थः । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्याणां हृदय-स्याऽङ्गुष्ठमात्रत्वात् तदपेक्षया सर्वगतस्यात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सिद्धम् । अतोऽङ्गुष्ठ-वाक्ये प्रतिपाद्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

* c देवताधिकरणम् *

पूर्वं मनुष्याधिकारं शास्त्रमित्युक्तम् । तर्हि अमनुष्याणा देवादीनामधिकारो न स्यादित्याक्षिप्त्य समाधीयत इत्याक्षेपसङ्गत्या प्रराजगङ्गत्या चेदमाह—

तद्पर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिवाक्यानामपि स्वार्थं तदयोगात् तत्त्वमस्यादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलम् । सिद्धान्तं तत्सर्वसम्भवादैक्यनिष्ठतेति फलम् । वृहदारण्यके (१-४-१०) श्रूयते—‘तथो यो देवानां प्रत्यक्षुद्धत स एव तदभवद्’ इत्यादि । तत्र किं देवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे नास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तदुपर्यपि तेषां मनुष्याणामुपरिष्टादे देवादय-स्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति वादरायण आचार्यो मन्यते, कस्मात्, सम्भवाद् अर्थित्वसामर्थ्याधिकारकारणस्य सम्भवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु यदीन्द्रादीनां विग्रहतत्वेन विद्याधिकारस्तर्हि कर्मणि विरोध इत्य-शङ्कचाह—

विरोधः कर्मणीति चेत्तानेकप्रतिपत्तेदर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

इन्द्रादीनामृतिविगादिवदेकस्य शरीरस्यानेकत्र कर्मणि युगपत्सञ्चिधानासम्भ-वात् कर्मणि विरोधः प्रसञ्जेतेति चेत्त, कस्माद्, अनेकप्रतिपत्तेदर्दर्शनाद् एक-स्यापीन्द्रस्यानेकेषां शरीराणां युगपत् प्राप्तेः ‘स एकषा भवति त्रिधा भवति’ (छा. ७-

२६-२) इत्यादिक्षुतौ दर्शनात् । यद्वानेकत्र कर्मण्येकस्य प्रतिपत्तिरञ्जभावस्तस्य
लोके दर्शनाद् यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैर्युगपदेको ब्राह्मणो नमस्क्रियमाणो दृश्यते
तद्विदित्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु मास्तु कर्मणि विरोधः, शब्दे स्यादित्याशङ्कचाह —

शब्द इति चेत्तातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

शब्दे वेदवाक्ये अनित्यविग्रहवदेवादेनित्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे शब्दस्यार्थेन
सह नित्यसम्बन्धाभावेन नित्यानित्यसंयोगविरोध इति चेत्त अतः प्रभवात् । अत
एव हि वैदिकाच्छब्दाद् देवादिजगतः प्रभवादुत्पत्तेः । कथं तत्प्रभवत्वं देवादेः,
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम् । ‘एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत’ (ताण्ड्य.
ब्रा. १२. १. ४) इत्यादिका श्रुतिः ‘वेदशब्देभ्य एवादौ’ (मनु. १. २१) इत्यादिका
स्मृतिः । ताभ्यां नित्यशब्दप्रभवत्वं देवादेवगम्यते । एवच्च देवाद्युत्पत्तावपि
तनिष्ठनित्याकृतेर्वेदार्थत्वात् तत्सम्बन्धो नित्य इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

नन्वेवमप्यतः प्रभवादिति देवादर्वेदप्रभवत्वोक्त्या तदुपपादकवेदस्यापि
प्रभवप्रसङ्गादनित्यत्वमाशङ्कचाह —

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एव नियताकृतेर्वेदवदेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वादेव वेदस्य नित्यत्वं प्र-
त्येतत्व्यम् । कर्त्रस्मरणात् सिद्धमेव वेदनित्यत्वमनेन दृढीकृतमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

ननु महाप्रलये आकृतेरप्यानित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं विरोधस्त-
दवस्थ एवेत्याशङ्कचाह —

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

सुषुसिप्र(लय?)बोधयोरिव स्मृष्टिप्रलययोरावृत्तावपि प्रलये प्रपञ्चस्य संस्कारा-
त्मना अविद्यायां विद्यमानत्वेन पूर्वकल्पप्रपञ्चसमाननामरूपत्वादुचरकल्पप्रपञ्चस्या-
कृतोर्नित्यत्वम् । तथा न शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वविरोधः । कथम् । समाननामरू-
पत्वदर्शनात्, स्मृतेश्च, ‘धाता यथा पूर्वमकल्पयद्’ (ऋ. सं १०-१९०-३) इति
श्रुतौ दर्शनाद् ‘यथर्तुपवृत्तालिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव
तथा भावा युगादिषु’ इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

इत्थमभिहितं देवानामधिकारमाक्षिपति —

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मविद्यायां देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, मध्वादिष्वसम्भवाद् ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ (छा. ३. १०. १) ‘आदित्यो ब्रह्मोत्यादेशः’ (छा. ३. ११. १) इत्यादिषु मधुब्रह्माध्यासेनादित्यदेवतोपासनेषु मनुष्याधिकारकेषु तेषामेवादित्यादीनामधिकारासम्भवात् । न शेषस्योपास्योपास-कभावः सम्भवति तस्य भेदनिष्टत्वात् । तथा चागं प्रयोगः—‘ब्रह्मविद्या न देवादीनधिकरोति विद्यात्वान्मधुविद्यावद्’ इति ॥ ३१ ॥

ननु क्वचिदनधिकारात् सर्वत्रानधिकारोऽस्ति ब्राह्मणस्य राजसूयानधि-कारोऽपि बृहस्पतिसवेऽधिकारादित्याशङ्क्याह

ज्योतिपि भावाच्च ॥ ३२ ॥

अलौकिकयोरादित्यशब्दप्रत्यययोज्यैर्निर्मण्डले भावात् तेपामस्मदादिवदि-ष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपचेष्टाया अदर्शनेनाचेतनन्वावधारणात् तदतिरिक्तस्य चेत-नस्य विग्रहादिमतः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् तद्विग्रहादिप्रतिपादकाना मन्त्राणामन्य-परत्वेन स्वार्थं प्रामाण्याभावात् देवानां विद्याधिकार इति सूत्रस्य तात्पर्यार्थं ॥ ३२ ॥

इत्थं पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति-

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दो जैमिनिमतनिरासार्थः । बादरायणस्वाचार्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वेन ब्रह्मविद्यायामधिकारभावं मन्यते । कस्मात् अस्ति व्यर्थित्वाद्याधिकारकारणम् । न हि क्वचिदधिकारो नेति सर्वत्र वक्तुं पार्यते निर्गुणविद्यायां सम्भवाद् बृहस्पतिसवे ब्राह्मणस्येव । न च विग्रहवत्त्वं नेति वाच्यम् । तदप्यस्ति हि । तततस्त्रिपादक-मन्त्राणां मानान्तरविरोधाभावेन प्रमाणत्वादिति दिक् ॥ ३३ ॥

अपश्लोकाधिकरणम् :

पूर्वं यथा ‘तद्वो यो देवाना’मिति देवशब्दशूल्या मनुष्याधिकारनियमापद्य-देन देवानामधिकार उक्तस्तथैह शूद्रशब्दशूल्या द्विजाधिकारनियममपेद्य शूद्रस्या-ध्याधिकारोऽस्तीति दृष्टान्तसङ्कल्पेदमाह—

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे जातिशद्रस्यापि ब्रह्मविजागां त्रैवर्णिकादविशेषः फलं सिद्धान्ते
ततो विशेष इति विवेकः । छान्दोग्ये (४. २. ३) सर्वगविद्यायां श्रूयते—‘अह-
ह्वारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरुतु’ इति । तत्र श्रूयमाणस्य शद्रस्य ब्रह्मविद्या-
यामधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः गक्षः । सिद्धान्तस्तु अस्य जानश्रुतेः
क्षत्रियस्य तदनादरश्रवणात् तस्य हंसस्यानादरश्रवणाद् या शुगुत्पन्ना सा शद्र-
शब्दे(न) सूच्यते । हि रैकेण ‘वर्गवृत्त्वजागार्थम् । योगेनापि शद्रशब्दस्य
क्षत्रियपरत्वमाह तदाद्रवणात् । तं रैक प्राणि जानश्रुतिर्विद्याराहित्यजानितया शुचा
दुद्रावेति शद्रो जानश्रुतिरुच्यते । अतो न शद्रशब्दाधिकारं इत्यर्थं ॥ ३४ ॥

ननु मुख्य एव शद्रो जानश्रुतिरस्तु कि जग्नयेन योगेनेत्यत आह—

क्षत्रियत्वगतेश्चोरणं चैव रथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतिर्न मुख्यशद्रः, कुलः, क्षत्रियत्वगते । तद् कस्माद्, उत्तरत्र
संवर्गविद्यावाक्यशेषं नैत्रग्रथेन प्रभिलक्षितेऽग्निप्रतारिणा समभिव्याहारात्मक-
लिङ्गादित्यर्थ । समानजातीयानामेव हि प्रायेष सहवारो भवतीति भाव । अतो
न जातिशद्रस्याधिकारं इति भिन्नम् ॥ ३५ ॥

ननु कस्मात्ताधिकारं इत्यत आह-

संस्कारपरामर्शात् तदभानाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

‘त होपनिन्ये’ (ग. ब्रा. ११. ९. ३. १३) ‘अधीहि भगव इति होप-
ससाद’ (छा. ७. १. १) इत्यादिनिन्याप्रतेष्ठेऽप्यनयनादिसंस्कारपरामर्शात् । तहिं
शद्रस्याप्युपनयनं कर्त्प्यतामित्यत आह तदभावाभिलापाच्च ‘न शूद्रे पातकं
किञ्चिन्न च संस्कारमहन्ति’ (मनु. १०. १२६) इत्यादिनोपनयनादिसंस्कारा-
भावाभिधानादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्च—

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

तस्य जावालम्य सत्यवनेन शद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव गौतमस्य विद्यो-
पदेशो प्रवृत्तिर्गताद् । अतो न शद्रस्याधिकारं इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अपि च—

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिपेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

स्मृतेः ‘अथास्य वेदमुपशृण्वतस्मापुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्’ ‘तरसाच्छूद्दस-
मीपे नाध्येतव्यम्’ ‘न शूद्राद्य मर्ति दद्याद्’ ‘द्विजातीनामध्ययनमित्या दानम्’
इत्यादिस्मृतितो वेदश्रवणस्य तदध्ययनरथं तर्दर्थयोस्तत्प्रयोजनयोरर्थज्ञानानुष्टानयोश्च
प्रतिषेधात् । अतः कथञ्चिदपि न शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायां विधिपूर्वकाधिकार इति
सिद्धम् ॥ ३८ ॥

* १० कम्पनाधिकरणम् ।

समाप्तः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । अधुना प्रकृतवाक्यार्थविचारं प्रवर्त-
यिष्यामः । प्रासङ्गिकत्वात् व्यवहितेनास्य सङ्गत्यपेक्षा । पूर्वं ‘शब्दादेव प्रमितः’
(ब्र. १. ३. २४) इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मज्ञानानेत्युक्तम् । न तथेह
'यदिद्'मिति वाक्ये प्राणानुवादो युक्तः, तस्य स्वरूपतः कल्पितम्य ब्रह्मव्यक्यायो-
गादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विगेषप्रब्रह्मधीरिति फलभेदः । कठ-
वल्लीषु (२. ६. २) श्रूयते—‘यदिदं किञ्च जगत् गर्वं प्राणं एजाति निर्मृतम्’ इ-
त्यादि । तत्र एजृ कम्पन इति धातोः कम्पनार्थत्वात् सर्वजगत्कम्पनहेतुः प्राणः
प्रतीयते । स किं वायुविकार उत परमात्मेति सन्देहे वायुविकार इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु ‘प्राणस्य प्राणम्’ (बृ. ४. ४. १८) इति प्राणशब्दम्य परमात्मनि
प्रसिद्धेरिह प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैव, कुत., कम्पनात् सर्वम्य मवायुकम्य
जगतो जीवनादिचेष्टाहेतुत्वाद् । हेतुत्वं च ‘न प्राणेन नापानेन’ (का. २. ९. ९)
इत्यादिश्चुतिप्रसिद्धम् ॥ ३९ ॥

* ११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् *

पूर्वं सर्वशब्दश्रुतिसङ्कोचानुपपत्त्या प्रकरणात् प्राणशब्दं ब्रह्मत्युक्तम् । न
तथेह सम्प्रसादवाक्ये प्रकरणानुग्राहक किञ्चिदस्ति, येन प्रकरणाऽज्योतिशशब्दं
ब्रह्म स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह —

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

अत्र पूर्वपक्ष आदित्योपाभ्या क्रमसुक्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति
फलभेदः । छान्दोग्ये (८. १२. ३) प्रजापतिविद्यायां श्रूयते—‘य एष सम्प्रसा-
दोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपसम्पद्य’ इत्यादि । तत्र किं ज्योतिशशब्दित
मादित्यादितेज उत ब्रह्मेति विशय आदित्यादितेज इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु

ज्योतिरत्र ब्रह्मव कुर्तः, दर्शनाद्, 'य आत्मापहतपाप्मा' (छा. ८. ७. १) इत्युप-
क्रमालोचनया ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यतयानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४० ॥

. १२ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाविकरणम् :

पूर्वगुणकमवशादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिरशब्दः स्वार्थात् प्रच्यावितः ।
तथाकाशोपक्रमवशाद् ब्रह्मादिशब्दोऽपि स्वार्थात् प्रच्याव्यतामिति दृष्टान्तसङ्गत्ये-
दमाह—

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मकब्रह्मोपास्त्या क्रममुक्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मधिया
मुक्तिरिति फलभेद । छान्दोग्ये (८ १४. १) श्रूयते—‘आकाशो हवै नाम नाम-
रूपयोर्निर्वहिते’त्यादि । तत्र किमाकाशशब्दितो भूताकाश उत परमात्मेति विशये
भूताकाश इति पूर्वः पदः । गिद्धान्तातु परमात्मेवाकाशशब्दितः । क्रमाद्, अर्था-
न्तरत्वादिव्यपदेशात् ‘ते यदन्तरे’त्याकाशस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वेन व्यप-
देशात् आदिशब्देन ‘तद्वत् तदमृतं स आत्मा’ इति ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो
द्रष्टव्यः ॥ ४१ ॥

. १३ मुपुर्युत्कान्त्यविकरणम् ।

पूर्वं नामरूपाभ्या भेदोक्तेगकाशो ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र । ‘प्राज्ञेनात्मना
सम्परिष्वक्तः’ इत्यत्रामित्रेऽपि जीवे भेदोपचारादित्याक्षिप्य समाधानादाक्षेपिक-
सङ्गत्येदमाह—

सुषुप्त्युत्कान्त्योऽभेदेन ॥ ४२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्मशेषपर्कर्तृस्तुतिः सिद्धान्ते तदनुवादेन तत्त्वा-
दात्म्यधीरिति फलभेदः । बृहदारण्यके (४. ४. २२) श्रूयते—‘योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः’ इत्यादि । तत् किं जीवानुवादकम् उत तदनुवादेनास-
सारिस्वरूपप्रतिपादकमिति सन्देहे जीवानुवादकमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु
विज्ञानमयमुपुष्ट तद्यवस्थावज्जीवानुवादेन ब्रह्मभेदप्रतिपादकमिदं वाक्यम् । क-
स्मात्, ‘प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाद्य किञ्चन वेद नान्तरम्’ (बृ. ४. ३.
२१) ‘प्राज्ञेनात्मनान्वारुद्धः उत्सर्जन् याति’ (बृ. ४. ३. ३५) इति सुषुप्त्यु-
त्कान्त्योरवस्थयोः शारीराद् भेदेन परमात्मनः प्राज्ञशब्देन व्यपदेशादित्यर्थः ॥

इतत्र ब्रह्मभेदप्रतिपादकमिदं वाक्यमित्याह—

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वायाधिपार्तः’ (बृ. ४. ४. २२) इति पत्यादिशब्दा असंसारित्वप्रतिपादकाः । ‘रा ग सापुना कर्मणा मृगान्’ इत्याच्चाः संसारित्वनिषेधका एतद्वाक्यगताः । तेभ्योऽसंसारिब्रह्मात्मप्रतिपादकभिदं वाक्यमिति समज्ज्ञसम् ॥ ४३ ॥

अस्मिन् पादे त्रयोदशाधिकरणाने । सत्राणि त्रिचत्वारिंशत् ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्रष्टव्यप्रकाशिकायां

प्रथमायायस्य तृतीयं पाद ।

अथ चतुर्थः पादः ।

* १ आनुगामिनाधिकरणम् ।

पूर्वमक्षत्यधिकरणे गानिगागाम्याद्यन्वन्नं च प्रतिज्ञाय तत्र वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यं पादत्रयेण प्रत्यपादि । अपुना प्रधानग्रामशब्दल्लभाक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसङ्गत्या चतुर्थादोऽयमारम्यते । पर्य ‘मुपुल्लुक्खान्योभेदेन’ (ब्र. १. ३. ४२) इत्यत्र प्रभिद्वयीवोक्तिगेनापि द्वयबोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमप्तिव्यनि दृष्टानामप्तव्येवग्रिवर्णमारम्यते ।

आनुमानिकमप्येकेपाभिति चेच शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
दर्शयति च ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमाभावः फलं सिद्धान्ते तादशानियम इति विवेकः । कठवल्लागु (१-३-११) श्रूयते - ‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः’ इति । तत्र किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते उत पूर्वप्रकृतं शरीरमिति संशये साद्वयरमृतो महदव्यक्तपुरुषशब्दानां तत्त्वपत्ययेऽप्रसिद्धत्वादानुमानिकमनुमानगम्यं प्रधानमप्येकेषां शास्त्रिनां प्रत्यक्षमव्यक्तशब्देन पद्धते इत्यशब्दत्वमसिद्धमिति चेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न प्रधानम् । कुतः, शरीररूपकविन्यस्तगृहीते: ‘शरीर रथमेव तु’ (का. १-३-३) इत्यास्मिन् पूर्ववाक्ये शरीरस्य रथरूपकेण विन्यातम्य कल्पितस्याव्यक्तशब्देन गृहीतेर्ग्रहणात् । कथं तच्छब्दग्राहं शरीरमित्यत आहं दर्शयति च । पूर्वापरवाक्यसन्दर्भः पर्यालोच्यमान औचित्येन प्रकृतं शरीरमेवाव्यक्तग्राहं दर्शयतित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु स्थूलशरीरस्य व्यक्तशब्दार्द्दस्य कथमव्यक्तशब्दादृहत्वमित्यत आह-

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

दर्शयतित्यनुषङ्गः । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । स्थूलशरीरारम्भकं भूतसूक्ष्म कारणमव्यक्तशब्देन दर्शयति । कुतः, तदर्हत्वाद् अव्यक्तशब्दार्हत्वादित्यर्थः ।
‘गोमि: श्रीणीत मत्सरम्’ (ऋ. सं. ७-४६-४) इत्यादिवत् प्रकृतिवाचकशब्देन विकारो लक्ष्यत इति भावः ॥ २ ॥

ननु भूतसूक्ष्माव्यक्ताङ्गीकरे तस्यैव प्रधानत्वेन साङ्घचैरङ्गीकारात् तद्वादः प्राप्त इत्यत आह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

न स्वतन्त्रप्रधानवादोऽस्माभिरङ्गीकृतः । कस्मात्, तदधीनत्वाद् ईश्वराधी-नत्वादव्यक्तस्य । तर्हाश्वरादेवास्तु जगदुत्पत्तिः किं तेनात आह अर्थवत् । ‘मायिनं तु महेश्वरम्’ (श्व. ४-१०) इति श्रुतावव्यक्तस्येश्वरसहकारित्वावगमात् प्रयोजन-वदव्यक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अव्यक्तं न प्रधानमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

प्रधानपुरुषविवेकात् कैवल्यं वदद्विः साङ्घचैर्ज्ञेयत्वेन प्रधानमभिधीयते । न चात्राव्यक्तशब्दमन्तरेण ज्ञातव्यमव्यक्तमिति वचस्समस्ति । अतो ज्ञेयत्वस्यावचनादनभिधानान्नाव्यक्तं प्रधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसङ्गतमित्याशङ्क्याह—

वदतीति चेत्त प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

‘महतः परं धूर्वं निचाय्य’ (का. २-३-१९) इत्युत्तरवाक्यमव्यक्तशब्दितं प्रधानं ज्ञेयत्वेन वदतीति चेत्त । प्राज्ञो हि परमात्मा हि निचाय्यत्वेन निर्दिष्टो न प्रधानम् । कस्मात्, ‘पुरुषान्नापरं किञ्चिद्’ (का. २-३-११) इत्यात्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इतश्च न प्रधानमत्र ग्राह्यमित्याह—

त्रयाणमेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

१. गोमिगोंविकलरै. पयोमिः,

त्रयाणमेवाभिजीवपरमात्मनामेव एवमुत्तरवाक्यपर्यालोचनया वक्तव्यत्वे-
नोपन्यासः । तद्विषय एव प्रश्नोऽपि दृश्यते । कठवल्या (१-१-१३) ‘स त्वमभिम्’
इत्याद्यभिप्रश्नः । ‘येयं प्रेते विचिकित्सा’ (१-१-२०) इति जीवप्रश्नः ।
‘अन्यत्र धर्माद्’ (१-२-१४) इत्यादि परमात्मप्रश्नः । अतो नाव्यत्तं प्रधान-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्घचसाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वान्महच्छ-
ब्दवदित्याह—

महद्वच्च ॥ ७ ॥

‘बुद्धेरात्मा महान् परः’ (का. १-३-१०) इनि श्रुतो महच्छब्दो यथा न
साङ्घचाभिमतद्वितीयसत्त्वामात्रतत्त्ववाची आत्मशब्दप्रयोगान्, तद्वच्च वैदिकाव्यक्त-
शब्दोऽपि प्रधानवाची । अतः शरीरमेवाव्यक्तशब्दितमिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

* २ चममार्विकरगम :

पूर्वमव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलङ्घोपे-
तादजाशब्दात् प्रत्यभिज्ञास्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह —

चमसवदिविशेषात् ॥ ८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः ।
श्वेताश्वतरोपनिषदि (४. ९) श्रूयते — ‘अजामेका लोहितशुक्रशुक्रपूर्णाम्’ इत्यादि ।
तत्र किमजाशब्देन प्रधानमुच्यते उत तेजोऽवन्नात्मिकावान्तरप्रकृतिरिति संशये न
जायत इत्यजा साङ्घचसिद्धा प्रकृतिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न प्रधानस्या-
साधारण्येनात्र प्रत्यभिज्ञापकं किञ्चित् समस्ति, लोहितादिशब्दानां वर्णविशेषं प्रव-
रुद्धत्वात् रज आदौ, न जायत इत्यजेत्यन्यत्रापि साधारण्यात् । अत्र निर्धारणा-
भावे दृष्टान्तश्चमसवद् । ‘यथार्वाग्विलश्चमस’ (बृ. २-२-३) इत्यादावयं चमस
इत्यवधारणं न सम्भवति कथञ्चिदर्वाग्विलत्वादेग्न्यत्राप्यविशेषाद् एवमजामन्त्रे-
उप्यजात्वादेविशेषात् प्रधाननिर्णय इत्यशब्दं प्रधानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्राह —

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा व्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ज्योतिस्तेज उपक्रमे यस्यास्तेजोऽबन्नलक्षणायाः सा ज्योतिरुक्तमा । तुश-
ब्दोऽवधारणे । सैवेह निर्धारणीया न प्रधानम् । कस्मात्, तथा ह्यधीयत एके
हि यस्मादेके छन्दोगास्तेजोऽबन्नात्मिकायाः प्रकृतेः 'यदभे रोहितं रूपम्' (छा. ६-
४-१) इत्यादिना रोहितादिरूपतामधीयते समामनन्ति । तथेह लोहितादिशब्द-
साम्यात् तान्येव तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्त इति समझसम् ॥ ९ ॥

नन्वजाशब्दस्यच्छागे रूढत्वात् कथं तेजोऽबन्नात्मकप्रकृतिपरत्वमित्यत
आह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद्विरोधः ॥ १० ॥

चशब्दः शङ्खानिरासार्थः । तेजोऽबन्नात्मकप्रकृतौ नाजात्वानुपपत्तिः । कुतः,
कल्पनोपदेशाद्, यथा लोके प्रसिद्धामजां भुक्तभोगामेकोऽजस्त्यजति अन्यस्तामनु-
वर्तते एव त्यागभोगयोः कार्यकरणसङ्घाताद्युपादानतेजोऽबन्नात्मकप्रकृतेसाम्यद्यो-
तनार्थं कल्पनयाजात्वस्योपदेशाद् । यथा मधुभिज्ञादित्यस्य 'असौ वा आदित्यो
देवमधु' (छा. ३.१.१) इति मधुत्वोपदेशस्तद्वदजामिन्नायाः प्रकृतेरजात्वोपदेशे न
कश्चिद्विरोधः । तस्मान्नात्र प्रधानस्यावकाश इत्यशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

: ३ सद्योपमग्रहाविकरणम् ।

पूर्वमाध्यात्मिकाधिकारे प्रसिद्धच्छागग्रहणायोगादजा तेजआदिकेत्युक्तम् ।
तथा 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' (बृ. ४-४-१७) इति मन्त्रे पञ्चजनशब्देन प्रसिद्ध-
मनुप्यग्रहणायोगात् साङ्घचामितपञ्चविशतितत्त्वग्रहणमस्त्वति दृष्टान्तसङ्गत्येद-
माह—

न सङ्घयोपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

अत्र फल पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । ब्रह्मदारण्यके (४-४-१७) श्रूयते— 'यस्मिन्
पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्यादि । तत्र किं पञ्चजनशब्देन मूलप्रकृ-
त्यादीनि पञ्चविशतितत्त्वान्युच्यन्त उत वाक्यशेषगताः प्राणादय इति संशये
तत्त्वानीति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु अस्मिन् मन्त्रे श्रूयमाणया पञ्चविशतिसङ्घचया
स्मृतिसिद्धपञ्चविशतितत्त्वानामुपसग्रहादपि न प्रधानस्य शब्दवर्त्तं, कुतः, नानाभा-
वात्, तेषां पञ्चानां पञ्चकानामेकपञ्चकर्पण्यसान्यपञ्चकव्यावृत्तर्थमेवत्वाभावेन ना-
नात्वात् । नानात्वेऽपि कथश्चित् पञ्चविशतिसङ्घचाङ्गीकारे बाधकान्तरभाव अतिरे-

कात् । अस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणयोरात्माकाशयोः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तत्वात् सप्तविंशतितत्त्वप्राप्तावपसिद्धान्तापातः । तस्मान्नात्र प्रधानादितत्त्वग्रहणमुचितम् ॥ ११ ॥
ननु ते पञ्चतत्त्वसङ्ख्याकाः पञ्चजनाः क इत्यपेक्षायामाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

प्राण एव आदिर्येषां प्राणचक्षुः श्रोत्रान्नमनसां ते प्राणादयः पञ्चजनशब्देनोच्यन्ते । कस्माद्, वाक्यशेषात् ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः (बृ. ४-४-१८) इत्यादिवाक्यशेषस्थत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्तु माध्यान्दिनानां प्राणादिष्वनस्यान्नानात् पञ्चसङ्ख्याचा काण्वानां तदनामानात् कथं पञ्चसङ्ख्येत्यत आह—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

ऐकेषां काण्वानामसत्यन्ते ‘तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः’ (बृ. ४-४-१६) इत्यादिपूर्ववाक्यस्थज्योतिषा पञ्चतं पूरणीयम् । अतः प्रधानमशब्दमिति सिद्धम् ॥

४ कारणत्वाधिकरणम् :

इत्थमधिकरणत्रो प्रधानस्याशब्दत्वसाधनेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः साधितः । अधुना तेषामेव परस्परविरुद्धार्थप्रातिपादकत्वेनानिश्चायकत्वादनुमानसिद्धप्रधानपर एवोक्तसमन्वयोऽस्तिवत्याक्षेपसङ्गत्या, पूर्वं पञ्चतत्त्वसङ्ख्याचापूरणमन्तेन ज्योतिषा वेति विकल्पस्याविरोधेऽपि प्रकृते कारणे वन्नुनि विकल्पयोगाद्विरोधे सत्यप्राभाण्यं वाक्यानामिति प्रत्युदाहरणलक्षणावान्तरसङ्गत्या चेदमाह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अत्र पूर्वोत्तरयोस्समन्वयासिद्धिम्ततसिद्धिरिति फलभेदः । अत्र जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मान न वेति विशये तेषां परस्परविरोधदर्शनान्न मानसिति पूर्वः पश्चः । सिद्धान्तस्तु चशब्दः शङ्खानिरासार्थः । ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नास्ति । कुतः, आकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः यथाभूत ईश्वरः कारणत्वेन व्यपदिष्ट एकस्मिन् वेदान्तवाक्ये तथाभूतस्यैवापरस्मिन् वाक्येऽप्युक्तेरभिधानादित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु कचिदसतः कचित् सत उत्पातिश्रवणाद्विरोध इत्याशङ्ख्याहसमाकर्षात् ॥ १५ ॥

‘असदेवेदमग्र आसीद्’ (छा. ३-१९-१) इत्यनभिव्यक्तनामरूपवाचिना-
सच्छब्देन सत् एव समार्कषान्नासतः कारणत्वशङ्कावकाशः । अतो जगत्कारणवादि-
वाक्यसमन्वयो ब्रह्मप्रयेवेति सिद्धम् ॥ १५ ॥

: ५ जगद्वाचत्वाधिकरणम् *

पूर्वमेकवाक्यस्थसच्छब्दवलादसच्छब्दो नीतः इह तु वाक्यमेदाद ‘ब्रह्म
ते ब्रवाणि’ (कौ. ब्रा. ४-१) इति बालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपर-
त्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपासनापरत्वाद् ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सि-
द्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलमेदः । कौषीतकिब्राह्मणे (४. १९) श्रूयते—‘यो हूँ
बालाके! एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य’ इति । तत्र वेदि-
तव्यः कर्ता किं प्राण उत जीव आहोस्वित् परमात्मेति विशये ‘यस्य वैतत् कर्मेति
चलनात्मककर्मणः प्राणस्यैव सम्भवात् ‘एवमैव प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिरुपसुख्क्ते’
(कौ. ब्रा. ४-२०) इति जीवलिङ्गाच्च प्राणजीवादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु पुरु-
षाणां कर्ता परमात्मैव, कुतः, ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ति ब्रह्मण एवोपक्रमात् क्रियत
इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थापितजगद्वाचित्वात् । ननु पुरुषाणां ज-
गदन्तर्भावात् तत्कर्तृत्वं किमिति पृथगुच्यत इति चेत्र । गागर्णेण ब्रह्मत्वेनोक्तपु-
रुषाणामब्रह्मत्वद्योतनाय गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुच्यत इति ध्येयम् ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्याख्यातम् ॥ १७ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्च न ब्रह्मपरत्वावधारणमिति चेत् तद् व्याख्यातम्
प्रतर्दनाधिकरणे ‘उपासानैविद्यादाश्रितत्वादिह तद्योगाद्’ (ब्र. सू. १. १. ३१)
इति । प्रतर्दनविचारे कर्मपदस्याविचारादगतार्थता द्रष्टव्या ॥ १७ ॥

किञ्च—

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

जैमिनिराचार्योऽस्मिन् प्रकरणे जीवपरामर्शमन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं यतो
मन्यते, अतो ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यम् । कुतो मन्यते, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां ‘कैव ए-

तद् बालाके! पुरुषोऽशयिष्ट क वा एतदभूद्' (कौ. ब्रा. ४. १९) इत्यादिपश्चः । 'यदा सुसः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एकधा भवति' (कौ. ब्रा. ४. २०) इति उत्तर व्याख्यानम् । ताभ्यां यस्मिन् जीवस्य स्वापागमने भवते स एवान्न परमात्मा वेदितव्यतयापदिष्ट । अपि चैके वाजसनेयिनः बालाक्यजातशत्रु-संवादे 'य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत् एतदागात्' (बृ. २-१-१६) 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्च्छेते' (बृ. २. १. १७) इति प्रश्नोत्तराभ्यां स्पष्ट विज्ञानमयातिरिक्त परमात्मानमामनन्ति । एतत् कौषीतकिवाक्यं जगत्कर्तरि ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

६ वाक्यान्वयाधिकरणम् :

पूर्वं ब्रह्मोपक्रमसामर्थ्याद्ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तर्हि तद्वदेव मेत्रेयीब्राह्मणस्य 'न वा अरे पत्सुः कामाय' इत्यादिजीवोपक्रमसामर्थ्यजीवपरत्वमस्त्विति दृष्टान्त-सङ्गत्येदमाह—

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

फलं पूर्ववत् । बृहदारण्यके (२-४-९) श्रूयते—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इत्यादि । तत्र कि जीवो द्रष्टव्यत्वादिरूपेणोपदिष्ट्यते कि वा परमात्मेति संशये जीव इति पूर्व. पदाः । सिद्धान्तस्तु परमात्मैनान्न द्रष्टव्यतयोपदिष्ट आत्मा, कुतः, वाक्यान्वयाद्, उपक्रमादिपर्यालोचनया वाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वया-दित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु पतिजायादिभोग्यजातेन लिङ्गेन जीवोपक्रमः प्रतीयते । स कथमित्याशङ्कचाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लङ्घमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

जीवब्रह्मणोर्हि कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ वर्तेते अत्यन्तभेद एकविज्ञानप्राप्ति-ज्ञाविरोधप्रसङ्गात् । तथा च तत्पतिज्ञासिद्धेरिममभेदांशमादाय जीवोपक्रमणं क्लिङ्गमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

समाधानान्तरमाह—

उत्क्रमिष्यत एवभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

संसारदृशायामत्यन्तं ब्रह्मणो भिन्नस्य जीवस्य ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारात् का-

र्यकरणसद्वातादुत्कमिष्यत एवम्भावात् परमात्मनैकीभावाद् भविष्यदभेदमादाय
जीवोपकम इत्यौडुलौमिराचार्यो मन्यते ॥ २१ ॥

नन्विदमप्यसङ्गतं सत्यकार्यकारणसद्वातवतः संसारिणोऽत्यन्तं ब्रह्मभिन्न-
स्य मुक्तिदशायामभेदायोगादित्यरुच्या परमं समाधानमाह—

अवस्थितेरिति काशकृत्खः ॥ २२ ॥

ब्रह्मण एवाविद्याकल्पितभेदेन जीवरूपेणावस्थितेर्जीवोपक्रमोऽविरुद्ध इति
काशकृत्ख आचार्यः श्रुतितात्पर्यज्ञो मन्यते । ततो द्रष्टव्ये परब्रह्मणि मैत्रेयीब्रा-
ह्मणवाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

* ७ प्रकृत्याधिकरणम् *

पूर्वे ‘जन्माद्यस्य यतः’ (ब्र. १. १. २) इति सूत्रे ब्रह्मणो जगत्कारणत्व-
मभिहितम् । तदधुनात्र विचार्यते । एवज्ञ सामान्यज्ञानस्य विशेषविचारहेतुत्वात्
तेन हेतुहेतुमद्वावसङ्गत्येदमाह—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

अत्र पूर्वपक्ष एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया गौणत्वं सिद्धान्ते तन्मु-
ख्यस्वमिति फलभेदः । तत्र किं ब्रह्मणो जगत्त्रिमित्तत्वमात्रम् उतोपादानत्वमपीति
संशये ‘तदैक्षते’तीक्षणपूर्वकर्तृत्वश्रवणान्निमित्तत्वमात्रमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्त-
स्तु प्रकृतिश्च ब्रह्म, चकारान्निमित्तमपि, कुतः, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद् ‘येनाशु-
तं श्रुतं भवति’ (छा. ६. १. ३) इत्यादिरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, यथा
‘सोम्यैकेन मृत्युपेन सर्वं मृणमयं विज्ञातम्’ इत्यादिदृष्टान्तश्च, तयोः सामङ्ग-
स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्च—

आभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

‘सोऽकामयत’ इत्यात्मनो ध्यानोपदेशात् कर्तृत्वम् । ‘बहु स्याम्’ इति ध्या-
नोपदेशात् प्रकृतित्वमिति ॥ २४ ॥

प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

‘सर्वणि हवा इमानि भूतान्याकाशोदेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तंयन्ति’
(छा. १. ९. १) इत्याकाशशब्देन साक्षाद् ब्रह्म गृहीत्वा जगदुत्पत्तिप्रलययोरान्नानाद् ब्रह्म निमित्तप्रकृती इत्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वेकस्य कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं च विसद्गमित्याशङ्कचाह-

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ (तै. २. ७ १) इति द्वितीयया कृतिविषयया कृतिविषयत्वं, स्वयमकुरुतेत्यनेन कृतिमत्त्वं चाज्ञायते । तथा च ब्रह्मण उपादानत्वं निमित्तत्वं चाविरुद्धं, कुतः, आत्मकृतेः आत्मसम्बन्धिनी कृतिरात्मकृतिस्ततो हेतोः । नन्वात्मनः कर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं कृतिकर्मत्वम् अत आह परिणामात् परिणामो विवर्तः । सिद्धस्थापि विवर्तात्मना साध्यत्वात् कर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च-

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

‘यद् भूतयोनि परिपश्यन्ति’ (मुण्ड. १. १. ६) इति प्रकृतिवाचकयो-निशब्देनात्मा हि यस्माद् गीयते तस्मात् प्रकृतिर्त्वेति । ततो ब्रह्मणः प्रकृतित्वं कर्तृत्वं च सिद्धम् ॥ २७ ॥

* ८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

इत्थमभिहितेन न्यायेन ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ (ब्र. सू. १-१-५) इत्यादिना-शब्दत्वादिहेतुभिः प्रधानकारणवादो निराकृतः । न तथेहाणुस्वभावासत्कारणवादाः, तेषामपि कारणत्वबोधकशब्दानां श्रुतत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह--

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मण्येव वेदान्तसमन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तसिद्धिरिति फलमेदः । अत्र वेदान्ता विषयाः । तत्र किं ब्रह्मण इव परमाणुशून्यादीनामपि क्वचिज्जगत्कारणत्वं श्रुतमस्ति अथवा सर्वत्र ब्रह्मण एव सर्वकारणत्वं प्रतिनियतमिति संशये ‘अण्व इवेमा धाना’ (छा. ६. १२. १) ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ (छा. ३. १९. १) ‘स्वभावमेके’ (श्वे. ६. १) इत्यादिष्वणवादीनामपि कारणत्वं श्रुतमेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेतेन प्रधाननिराकरणे ये हेतवोऽसच्छब्द-

त्वाचेतनत्वैकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्त्यादयस्तेषामण्वादिपक्षेऽपि साम्येन सर्वाण्वादि-
कारणवादा निराकृतत्वेन व्याख्याताः । नचासदित्यादिशब्दविरोधः तत्रासच्छ-
ब्दस्थानभिव्यक्तनामस्तुपरत्वेनाविरोधात् । सूक्ष्मत्वाच्चात्मन्यणुशब्दो गौणः । स्व-
भाववादस्तु पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्तः । व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमा-
प्त्यर्थः । तस्माज्जगत्कारणे सर्वज्ञे जिज्ञास्ये ब्रह्माणि वेदान्तानां समन्वयो नान्य-
त्रैति सिद्धम् ॥ २८ ॥

अस्मिंश्चतुर्थपादे अष्टावधिकरणानि । सूक्ष्माण्यष्टाविंशतिः ।

चतुर्थिंशत्परं सूत्रं शतकं तु समन्वये ।
अध्याये तद्वदेकोनचत्वारिंशत्प्रया मताः ॥
ब्रह्मनान्नि परे धान्नि प्रत्यपादि समन्वयः ।
त्रययन्तसन्ततेर्यस्मिस्तदस्मि ज्योतिराततम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपरमशिवेन्द्रसरस्वतीपादान्व-

सेवापरायणेन श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वत्या विरचिताया

ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

प्रथमाभ्यायस्य चतुर्थः पाद ।

समाप्तश्च समन्वयाभ्याय ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

* १ सूत्याधिकरणम् :

इत्थं प्रथमेऽध्यायेऽभिहितसमन्वयस्य स्मृत्यादिविरोधे तत्त्विरसनमनेन
क्रियत इति विषयविषयिभावसङ्गत्यायं द्वितीयोऽध्याय आरम्भते । अत्र पूर्वमतिदे-
शाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वमण्वादीनामप्यभिहितम् । अधुना प्रधानस्य वैदिक-
शब्दत्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाक्षिप्य परिहियत इत्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गत् ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदविरोधे तत्सिद्धि-
रिति फलभेदः । उक्तसमन्वयः किं सांख्यस्मृत्या विरुद्ध्यत उत नेति सन्देहे महर्षि-

प्रणीतप्रधानकारणवादस्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसङ्गात् समन्वयो विरुद्ध्यत इति प्रधानानुगुणतया श्रुतयो नेया इति चेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न समन्वयो विरुद्ध्यते, कुतः, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । चेतनं प्रकृत्यक्षमुत्पन्नं त्रिगुण द्विजसत्तम !’ इत्यादिकानां चेतनकारणत्ववादिनीनामन्यासां स्मृतीनामनवकाशदोषः प्रसज्ज्येत । अतः स्मृतिद्वयविरोधेऽपि श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमित्यप्रमाणसांख्यस्मृत्या समन्वयो न विरुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

इतश्च साङ्ख्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

साङ्ख्यस्मृतिप्रसिद्धानामितरेषां महदादितत्वानां लोके वेदे चानुपलब्धेश्च साङ्ख्यस्मृतेरप्रामाण्यं न दोषः । तथा च तदेकदेशप्रधानस्मृतेरप्यप्रामाण्यमिति भावः ॥ २ ॥

* २ योगप्रत्यक्षाधिकरणम् *

उत्कन्यायमन्यत्राप्यतिदिशाति—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

अस्यातिदेशत्वात् पृथक्सञ्जल्यपेक्षा । फलन्तु पूर्ववत् । उत्कसमन्वयः किं योगस्मृत्या विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यात् तया प्रधानकारणवादिन्या समन्वयो विरुद्ध्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता प्रत्याख्याता द्रष्टव्या । श्रुत्यविरुद्धाष्टाङ्गयोगे तात्पर्यवत्त्वेन प्रामाण्येऽपि तद्विरुद्धप्रधाने तात्पर्यभावादप्रामाण्यमिति भावः ॥ ३ ॥

* ३ विलक्षणत्वाधिकरणम् *

पूर्वं वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादप्रामाण्यमुक्तम् । तर्हि तर्कस्य व्यासिपक्षधर्म-तयोर्मूलत्वे लोकसिद्धत्वात् तेन विरोध इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्मं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अत्र पूर्वेतरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तिसिद्धिरिति फलभेदः । आकाशाद्विकं भूचेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद् घटवदिति तर्केण समन्वयो विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे पूर्वः पक्षः । न जगच्छेतनप्रकृतिकं, कुतः, विलक्षणत्वाद् अस्याचेतनस्य

जगतश्चेतनाद्विलक्षणत्वाद् । यद् यद्विलक्षणं न तत् तत्प्रकृतिकं, यथा तनुविलक्षणो
षटो न तनुप्रकृतिक इति । ननु ब्रह्मजगतोवैलक्षण्यं कुत्., तथात्वं च शब्दात्
तथात्वं वैलक्षण्यं ‘विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवद्’ (तै. २-६) इत्यादिश्रुतितोऽवगत-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ‘ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना’ (बृ. ६. १. ७) इत्यादि-
काभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मजगच्छेतनमवगम्यत इत्याशङ्कयाह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

उक्तशङ्कनिरासार्थस्तुशब्दः । उक्तश्रुतिभिर्ब्र जगतश्चेतनत्वं प्रत्येतव्यम् ।
यतः प्राणाद्यभिमानिनां देवताना तत्र व्यपदेशो भवति न प्राणादिमात्रस्य, कुत्,
विशेषानुगतिभ्यां विशेषण विशेषः अनुगतिश्च ताभ्याम् । ‘एता हौवै देवता अहं
श्रेयसे विवदमाना’ (कौ. २. १४) इति प्राणाना चेतनवाचिना देवताशब्देन
विशेषितत्वाद् ‘अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्’ (ऐ. आ. २-४-२-४) इत्यादि (तत्राः)
मन्त्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानिदेवतानामनुगतिश्रवणाच्च न चेतनं जगत् । तस्मा-
दचेतनस्य जगतो वैलक्षण्यान्न चेतनप्रकृतिकत्वम् ॥ ५ ॥

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षनिरासार्थस्तुशब्दः । यदुक्तं चेतनविलक्षण जगत्र तत्प्रकृतिकमिति
तत्र । चेतनात् पुरुषात् तद्विलक्षणाना नखलोमादानामचेतनानामचेतनाच्च गो-
मयाचेतनवृश्चिकादानामुत्पत्तिर्यो दृश्यते अत इत्यर्थः । प्रकृतिविकारयोरत्यन्त-
सादृशे प्रकृतिविकारभावानुपपत्त्या यत् किञ्चित् सादृश्य वाच्यम् । तच्च प्रकृतेऽपि
जगत्सुरणाद्यनुवृत्त्या समानमिति भावः ॥ ६ ॥

असत्कार्यवादमाशङ्कच्च निराचष्टे—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

चेतनस्य नामरूपादिहीनस्याचेतननामादिमज्जगद्भेदुत्व उत्पत्तेः पूर्वं जग-
दसदेव स्यादिति चेन्न, कुतः, प्रतिषेधमात्रत्वाद् असत् स्यादिति योऽय प्रतिषेधस्त-
मात्रत्वाद्, न तु प्रतिषेध्यमस्तीत्यर्थः । कार्यसत्त्वायाः कारणाव्यतिरेकात् स्थितिद-
शायामिवोत्पत्तेः पूर्वमपि ब्रह्मात्मकमेवेदं जगन्नासादिति भावः ॥ ७ ॥

जगद्ब्रह्मोरुक्तं कार्यकारणत्वममृष्यमाणश्चेदयति—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमज्जसम् ॥ ८ ॥

शुद्धत्वादिगुणक ब्रह्म जगदुपादानमित्यसमज्जसं, कुतः, अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गाद् अपीतौ प्रलयसमये तद्वत् कार्यवत् कारणम्यापि ब्रह्मणोऽशुद्धत्वादि प्रस-ज्येतेत्यर्थः । प्रलये अशुद्ध्यादिगुणक जगद् ब्रह्मण लीयमान स्वनिष्ठाशुद्ध्यादिधर्मैब्रह्म दूषयेदिति भावः ॥ ८ ॥

एवमाक्षेपे परिहरति—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

तुरेवकारार्थः । पूर्वोक्तमसमज्जस नास्येव, कुत्, दृष्टान्तभावात् । कार्य कारणे लीयमान स्वधर्मेण कारण न दूषयतीत्यस्मिन्नर्थे शतशो दृष्टान्तानां यथा घटादिक कार्य मृदि लीयमान मृद स्वधर्मेण न दूषयतीत्येवमादिकानां सत्त्वादि-त्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्थं स्वपक्षे दोषान् परिहृत्य तानेव परपक्षे योजयनि—

स्वपक्षे दोषाच्च ॥ १० ॥

ये दोषा विलक्षणत्वात् प्रकृतिविकारभावानुपपत्तिरूपतःः प्राग् जगतोऽस-त्वप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत् प्रसङ्ग इति साङ्घचेनोऽद्वाविताः, ते साङ्घच्यपक्षेऽपि समानाः शब्दादिहीनप्रधानसकाशाच्छब्दादिमतो विलक्षणस्य जगत् उत्पत्त्यज्ञीकारादित्य-र्थः । वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्ववादिनः साङ्घच्यस्यैवैतै दोषाः न मेऽनिर्वचनीयवादिन इति भावः ॥ १० ॥

इतश्च न केवलेन तर्केण समन्वयो विरुद्ध्यत इत्याह—

तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥

यत्तत एकेन तार्किकेणानुभितोऽप्यर्थोऽन्येन श्रेष्ठतरेणान्यथा नीयत इति केवलस्य तर्कस्याप्रतिष्ठानादप्यप्रतिष्ठितत्वाच्च न तेन समन्वयविरोधशङ्केत्यर्थः । न नुक्त्यन्वित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि कस्याचित् प्रतिष्ठितत्वसम्भवात् तेन समन्वयविरोधशङ्का युक्तेत्याक्षिपति ‘अन्यथानुमेयमिति चेद्’ अप्रतिष्ठिततर्कादन्येन प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधादिकमनुमेयमिति चेदत्र समाधत्ते । एवम-

१. ‘प्यविमोक्ष’ सुदितब्रह्मसूत्रपुस्तकेषु पाठो इत्यते.

ध्यन्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गादिहीने ब्रह्मणि वेदान् रेक्षस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । यद्वा महतां कपिलकणादादीनां परस्परविप्रतिपन्ने-रागमनिरपेक्षस्तकैस्तत्त्वनिर्णयाभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । तस्मादागमविरोधितर्कोऽप्रमाणमिति न तेन विरोध इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

* ४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् *

उत्तम्न्यायमन्यत्रातिदिशति—

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

अस्यातिदेशत्वात्र पृथक् सज्जन्यपेक्षा । फलं तु पूर्ववत् । ब्रह्म न जगदुपादानं विभुत्वाद् व्योमवदित्यादितार्किभिमतन्यायेन ब्रह्मकारणबोधक समन्वयोविरुद्धते न वेति सन्देहे विरुद्धत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु एतेन मन्वादिभि. शिष्टः केनचित्कार्यवादाद्याद्यंशेन परिगृहीतप्रधानवादनिराकरणप्रकारेण शिष्टापरिग्रहाः शिष्टैः केनचिदप्याद्यंशेनापरिगृहीता अण्वादिकारणवादा व्याख्याता निरस्ताद्रष्टव्याः । अतस्तार्किकन्यायस्य वेदवाधितत्वात्र तेन विरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

* ५ भोक्तापत्त्याधिकरणम् *

पूर्वं ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्देहे प्रत्यक्षस्य प्रतिष्ठितत्वाद् विरुद्धत एवेति प्रत्युदाहरणसज्जत्वेदमाह—

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

फलं तु पूर्ववत् । अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयः प्रत्यक्षेण विरुद्धते न वेति सन्देहे अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मनन्यत्वेन भोग्यशब्दादेभोक्त्रात्मकत्वपत्तेभोक्तुभोग्यात्मकत्वापत्तेः प्रत्यक्षसिद्धः परस्परविभागो न स्याद् । अतः प्रत्यक्षेण समन्वयो विरुद्धत इति चोदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ‘स्याल्लोकवत्’ एकब्रह्मोपादानकत्वेऽपि भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य परस्परविभागः स्याल्लोकवद्, यथा लोके मृदात्मना भिन्नाना घटादीनां परस्पर भेदोऽस्ति तद्वत् । अतः कल्पितत्वात्र प्रत्यक्षविरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

* ६ आरम्भणाधिकरणम् *

पूर्वं परिणामवादमालम्ब्यापाततः स्याल्लोकवदिति समाधानमभिहितम् । अधुना विवर्चवादमाश्रित्य परमं समाधानमभिधीयत इत्येकफलत्वसज्जत्वेदमाह—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

फल तु पूर्ववत् । अद्वैतब्रह्मवादिसमन्वयो भेदग्राहिप्रत्यक्षेण विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे विरुद्ध्यत इति पूर्वं पक्षं । सिद्धान्तस्तु तत् तस्मात् कारणाद् ब्रह्मणः कार्यस्य जगतोऽनन्यत्वं पृथक्सत्ताराहित्यं, कुतः, आरम्भणशब्दादिभ्यः । ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ (छा. ६-१-४) ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा’ (छा. ६-८-७) ‘ब्रह्मवेदं सर्वम्’ (नृ. ७) इत्यादिशब्देभ्यः ॥ १४ ॥

ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यस्याभावेऽनुमानमाह—

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य ब्रह्मणो भावे सत्त्वे कार्यस्योपलब्धे, मृदि सत्यां घटस्येव । न हि मृद्यतिरेकेण घटो नाम कथिदुपलभ्यते । अतः कारणस्य व्यतिरेकेण कार्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावे श्रुतार्थापत्ति प्रमाणान्तरमाह—

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य कार्यस्योत्पत्ते, प्राक् कारणानन्यत्वेन सत्त्वाद् ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्’ (बृ. १-४-१०) इत्यादौ सत्त्वश्रवणादुत्पत्त्यनन्तरमनन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणात्मना कार्यस्य सत्त्वमुक्तमाक्षिप्य समाधर्ते —

असद्यपदेशादिति चेत्त धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

‘असद्वा इदमग्र आसीद्’ (तै. २-७-१) इत्यादिना प्रागुत्पत्तेरसत्त्वव्यपदेशात् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वमिति चेत्त । न द्वयन्तासत्त्वाभिप्रायेणायमसत्त्वव्यपदेशः, किन्तु व्याकृतत्वरूपधर्मपेक्षया । अव्याकृतत्वं धर्मान्तरम् । तेनायमसत्त्वव्यपदेशः, कुतः, वाक्यशेषात् ‘तत् सदासीद्’ (छा. ३-१९-१) इति वाक्यशेषात् । अतः कारणादनन्यत्वं कार्यस्य सिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च-

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

मृदात्मना पूर्वे घटस्यासत्त्वे मृदेव घटार्थिना नोपादीयेत असत्त्वविशेषाद्

यत्किञ्चिदेवोपादीयेतत्येवमाद्याया युक्ते: 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्' (छा ६-२-१) इत्यादौ विघ्मानसच्छब्दान्तराच्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य कारणादनन्यत्वं सत्त्वं चेति सिद्धम् ॥ १८ ॥

ननु मृदूधर्टौ भिन्नौ विलक्षणविषयत्वाद् घटपटवदित्युक्तेऽतोर्व्यभिचारमाह—

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संवेष्टिप्रसारितपटस्य विलक्षणप्रतीतिविषयत्वेऽपि न भेदस्तथा मृदूधर्योरित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु कार्यमुपादानाद्विन्नं भिन्नकार्यकरत्वात् सम्मतवदित्युक्तेऽतोर्व्यभिचारमाह—

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा च प्राणायामादिना निरुद्धः प्राणापानादिर्जीवनमात्र कार्यं निष्पादयति, अनिरुद्धस्त्वाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यं निर्वर्त्तयति, नैतावता प्राणादेर्भेदोऽस्ति । तस्मात् कार्यकारणयोरनन्यत्वाद्वैतब्रह्मसमन्वये न कश्चिद्विरोध इति सिद्धम् ॥ २० ॥

७ इतरव्यपदेशाविकरणम् :

पूर्वं कार्यस्य कारणादनन्यत्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये समर्थितम् । तर्हि तेनैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदाजीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्येरन्त्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

इतरव्यपदेशाच्चिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

फलन्तु पूर्वचत् । यदि ब्रह्म जगज्जनयेत्त तर्हि स्वानिष्ट जनयेदिति तकेण जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् समन्वयो विरुद्धयते न वेति सन्देहे पूर्वः पक्षः इतरव्यपदेशाद् इतरस्य जीवस्य 'तत्त्वमम्या'दिना ब्रह्मत्वव्यपदेशात् । इतरस्य ब्रह्मणो वा 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' (छा. ६-३-२) इत्यादिना शारीरत्वव्यपदेशाद् ब्रह्मणः स्तृत्वे जीवस्यैव स्तृत्वाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः । नन्यव्यत्यासेनाहितजरामरणादिवहुविधानर्थकरणरूपदोषस्य प्रसाक्तिर्ब्रह्मण इत्यतस्तस्याआन्तर्चेतनत्वेनानिष्टजगज्जनकत्वायोगादुक्तसमन्वयो विरुद्धयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं पूर्वपक्षे चिद्धान्तः—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यतः शारीरादधिकं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म जगदुपादानं स्थृतं चेति ब्रूमस्ततो न हिताकरणादिदोपप्रसक्तिः, कुतः, भेदनिर्देशाद् ‘आत्मा वारे द्रष्टव्य’ (बृ. २. ४. ९) इत्यादिना कल्पितभेदस्य व्यपदेशात् । न हि ब्रह्मगो नित्यमुक्तस्य हितमहित वा किञ्चित् समस्तिं येन हिताकरणादिदोषः प्रसञ्जयेत् । अतः कल्पितभेदमादैव सर्वस्यासाङ्गर्योपपत्तेरिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

नन्वेकरूपब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोष दृष्टान्तेन परिहरति—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

एकपृथिवीजन्यानां यथाशमनां वज्रैवद्युर्यादिभेदेन वैचित्र्यं, तथा ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं युज्यते । अतस्तदनुपपत्तिः । तस्माजीवाभिन्नब्रह्मवादिसमन्वयो न विरुद्ध्यत इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

‘८ उपसंहाराधिकरणम्

पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्विताकरणादिदोषो नास्तीत्युक्तम् । राम्प्रत्युपाधितोऽपि ब्रह्मणो विभक्तं कारणादिकं नास्ति ब्रह्मनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

उपसंहारदर्शनान्वेति चेत्त्र क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

फलं तु पूर्ववत् । न ब्रह्मोपादानं कर्तुं वा अमहायत्वात् सम्मतवद् इति न्यायेनासहायाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुद्ध्यते न वेति सन्देह उपसंहारदर्शनालोके कुलालस्य कर्तुर्दण्डचक्राद्युपसंहारदर्शनान्मृदो वोपादानस्य स्वभिन्नकुलालादिसहायदर्शनात् तदुभयविलक्षणस्य^१ ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा सम्भवति । अतः समन्वयो विरुद्ध्यत इति चेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु क्षीरवद्धि । हिशब्दो हेत्वर्थः । यथा लोके क्षीरं बाह्यसाधनान्यनपेक्ष्य दद्याकारेण परिणमते तद्वद् ब्रह्मापि । (श्रुतिरपि)ब्रह्मणोऽसहायस्य कार्यकारित्वं दर्शयति ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते’ (थ्र. ६-८) इति ॥ २४ ॥

ननु चेतनत्वे सति ससहायत्वं हेतुः । अतो न क्षीरे व्यभिचार इत्याशङ्कच्च चेतनदृष्टान्तेन तस्य व्यभिचारमाह—

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोकयतेऽनेनेति लोकः शब्दो मन्त्रार्थवादेतिहासादिः । तस्मिन् यथा देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयश्चेतना स्वसिद्धिसामर्थ्यात् साधनान्तरं ब्रह्मभनपेक्ष्य सङ्कल्पमात्रेणैव नानाविधकार्यकर्त्तार उपलभ्यन्ते, तद्वद् ब्रह्माप्यसहायमेव जगदुपादानं कर्तुं चेति तद्वादिसमन्वयो न विरुद्ध्यत इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

* ९ कृत्खप्रसक्त्याविकरणम् *

पूर्वं क्षीरादिवृष्टान्तकथनेन ब्रह्मणः परिणामित्वप्रमोत्पत्तेस्तविरसनमनेन क्रियत इताते कार्यकारणभावसङ्गत्येदमाह—

कृत्खप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

पूर्वाधिकरणस्य प्रमोत्पादक(त्वंमेव तस्य^१) कार्यत्वमिति बोध्यम् । फलं तु पूर्ववत् । सावयवस्यैव नानाकारेण परिणाम इति न्यायेन निरवयवत्वाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ती प्रष्टव्यः किं ब्रह्म निरवयव परिणमते सावयवं वा । आद्ये कृत्खप्रसक्त्य ब्रह्मणः कार्यकारेण परिणामप्रसक्तिः । ततश्च कार्यातिरिक्तं ब्रह्म न स्यात् । द्वितीये कृत्खप्रसक्तिर्नास्ति एकांशपरिणमेऽप्यपरांशस्थितिसम्भवान् । तथापि ‘निष्कल’मित्यादिनिरवयवत्वशब्दकोप । उभयपक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इति ब्रह्मण उपादानत्ववादी समन्वयो विरुद्ध्यत इति ॥ २६ ॥,

सिद्धान्तस्तु—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न तावत्कृत्खप्रसक्तिः, कुतः, श्रुतेः ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणाद् ‘तावानस्य महिमा’ (छा. ३-१२-६) इत्यादौ कार्यव्यतिरेकेण सत्ताश्रवणात् । एवच्च विवर्तवादः श्रुत्यैव स्फुटीकृतः । न हि परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्ता समस्ति । अतः कार्यातिरेकेण ब्रह्मणेऽवस्थानश्रुतेनोक्तोऽपावकाशः । ननूक्तयुक्तिबाधितत्वाच्छ्रुतिर्वा कथं कार्यातिरेकेण ब्रह्मणः सत्तां बोधयेदित्यत आह शब्दमूलत्वाद् ब्रह्मणः शब्दैकप्रमाणकत्वाद् यथाशब्दं कार्योपादानत्वं तदतिरेकेण सत्त्वं चाविरुद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

१. ‘त्वादेवैतस्य’ इताते पठनीय भावत्.

जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वमप्पञ्चवन्मायिकत्वात् तदुपादानत्वेऽपि ब्रह्मणो
न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः स्वमसाक्षिण इवेत्याह—

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

हि यस्माद्देतेरेकस्मिन्नात्मनि स्वमद्वशि निरवयवे विचित्राः स्तृष्ट्यः श्रूय-
न्ते—‘न तत्र रथा न रथयोगा’ (बृ. ४-३-१०) इत्यादौ। यथा च लोके मायाविनि
स्वरूपानुपमदेनैव हस्त्यश्वादिविचित्राः स्तृष्ट्यो दृश्यन्ते, एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि
विविधसृष्टिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

‘यशोभयोः समो दोष’ इति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं
दर्शयति—

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

साङ्घचादयोऽपि निरवयवं प्रधानं जगत्परिणामीत्यज्ञीचक्रुः। तथा च कृत्स्न-
प्रसक्त्यादिदोषः समानः। अणुवादिनोऽपि परमाणुद्रव्यसंयोगेन द्वाणुकादिसृष्टिमुर-
रीचकुः। स संयोगः किं द्वयाप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्विचित्राँ। आद्ये दृष्टविरोधः। द्वितीये
सावयवत्वं विनाव्याप्यवृत्तिसंयोगानुपपत्तिनिरवयवत्वव्याकोप इत्यादिदोष समा-
नः। ब्रह्मवादे स दोषो न समस्ति। तस्मानुपपत्तो ब्रह्मकारणवादः ॥ २९ ॥

* १० सर्वोपेताधिकरणम् *

पूर्वोक्तविचित्रकार्यशक्तिमत्त्वविषयशङ्कानिरासेन समर्थनात्मकत्वाद् विषय-
विषयिभावसङ्गस्येदमाह—

सर्वोपेता च तद्वर्णनात् ॥ ३० ॥

फलं पूर्ववत्। ‘अशरीरस्य न मायेति न्यायेन मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जग-
त्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुद्धते न वेति सन्देहे विरुद्धत इति पूर्वः पक्षः। सिद्धा-
न्तस्तु सर्वोपेता सर्वशक्तियुक्ता परा देवता, कुतः, तद्वर्णनात् तस्य सर्वशक्तियो-
गस्य ‘सर्वकर्मा सर्वकामः’ (छा. ३-१४-४) इत्यादिश्रुतौ दर्शनादित्यर्थः ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति—

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चक्षुरादिकरणवतामेव विचित्रकार्यकर्तृत्व-
मवगम्यते ब्रह्मणः ‘अचक्षुष्कमश्रोत्रम्’ (बृ. ३-८-८) इत्यादिना विकरणत्वावगमान्न
कर्तृत्वमिति चेद् अत्र यदुत्तरं वक्तव्यं तत् पूर्वमेव ‘न विलक्षणत्वाद्’ (ब्र. २-१-४),

‘देवादिवदपि लोके’ (ब्र. २-१-२५) इत्यादाबुक्तम् । अथवा ‘अपाणिपादो जवन’ (श्ल. ३-१९) इत्यादिशुत्तोत्तरमुक्तमिति श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् तर्केण विरोध-शङ्कावकाश इति ॥ ३१ ॥

* ११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् *

पूर्वं श्रुत्यवष्टम्भेन सर्वशक्तिमतो ब्रह्मणः कर्तृत्वमवादि । तदाक्षिप्य समाधानादाक्षेपसङ्गत्येदमाह—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

फलं पूर्ववत् । ब्रह्म न फलेन विना सृजत्यआन्तर्चेऽनत्वात् सम्मतवदिति न्यायेनापास्तसमस्तकामाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुद्धयते न वेति सन्देहे पूर्वः पक्षः— न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सम्भवति नित्यतृस्तवेन प्रयोजनमिस न्धिरहितत्वात् प्रेक्षावत्प्रवृत्ते प्रयोजनवत्त्वार्थयुपगमात् समन्वयो विरुद्धयत इति ॥

सिद्धान्तस्तु—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । यथा लोके राजतदमात्यादीनां फल विनैव केवल-लीलारूपां प्रवृत्तयो हृश्यन्ते, यथा वोच्छ्रूसादयः रवभावादेवोत्पद्यन्ते, तथा ब्रह्मणो विचित्रकार्यरचना लीलाकैवल्य केवललीलामात्र न फलसापेक्षम् । कथञ्चिद्राजादीनां फलसम्भवेऽपि नित्यतृस्तस्य ब्रह्मणो लीलामात्रमेतदित्यभिशायः ॥ ३३ ॥

* १२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् :

पूर्वं मायामय्या लीलया ब्रह्मणः क्षमृत्वमवादि । तदाक्षिप्य समाधानादाक्षेपसङ्गत्येदमाह—

. वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

फलं पूर्ववत् । यो यो विषमसृष्टिकर्ता स सावद्य इति न्यायेन निरवद्याद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुद्धयते न वेति सन्देहे, ब्रह्म किं प्राणिकर्मसापेक्षं जगत्कर्तृ, निरपेक्ष वा । आद्ये अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये वैषम्यनैर्घृण्ये प्रस-ज्येयाताम् । कांश्चित्तिर्यगादीनित्यन्तदुःखिन उत्पादयति, काश्चिन्मनुप्यादान् सुख-दुःखसाधारणान्, कांश्चिद् देवादीनित्यन्तदुःखिन इति वैषम्यम् । सर्वसंहर्तृत्वाच्च नैर्घृण्यम् । ततश्च सावद्यत्वं प्रसज्येत । अतो निरवद्यस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मणो वैषम्यनैर्घृण्ये न स्यातां, कम्मात्, सापेक्षत्वात् प्राणि-कर्मसापेक्षत्वात् । कर्मानपेक्षत्वे हि वैषम्यादिदोषः स्यात् । न च सापेक्षत्वे निरीश्वरत्वप्रसङ्गः भूत्यादिसेवानुसारेण फलदातू राज्ञो राजत्वदर्शनात् । ननु कस्माद्

ब्रह्मणः कर्मसापेक्षत्वमत आह तथा हि दर्शयति 'एष श्वेत साधुं कर्म कारयति' (कौ. ब्रा. ३-८) इत्याचा श्रुतिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधते—

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव सोन्येदमग्र आसीदेकमेव' (छा. ६-२-१) इत्यादिना सृष्टेः प्रागविभागावधारणान्न तदानीं कर्मास्ति । ततः कर्मपेक्षया विषमा सृष्टिरित्यसङ्गतमिति चेद्, न, अनादित्वात् संसारस्य बीजाङ्गुकुरवद्वेतुहेतुमङ्गावोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु कुतः संसारस्यानादित्वमित्यत आह—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

संसारस्यानादित्वमुपपद्यते च । अन्यथाकस्मादेव सृष्टिकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसङ्गात् पूर्वमृष्टिसादश्यानुपपत्तेश्च । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं 'धाना धैर्यापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. स. १०-१९०-३) "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्पत्तिष्ठा" (गी. १९-३) इति श्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

* १३ र्वैधर्मोपपत्त्यर्थिकण्ठम् *

पूर्वं विषमसृष्टिप्रयोजककर्मणः सन्त्वाद् ब्रह्मणो विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तम् । तद्वदुपादानत्वप्रयोजकगुणवत्त्वस्याभावान्नोपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

र्वैधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

फल पूर्ववत् । यन्निर्गुणं तत्रोपादानं यथा गन्धं इति न्यायेन निर्गुणब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुद्धयते न वेति सन्देहे विरुद्धयत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादयः कारणधर्मा ये विद्यन्ते, तेषा सर्वेषां पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मणेवोपपत्तेऽब्द्यैव जगत्कारणमित्यर्थः । अय भावः—यन्निर्गुणं तत्रोपादानमिति व्यासौ किं परिणामित्वाभावो व्यापक उत विवर्तोपादानत्वाभावः । नाद्यः, इष्टत्वात् । न द्वितीयः, आरोपितानित्यत्वोपादाने जात्यादौ व्यभिचारात् । अतो निर्गुणत्वेऽपि ब्रह्मणो न विवर्तजगदुपादानत्वं विरुद्धमिति । तस्मान्न कथमपि समन्वयविरोध इनि सिद्धम् ॥ ३७ ॥

अस्मिन् पादे त्रयोदशाधिकरणानि । सूत्राणि सप्तत्रिंशत् ।

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

द्वितीयान्यायस्य प्रथमं पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

* १ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् *

इत्थं मुमुक्षोः सम्यज्ञानोत्पादके त्रय्यन्तसमन्वये परपरिकल्पितदोषनिरासेन स्वपक्षः स्थापितः । अधुना मुमुक्षोर्निर्दोषेऽद्वैतदर्शने निर्विचिकित्सप्रवृत्तिसिद्धये परमतदूषणप्रधानः पादोऽयमारभ्यते । एवज्ञ समन्वयविरोधनिरासेन स्वपक्षस्थापनपरप्रथमपादेनास्य परमतनिरासनपरस्य परपादस्योपजीव्योपजीवकभावः सङ्गतिः । ‘सर्वधर्मोपपत्तेश्च’ (२.१.३७) इत्यनेन ब्रह्मणि कारणधर्माणामुपपत्तिरूक्ता । तेषां प्रधान एवोपपत्तिः किं न स्यादित्याक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपलक्षणावान्तरसङ्गत्येदमधिकरणमारभते—

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधात् समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदविरोधात् तत्सिद्धिरिति फलभेदः । प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साङ्ख्यसिद्धान्तोऽन्विषयः । स किं प्रमाणमूले आन्तिमूले वेति सन्देहे जगत् सुखदुःखमोहात्मकवस्तुपादानकं तदन्वितत्वान्मृदन्वितघटवदित्यनुमानेन यत्सुखाद्यात्मकं सिद्धं तदेव त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । अतः प्रामाणिकः सांख्यसिद्धान्त इति पूर्वः पक्षः । नोक्तानुमानसिद्धं प्रधानं जगदुपादानं, कुतः, रचनानुपपत्तेः अचेतनात् स्वष्टव्यज्ञानशून्यात् प्रधानादेनेकविधिचित्रजगद्रचनानुपपत्तेरित्यर्थः । लोके विचित्रप्रासादादिरचनाया बुद्धिकुशलशिव्यादिकार्यत्वदर्शनादिति भावः । सूत्रे चशब्देन हेतोः स्वरूपासिद्धि समुच्चिनोति । सुखादीनामान्तरत्वप्रतिपत्तेस्तदन्वितत्वं जगतोऽसिद्धम् । तस्मात्र प्रामाणिकः सांख्यसिद्धान्त इति ॥ १ ॥

यत्तु शक्तिः प्रवृत्तेरिति तत्राह—

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

लोके श्वचेतनरथादिप्रवृत्तेश्वेतनाधीनत्वदर्शनात् प्रधानस्य साम्यावस्थापर्युतिरूपप्रवृत्तेश्वेतनप्रेरणमन्तरेणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्यत्र व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति—

पयोऽम्बुदवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

नन्वचेतननय स्वयं प्रवृत्तिर्दश्यते यथा क्षीरं वत्सविद्वद्ये स्वयमेव प्रवर्तते, यथा वा जलं स्वयमेव स्यन्दते तद्वत् प्रधानमपि स्वयमेव प्रवर्तते इति चेत्, तत्रापि परमार्थेव प्रेरकः शूयते 'योऽभ्यु तिष्ठन्' (वृ. ३-७-४) इत्यादिना । तथा च पयोऽभ्युजोः पक्षत्वात् व्यभिचार इति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेवलपि धर्माद्यपेक्षया प्रधानस्य प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्कच्याह-

व्यतिरेकानन्वस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

दाङ्गचन्ते गुणाः साम्येनावश्चिताः प्रधानं तद्यतिरेकेण सहकार्यन्तरस्यानवस्थितेः । पुरुपस्य तु असङ्गोऽसीनत्वेन प्रवृत्तौ निवृत्तौ वानपेक्षत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु सहकार्यभावेऽपि प्रवृत्तिरन्यत्र दृष्टेत्यत आह—

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणादिकं निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमते । तद्वत् प्रधानमपीति चेत् । कुतः, अन्यत्राभावाद् धेन्वादेरन्यत्र बलीवर्दादौ तृणादेः क्षीरभावस्याभावादित्यर्थः । धेन्वादिसापेक्षमेव तृणादिकं क्षीरीभवति निरपेक्षत्वे बलीवर्दादाचरि क्षीरभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ ५ ॥

प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिसुपेत्यापि दूषयति—

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि पुरुषार्थस्यापेक्षाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापातिः, प्रधानप्रेतनं चेतनस्य पुरुषार्थं साधयितुमेव प्रवर्तत इति स्वाभ्युपगमिरोधादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु पुरुष एव रवयमप्रवर्तत्वातोऽपि प्रधानप्रवर्तकः स्यादित्याशङ्कच्याह-

पुरुषाशमवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

लोके यथा पङ्कुः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्यन्यमन्धं प्रवृत्तिशक्तिमन्तं प्रवर्तयति, यथा वायस्का तोऽशमा सन्निधिमात्रेणायः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रवर्तक इति चेत्, तथापि प्रधानस्य पुरुषप्रेर्यत्वे स्वातन्त्र्याभ्युपगमविरोधः, पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे कौटस्थ्यहनिरित्यादिदोषागामनिर्मोक्षः । ब्रह्मणस्त्वाविद्यकं प्रवर्तकत्व-

मिति न कौटस्थ्यहानिः ॥ ७ ॥

अपि च—

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

साङ्घचमते गुणत्रयसाम्यावस्था प्रकृतिः । सा कूटस्था वा विकारिणी वा । आदे परस्परानपेक्षाणां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गित्वानुपपत्ते कार्यानुदयप्रसङ्गः । द्वितीये स्वतः प्रच्युतिरुत्तान्यतः । नाथः, सदा व्यार्थप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, पुरुषस्यौदासीन्याभ्युपगमहाने । अतः प्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणानामनपेक्षस्वभावत्वात् प्रच्युतिरित्यत्रासिद्धिमाशङ्कय परिहरति—

अन्यथानुभितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

न वयमनपेक्षस्वभावान् कूटस्थान् गुणाननुभिमीमहे, अपि त्वयथा प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षान् । एवमनुभितौ न प्रागुक्तदेषप्रसक्तिरेति चेत्र, ज्ञशक्तिवियोगाद् गुणाना ज्ञानशक्तिरहितत्वादित्यर्थः । स्वतः प्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसङ्गस्तद्वस्थ एवेति भावः ॥ ९ ॥

इतश्चासङ्गतं साङ्घचमताभित्याह—

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

साङ्घच्या हि क्वचिन्महतः पञ्चतन्मात्रसर्गे सङ्गिरन्ते क्वचिदहङ्कारात्, क्वचिद् दशेन्द्रियाणि क्वचिद्वाष्णेन्द्रियाणि त्वागेन्द्रियेऽन्तर्मात्र्य सप्तेन्द्रियाणीति । एवज्ञ परस्परविप्रतिषेधादसमञ्जसं साङ्घचमतम् । तस्मात् साङ्घचयसिद्धान्तो आनन्तिमूल एवेति सिद्धम् ॥ १० ॥

* २ महददीर्घीधिकरणम् *

पूर्वे प्रपञ्चस्य प्रधाननिष्ठाशब्दत्वादिगुणानन्वयात् प्रधानोपादानकत्ववद् ब्रह्मगुणचेतनत्वानन्वयाद् ब्रह्मोपादानकत्वं न स्यादिति दृष्टान्तसङ्गत्येदभाव—

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डल्याभ्याम् ॥ ११ ॥

स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसम्बन्धेऽयुक्तावान्तरसङ्गपिलाभादिहेदमधिकरणं लिखितमिति बोध्यम् । फलं पूर्ववत् । चेतनाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं हृवन्

समन्वयोऽत्र विषयः । स किं ‘कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भका’ इति न्यायेन विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे विरुद्ध्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु हस्त-परिमण्डलाभ्यां द्युषुकपरमाणुभ्या महाईर्धवच्चशब्दार्थाद् वाशब्दाद्ग्रस्वाणुवच्च चेतनाद् ब्रह्मणोऽवेतन जगद् भवतीति योजना । एतदुक्तं भवति— वैशेषिका हि हस्ताणोर्ध्युणिकामहाद् दीर्घं च व्यणुकं जायते द्युषुकनिष्ठहस्तत्वाणुत्वे व्यणुके स्वसमानजातीयहस्तत्वाणुत्वे नारभेते । किन्तु द्युषुकगतत्रित्वसङ्गच्च व्यणुके महस्त्वादिकमारभते । एव परिमण्डलात् परमाणोरणु द्युषुकं जायते । परमाणुगतपारिमण्डल्यं परिमाणां द्युषुके तादृश पारिमण्डल्य नारभते, किन्तु परमाणुगतद्वित्वसङ्गच्च द्युषुके हस्तत्वादिकमारभत इति प्रक्रिया प्रदर्शयन्ति । इथं प्रदर्शयतां वैशेषिकाणां ‘कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भका’ इति न्यायाभासं वदतां कथं न लज्जा भवेद्, व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् । अतः समन्वयो न विरुद्ध्यत इति सिद्धम् । ‘एतेन शिष्टापरिग्रहा’ (२-१-१२) इत्यस्यायं प्रपञ्च इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ११ ॥

३ परमाणुजगद्कारणत्वार्थकरणम् *

प्रासङ्गिकाव्यवहितेनास्य न सङ्गत्यपेक्षा । व्यवहितेन तु पूर्वं प्रधानस्य चेतनानविष्टितत्वात् कारणत्वाभावे उक्ते तर्हि चेतनाधिष्ठिताः परमाणवः कारणं जगत इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे वैशेषिकसिद्धान्तविरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदविरोधे तत्सिद्धिरिति फलमेदः । परमाणुप्रक्रिया जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिकराज्ञानोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलो आन्तिमूलो वेति सन्देहे प्रमाणमूल इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु वैशेषिकाः खलु कर्मणा प्राक् सृष्टेनिश्चलयोः परमाणवोः संयोगे द्युषुकाव्युत्पत्तिरित्याचक्षते । तस्य कर्मणः किञ्चनिमित्तमभ्युपगम्यते वा न वा । आवे कर्मनिमित्तत्वेन प्रसिद्धं जीवप्रयत्नाभिधातादिकमङ्गीकर्तव्यम् । न हि तत् सम्भवति, सृष्ट्युत्तरकालीनत्वात् तस्य । द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । अत उभयथापि न कर्म, अद्वृष्टस्याचेतनस्य स्वतः कर्माभिमुख्यायोगात् । अतः कर्माभावात् तदभावः द्युषुकादिकमेण सृष्ट्युत्पादस्याभाव इति दिक् । तस्माद्वैशेषिकराज्ञानो आन्तिमूलः किञ्चनिसिद्धम् ॥ १२ ॥

किञ्च—

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

तदभाव इत्यनुषङ्गः । तस्य द्याणुकादिसूष्युत्पादस्याभावः, कुर्तः, परमाणुद्याणुकानां समवायाभ्युपगमात् । अस्त्वभ्युपगमः किं तेन, साम्यादनवस्थितेः यथैव द्याणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद् द्याणुं समवायेन ताभ्यां सम्बद्धयते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सत्रन्येन समवायेन समवायिभिः सम्बद्धयेत, अत्यन्तभेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः समवायः कल्पनीय इत्यनवस्थानात् । एवं च समवायासिद्धौ समवेतद्याणुकादिसूष्यासिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

आपि च—

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणुनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तोर्नित्यमेव भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः, नित्यं चिस्वभावत्वे निवृत्तोर्नित्यमेव सत्त्वात् सूष्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्थं परमाणुनां कारणत्वं निराकृत्य निरवयवत्वं निराकर्तुमाह—

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

बैशेषिकमते जगत्कारणपरमाणुनां रूपादिमत्त्वान्निरचयवत्वाणुत्वनित्यत्वविपर्ययः सावयवत्वादिः प्रसज्येत, लोके रूपादिमतः पटादेत्तथा दर्शनादित्यर्थः ॥

किञ्च—

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

बैशेषिकमते परमाणवः किमुपचितानुपचितगुणात्मकाः कल्प्यन्ते न वा । आदेऽणुत्वव्याघातः, उपचितानुपचितगुणात्मकपृथिव्यादेः स्वरूपोपचयदर्शनात् । द्वितीये तत्कार्यपृथिव्यादिषु रूपाद्यनुपलभ्यप्रसङ्ग इत्युभयथापि दोषादनुपपञ्चः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

आपि च—

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

परमाणुकारणवादस्य केनचिदप्यशेन कैश्चिदपि शिष्टैरपरिग्रहात् तत्रात्यन्तमनपेक्षा श्रेयोर्थिभिः कर्तव्या । अतो बैशेषिकराद्वान्तो आन्तिमूल एवेति लिङ्गम् ॥ १७ ॥

* ४ समुदायाधिकरणम् *

एवर्यधैनाशिकैशेषिकमतनिराकरणानन्तरं पूर्णैनाशिकमतं बुद्धिस्थ-
भिदानीं निराक्रियत इत्यवान्तरसङ्गत्येदमाह—

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

फलं पूर्ववत् । चत्वारः खलु बुद्धसुनेविनेया वैभाषिकसौत्रान्तिकविज्ञानवादिसर्वशूद्यवादाल्याः । तत्रादौ वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाद्यास्तित्वाविशेषात् तन्मतमेकीकृत्य तत् किं प्रमाणमूलं आन्तिमूलं वेति सन्देहे पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि भौतिकानि विषयेनिद्याणि च परमाणुज्ञस्तरूपाणि, तत्र बाद्यः पृथिव्यादिसमुदायः परमाणुहेतुक एव, आध्यात्मिको रूपादिसमुदायो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारलक्षणपञ्चस्कन्धहेतुक इति तन्मत प्राभाणिकमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु उभयहेतुकेऽपि समुदाये परमाणुहेतुके बाद्यसमुदाये स्कन्धहेतुक आध्यात्मिकसमुदाये च तदप्राप्तिः तस्य समुदायस्याप्राप्तिः अचेतनानां परमाणुनां स्कन्धानां च स्वतः समुदायायोगाद्, अन्यस्य च स्थिरस्य चेतनस्य समुदायकर्तुरनभ्युपगमात् । अतस्तन्मतं आन्तिमूलमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

ननु संहन्तु श्रेतनस्याभावेऽपि सङ्घात उपपद्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेत्तोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

अविद्या संस्कारो विज्ञानमित्येवज्ञातीयकानामविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरकारणत्वाद् धटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेष्वविद्यादिप्वर्थादाक्षिसप्तसङ्घात उपपद्यत इति चेत्त्र । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाद् अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेऽप्युत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात् तवाभिमतो हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्च कार्योत्पादो न सम्भवति संहन्तुः स्थिरस्य चेतनस्यानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वक्षणिकत्ववादिनां हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादो न सम्भवतीत्याह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

कार्यकाले विद्यमानस्यैव मृदादेः कारणत्वं दृश्यते न तु नष्टस्य । भवन्मते तूत्तरस्य कार्यक्षणस्योत्पादे पूर्वकारणक्षणस्य निरोधाद्विनाशाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ २० ॥

ननु निर्देहेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु । तथा च नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह—

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्ममन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ कार्येत्पत्त्यज्ञीकारे पूर्वज्ञानचक्षुरालोकविषयेषु चतुर्षु हेतुषु सत्सु कार्यं नीलादिविज्ञानं जायत इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोधः स्याद् अन्यथा काय सहेतुकमित्यज्ञीकृत्य कार्यपर्यन्त हेतोः मित्यज्ञीकारे हेतुफलयोर्यौगपद्ममेकस्मिन् काले थितिः स्यादित्यर्थः । एवच्च क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति भाव इति ॥

समुदायस्य कारणत्वं क्षणिकत्वं चासिद्धभित्यमिधायाधुनाभ्युपगमान्तरं प्रत्याह—

प्रतिसङ्घच्छायाप्रतिसङ्घच्छानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

वैनाशिकाः खलु भावानां बुद्धिपूर्वकनाशोऽबुद्धिपूर्वकनाश आकाशं चेति त्रितयमप्यवस्तु निरुपाख्यमित्याचक्षते । तत्राकाशं परस्तात् प्रत्याख्यास्यति । नाशद्वयमधुना प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याप्रतिसङ्घच्छानिरोधौ बुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकनाशौ । तयोः सन्तानसन्तानिष्वप्राप्तिरसम्भव., कुतः, अविच्छेदात् न तावन्निरोधद्वयस्य सन्तानगोचरत्वं सन्तानस्याविच्छेदात् । नापि सन्तानिप्रतियोगिकत्वं सन्तानिनां घटादीनां क्षणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशयोगात् । नाप्यबुद्धिपूर्वकसमूलनाशस्त्वदभ्युपगतः सम्भवति मूलस्य मृदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्मान्निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्भूतमविद्यानिरोधं निरस्यति—

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

क्षणिकेषु स्थिरत्वादिभ्रान्तिरविद्या । तस्याः किं सम्यग्ज्ञानान्नाशः स्वतो वा । नाद्यः निर्हेतुकनाशाभ्युगमहानिप्रसङ्गात् । द्वितीये सम्यग्ज्ञानोपदेशानर्थक्यमित्युभयथापि दोषादसङ्गतं सौगतमतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं निरस्याकाशस्य तन्निरस्यति—

आकाशो चाविशेषात् ॥ २४ ॥

‘आत्मन आकाशः सम्भूत’ (तै. २. १) इति श्रुत्या शब्दगुणत्वेन चाकाशेऽपि पृथिव्यादिवद्वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषान्न निरुपाख्यत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अधुनात्मनः क्षणिकत्वं निराचष्टे—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अनुभवमनूपद्यमाना स्मृतिरनुस्मृतिः । तद्वलादात्मनोऽनुभवितुर्न क्षणिक-
त्वमित्यर्थः । अन्यानुभूते विषयेऽन्यस्मरणायोगादिति भावः ॥ २९ ॥
कारणाभावात् कार्योत्पत्तिरिति पक्षमवशिष्टं निराचष्टे—

नासतोऽद्वृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतोऽभावात् कार्योत्पत्तिर्न युक्ता, कुतः, अद्वृष्टत्वाद् निरुपास्यान्नरविषा-
णादेः कार्योत्पत्तेरद्वृष्टत्वात् । द्वृष्टत्वादिति वा छेदः । सत एव मृदादेः कार्योत्पत्तेर्द्वृ-
ष्टत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अधुना प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

अभावाद् भावोत्पत्त्यज्ञीकार उदासीनानां तच्चक्त्वार्यसाधनेष्वप्रवर्तमानाना-
मपि पुसां स्वस्वाभिमतकार्यसिद्धिः स्याद् । अतो वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं ग्रान्ति-
मूलमेवेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

५ उपलब्धिकरणम् ।

पूर्वं क्षणिकवाङ्मार्थादिनिराकरणमकारि । तदुपजीव्य क्षणिकविज्ञानमात्र-
वादी प्रत्यवातिष्ठत इत्युपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्येदमाह—

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

फलं पूर्ववत् । विज्ञानातिरिक्तवाङ्मार्थपदार्थस्याभाव इति विज्ञानवादिनः सि-
द्धान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलो आन्तिमूलो वेति सन्देहे प्रमाणमूल इति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु विज्ञानव्यतिरिक्तानामभावो न सम्भवति, कुतः, उपल-
ब्धेः, विज्ञानव्यतिरिक्तानामर्थानां घटः पट इत्याद्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु जाग्रहशायामुत्पन्नाः सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नग-
न्धर्वनगरादिभ्ययवदित्याशङ्क्य वाधितविषयत्वमुपाधिरित्याह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य चान्योन्यं वाधितविषयत्वरूपवैधर्म्याच्च
स्वप्नादिद्वष्टान्तेन निरालम्बनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्येत्यर्थः । चशब्देन द्वष्टान्ते सांघ्य-
वैकल्यं सूचित, स्वप्ने प्रातिमासिकविषयाणां सत्त्वादिति । वाङ्मार्थानामभावेऽद्व-
ज्ञानं पटज्ञानमिति ज्ञानवैचित्र्यं न स्यादिति सूत्रद्वयस्य तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

नन्वर्थानामभावेऽपि वासनाभिस्तद्वैचित्रं स्यादित्यत आह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानां न भावो न सङ्गावः । कस्मात्, अनुपलब्धेः त्वत्पक्षे बाह्यार्था-
नामनुपलब्धेऽरित्यर्थः । बाह्यार्थानुभवस्य वासनां प्रति कारणत्वात् कारणाभावे
कार्याभावः । किञ्च त्वत्पक्षे वासनानां संस्काराभिधानानामाश्रयासम्भवादनुपपत्ति-
रिति भावः ॥ ३० ॥

नन्वहमित्यालयप्रत्यय एवाश्रय इत्यत आह—

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाङ्गीकारान्नाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आधिकरणद्वयार्थसुपसंहरति—

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

‘पश्यनातिष्ठने’त्याद्यपशब्दप्रयोगाद् ग्रन्थतोऽनुपपत्तमिदं मतमुक्तक्रमेणार्थ-
तोऽनुपपत्तमेवेति सर्वथानुपपत्तेनादरणीय श्रेयोर्थमिर्मान्तिमूलं सौरगतमतमिति
सिद्धम् । सर्वशून्यवादिनिरासपरत्वेनाप्येतानि ‘नाभाव उपलब्धेः’ (२-२-२८)
इत्यादिसूत्राणि योजयितव्यानि ॥ ३२ ॥

६ एकस्मिन्नाम्भवार्थकरणम् ।

एवं मुक्तकच्छानां बौद्धानां मते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धिस्थम् ।
एवं च बुद्धिसञ्चिधिलक्षणसङ्गत्येवमाह—

नैकस्मिन्नाम्भवात् ॥ ३३ ॥

फलं पूर्ववत् । दिगम्बरमतं प्रमाणमूलं आन्तिमूलं वेति सन्देहे स्यादस्ति,
स्यान्नास्तीत्यादिसप्तमङ्गीनयादस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय सर्वेषु पदा-
र्थेषु योजयन्तो दिगम्बराः पदार्थमात्रस्यानेकरूपत्वमाचक्षत इति तन्मतं प्रमाणमू-
लमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नैकस्मिन्नाम्भवाद्, एकस्मिन् परमार्थरूपे वस्तु-
नि विरुद्धधर्माणामसम्भवाद् वस्तुनोऽनेकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः । यदस्ति तदस्त्येव
न भास्ति । यन्नित्यं तन्नित्यमेव नानित्यं यथा प्रत्यगात्मा वस्तुभूतः । एवं प्रपञ्च-
स्यापि त्वन्मते वस्तुभूतत्वान्नानेकरूपत्वसम्भवः । असम्भवे तु प्रपञ्चो न सन्नासन्

किन्त्वनिर्वचनीय एवेति सर्वव्यवहारसम्भवः ॥ ३३ ॥

देहपरिणाम एवात्मेति यन्मतं तद् दृष्टयति—

एवञ्चात्माकात्म्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकत्र विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः, एवमात्मनो जीवस्याकात्म्यं परिच्छिन्नत्वमपरो दोष. स्यादित्यर्थः । तथा च परिच्छिन्नत्वादात्मनो षटादिवदनित्यत्वं स्यात् । देहपरिणामत्वे मनुष्यात्मनः कर्मवशाद् गजशरीरे कृत्स्ने कृत्स्नस्यात्मनः पुत्तिकाशरीरे वा प्रवेशो न स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

नन्वात्मन सावयवत्वाङ्गीकारात् क्रमेण प्रवेशोऽस्तिवत्याशङ्कचाह—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायेणाप्यवयवगमनागमनाभ्यां तत्तत्स्थूलसूक्ष्मशरीरपरिमाणत्वस्यात्मन्यविरोध इति न च । कुतः, विकारादिभ्यः, आत्मनः सावयवत्वेन तत्तच्छरीरप्राप्त्या वृद्धिहासाङ्गीकारे विकारित्वप्रसक्त्यानित्यत्वे बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येतत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्च—

अन्त्यावस्थितेश्वोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वेनावस्थितेस्तत्पूर्वशेषभ्योरप्याद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् त्रयाणामाद्यमध्यमान्त्यपरिमाणानामविशेषः साम्यं स्याद् । अतः सौगतमतवदार्हतमतमप्यप्रामाणिकामिति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

७ पाद्युपताधिकरणम् ॥

पूर्वं संन्वासन्वयोरेकत्र विरोधादसम्भव इत्युक्तम् । तर्हि तद्वुपादानत्वकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादसम्भव इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

फलं पूर्ववत् । केवलमधिष्ठातेश्वरो जगतो नोपादानमिति मोहश्वरराज्ञान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलो आन्तिमूलो वेति सन्देहे प्रमाणमूल इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु पत्युरीश्वरस्य जगदुपादानप्रधानादिप्रेरकत्वेन जगान्निमित्तत्वमात्रं न सम्भवति, कुतः, असामञ्जस्यात् । इश्वरस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागा-

दिदोषप्रसङ्गादसामञ्जस्यं स्यात् प्रवृत्ते रागादिपूर्वकत्वेन लोके दृष्टत्वाद् दृष्टा-
नुसारित्वात् कल्पनायाः । अस्माकन्तु श्रुत्यनुसारित्वादनिर्वचनीयवादित्वाच्च न दोष
इति भावः ॥३७ ॥

आपि च-

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकस्येश्वरस्य सम्बन्धो वाच्यः असम्बद्धस्य प्रेरकत्वा-
योगात् । न च सम्बन्धः सम्भवति, निरवयवत्वाद् युतसिद्धत्वाच्च संयोगसमवाय-
योरनुपपत्तेरित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वविद्याप्रेरकत्वं कल्पिततादात्म्येनोपपद्यत इति
भावः ॥ ३८ ॥

किञ्च-

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

लोके कुलालस्य मृदादिप्रेरकत्वं दृष्टम् । न हीश्वरस्य प्रधानादिप्रेरकत्वं सम्भ-
वति, प्रधानस्य रूपादिहीनत्वेन तद्विषयकाधिष्ठानस्य प्रेरणाया अनुपपत्तेरित्यर्थः ।
सिद्धान्ते तु न दृष्टपेक्षा श्रुत्येकशरणत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

एतद्विधान्तरेणाक्षिप्य परिहरति—

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणानीन्द्रियाण्यप्रत्यक्षाण्यपि यथा जीवेन प्रेर्यन्त एवं प्रधानमप्रत्यक्षमपी-
श्वरेण प्रेर्यत इति चेन्नं, कुतः, भोगादिभ्यो दोषेभ्यो जीवस्य भोगार्थमिन्द्रियप्रेर-
कत्वदीश्वरस्य प्रेरकत्वे तद्वोगादयः प्रसज्येरनित्यर्थः ॥ ४० ॥

किञ्च-

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

प्रधानजीवेश्वराणां या सङ्घच्चा यच्च परिमाणं तदुभयमीक्षरेण परि-
च्छिद्यते वा न वा । आदे परिच्छिन्नसङ्घच्चापरिमाणवत्त्वात् त्रयाणां घटवदन्त-
वत्त्वं विनाशितं स्यात् । द्वितीय ईश्वरस्यासर्वज्ञत्वं स्याद् । अतो माहेश्वरराज्ञान्तो
आन्तिमूलं एवेति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

* * पाषाणात्राविकरणम् *

एवं केवलाधिष्ठानैवेश्वर इति वेदासङ्गतमते निरस्ते निगितं प्रकृतिं श्वे-

श्वर इति भागवतमतस्य वेदसङ्गतत्वाज्जीवोत्पत्त्यंशे प्रमाणमूलत्वं स्थादिति प्रत्यु-
दाहरणसङ्गत्येदमाह—

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

फलं पूर्ववत् । वासुदेवः खलु परमात्मा जगदुपादानं निमित्तं च । त-
स्मात् सङ्कर्षणास्यो जीव उदेति । तस्मात् प्रद्युम्नास्यं मनो जायते । तस्मादनि-
रुद्धास्योऽहङ्कारो जायत इति भागवतराद्वान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलो
आन्तिमूलो वेति सन्देहे प्रमाणमूल इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु भवतु वेदावि-
रुद्धांशे प्रमाणमूलत्वं न तद्वदिविरुद्धजीवोत्पत्त्यंशे, कुतः, वासुदेवाज्जीवस्योत्पत्तेर-
सम्भवात् । यद्युत्पत्तिरञ्जीकियेत तर्हि घटवदनित्यत्वापन्त्या भगवत्प्राप्तिरूपो भीक्ष-
स्वदभ्युपगतः कस्य स्यात् । अतो आन्तिमूलो भागवतमिद्धान्तः ॥ ४२ ॥

इत्थं जीवजन्म निरस्य ततो मनोजन्म निरस्यति—

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुर्देवदत्तादेः सकाशात् करणस्य कुठारादेरुन्पत्त्यदर्भनाज्जीवात् कर्तुः
करणं मनो जन्यत इत्येतन्नो सङ्गतमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु वासुदेवात् सङ्कर्षणास्य जन्म न सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नस्य न प्रद्युम्नादनिरु-
द्धस्येत्यत्रे(ष्ट^२) (ए)माशङ्कचाह—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

सङ्कर्षणादीना त्रयाणां वासुदेवविज्ञानादिभावे वा विज्ञानैर्शर्यबलवन्नि-
र्दोषनिरवद्यस्वरूपत्वेऽपि तदप्रतिषेधस्तस्योत्पत्त्यसम्भवरूपदोषस्य प्रकारान्तरेणा-
प्रतिषेध इत्यर्थः । किं वासुदेवादयश्वत्वारोऽपीश्वरा उत सङ्कर्षणादयस्यो वासुदेव-
तुत्याः । आद्ये भगवानेक एव वासुदेव इति स्वसिद्धान्तहानि । द्वितीय उत्पत्त्य-
सम्भवदोषस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ ४४ ॥

अपि च—

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

कचिज्ज्ञानैर्शर्यशक्तिवलवीर्यतेजांसि वासुदेवस्य गुणा इति क्वचिच्चोक्त-
गुणा एव वासुदेवा इति गुणगुणिनोभेदमभेद च वर्णयन्ति । तथा च परस्परं
विप्रतिषेधादप्रामाणिकमिद भागवतमतमित्यर्थः । तस्मादेवं साङ्घच्छैशेषिकसौग-

तार्हतमाहेश्वरभागवतमताना आनिमूलत्वेन न तैर्मैर्निरवद्याद् ब्रह्मणो जगस्सर्गं
ब्रुवन् समन्वयो विरुद्ध्यत इति सिद्धम् ॥ ४९ ॥

यत्साक्षात्कृतये सर्ववेदान्तानां समन्वये ।

परास्तः परराद्वान्तविरोधस्तदहं परम् ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि पञ्चचत्वारिंशत् । अष्टावधिकरणानि ।

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

द्वितीयाभ्यायस्य द्वितीय पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

* १ वियदविकरणम् *

पूर्वस्मिन् पादे श्रुतिविरुद्धत्वात् परपक्षाणामनपेक्षत्वमभाणि । तर्हि श्रुतीना-
मन्योन्यविरुद्धत्वाद्ब्रह्मकारणवादस्याप्यनपेक्षत्वं स्यादिति शङ्कानिरासार्थं पर पादद्वय-
मारम्यते । एव च पूर्वपादेनास्य पादद्वयस्य दृष्टान्तसङ्गतिः शङ्काव्याजेन दर्शिता ।
पादान्तरत्वात् पूर्वाधिकरणेनास्याधिकरणस्य न सङ्गत्यपेक्षा ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधादप्रामाण्यं, सिद्धान्ते विरोधाभावात्
प्रामाण्यमिति फलभेदः । एव सर्वेषु चाधिकरणेषु पादद्वयगतेषु पूर्वोत्तरपक्षयोः
फलं द्रष्टव्यम् । अत्रादौ सृष्टिवाक्यानामविरोध प्रतिपादायितुमाकाशमाश्रित्य वि-
चार्यते । किमाकाशस्योत्पत्तिरस्ति उत नेति मन्देहे यद्यस्ति तर्हि च्छान्दोग्य आका-
शवायू विना ‘तत् तेजोऽमृजत’ (६-२-३) इति तेजआदिका सृष्टिः श्रूयते । तैर्चि-
रीयके (२-१) तु ‘आत्मन आकाशः सम्भूत’ इत्याकाशादिका । तथा चानयो-
र्वाक्ययोविरोध इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेकदेशिमतेन न वियदाकाश उत्पद्यते,
कस्माद्, अश्रुतेः आकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्याश्रवणात् ॥ १ ॥

यद्यपि ‘आत्मन आकाशः सम्भूत’ इति श्रुतिरस्ति, तथापि सा गौणीति
गूढोऽभिसन्धिः । ततश्चाकाशस्योत्पत्तेरनभ्युपगमादेव न विरोध इति गूढाभिस-
न्धिमजानानः शङ्कते-

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । छान्दोग्य आकाशोत्पत्तिश्रुत्यभोवेऽपि सा श्रुति-
स्तैरियकेऽस्तीत्यर्थः । तथा च विरोधस्तदवस्थ इति शङ्कितुराशयः ॥ ३ ॥
एकदेवी स्वाभिप्रायं प्रकटयति —

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

नद्याकाशस्योत्पत्तिश्रुत्याक्षिणी किन्तु गौणी, कुतः, असम्भवात् । आका-
शोत्पत्तौ समवायिकारणादिसामर्थ्यभावाद्विभुवेन नित्यत्वानुभानाचाकाशोत्पत्तेरस-
म्भवादित्यर्थः ॥ ३ ॥

किञ्च—

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

‘वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्’ (बृ. २-३-३) इत्याकाशोऽमृतशब्ददर्शनाना-
काशस्योत्पत्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वेकस्मिन् वाक्य एकम्य सम्भूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च विरुद्ध-
मित्यत आह—

स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

यथैकस्मिन्नेव प्रकरणे विषयमेदाद् ‘अनं ब्रह्म’ (तै. ३-२) इत्यत्र ब्रह्म-
शब्दो गौणः ‘आनन्दो ब्रह्म’ (तै. ३-६) इत्यत्र मुख्यः तथा प्रकृतेऽपि विषय-
मेदादेकस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इदमेकदेशिमतं दूषयन् सिद्धान्तयति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

औपनिषदाद् ब्रह्मणः सर्वस्य वस्तुजातस्याव्यतिरेकादेकविज्ञानात् सर्ववि-
ज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिर्भवति । यद्याकाशस्योत्पत्तिर्न स्यात् तर्हि सा प्रतिज्ञा हीयेत ।
अतस्तत्सिद्धय आकाशस्योत्पत्तिरङ्गीकरतव्या । किञ्च शब्देभ्यः ‘सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्’ (छा. ६-२-१) ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ (छा. ६-८-७) इत्यादिशब्देभ्यः
कार्यकारणमेदपरेभ्यः प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । न चैवमाकाशस्योत्पत्तौ पूर्वोक्त-
विरोधस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । छान्दोग्यश्रुतिस्तैरियश्रुत्यनुसारेणाकाशं वायु
च सञ्चा ‘तत् तेजोऽमृजत’ (६-२-३) इति विपरिणम्यत इति नानयोर्वाक्ययोर्विरोध

हति । यत्तु सामग्रचभावादिति तत्र । श्रौतस्य ब्रह्मण एव वियत्सामग्रीत्वात् ॥ ६ ॥
यज्ञ नित्यत्वानुभानचेति, तत्त्वानुभानेनैव दूषयति—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भवशङ्काव्यावृत्यर्थः । यतो यावद्विकारजातं वि-
भागो दृश्यते न त्वविकारे ब्रह्मणि लोके घटादेविकारस्यैव विभक्तत्वदर्शनात् । तथा
चायं प्रयोगः— आकाशादिः पराधीनसत्ताकः स्वसमानसत्ताकविभागवत्त्वाद् घट-
वदिति । ततश्च परोक्तविभुत्वहेतोरसिद्धिर्दृष्टव्या । अमृतशब्दप्रयोगस्त्वापेक्षिकः ।
अत आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वं सिद्धम् ॥ ७ ॥

* २ मातरिश्वाधिकरणम् *

उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति—

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशत्वात् पृथक् सङ्गत्यपेक्षा । अत्र वायोरुत्पत्तिरस्ति न वेति सन्देहे
छान्दोग्ये वायोरुत्पत्तिर्ण श्रूयते, तैतिरीयके च श्रूयते । तथा च पूर्ववद् द्वयोर्वाक्ययोर्विर-
रोधपासौ तत्परिहारायोत्पत्तिर्णीणि वाच्या ‘सैषानस्तामिता देवता यद्वायुः’ (बृ. १-१-
२२) इति लयप्रतिषेधाच्च न वायोरुत्पत्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु एतेनाका-
शस्योत्पत्तिभवत्वव्याख्यानेन वायुरप्याकाशावच्छिन्नब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यातः । लय-
प्रतिषेधस्त्वापेक्षिकः, अन्यथा प्रतिज्ञाहान्यादेः समानत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

* ३ असम्भवाधिकरणम् *

पूर्वमसम्भावितोत्पत्तिक्योरपि वियत्पवनयोरुत्पत्तिरस्तीति श्रुतिबलादुक्तम् ।
तद्वद् ब्रह्मान्तराद् ब्रह्मोत्पत्तिः श्रुतिबलादस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह —

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

अत्र ‘न चास्य कश्चिज्जनिता’ (श्व. ६. ९) इत्यादिकानां ब्रह्मणो नित्य-
त्वप्रतिपादिकानां श्रुतीनां ‘त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख’ (श्व. ४. ३.) इति
श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोध इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सतः
सदात्मकस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यसम्भवः, कुतः, अनुपपत्तेः सत्सामान्यात् सत्सामा-
न्यस्योत्पत्त्यनुपपत्तेः । विशेषस्यैव हि घटादेष्टसामान्यजन्यत्वदर्शनात् । जन्मश्रु-
तिश्चौपाधिकविषया । अतो नित्यं ब्रह्मत्वाविरोधः ॥ ९ ॥

* ४ तेजोऽविकरणम् :

पूर्वत्र सामान्यात् सामान्यस्योत्पत्तिर्मा भूत् । इह सामान्याद् ब्रह्मणे
विशेषस्य तेजस उत्पत्तिरस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

‘वायोरग्निः’ (तै. ३. १. १) इति तेजसो वायुजन्यत्वप्रतिपादकतौचिरी-यक्षुतेः ‘तत् तेजोऽसृजत’ (छा. ६. २. ३.) इति तेजसो ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादकच्छान्दोग्यश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः । वायोरपि ब्रह्मकार्यत्वेन तेजः प्रत्युपादानत्वासम्बवाद् ब्रह्मात्रजन्यत्वं तेजस इत्यविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तः । परमसिद्धान्तस्तु तेजोऽस्माद्वायोर्जायते । हि यत-स्तथा वायुजन्यत्वं ‘वायोरग्निः’ इति श्रुतिराह । नच तर्हेतस्यच्छान्दोग्यश्रुत्या विरोधस्तदवस्थ इति वाच्यं, वायोर्ब्रह्मजन्यत्वेन वायुभावापन्नब्रह्मजन्यत्वस्यच्छान्दोग्यश्रुत्यर्थस्यैव ‘वायोरग्निरिति श्रुतेरप्यर्थत्वेनैकार्थ्याद्विरोध इति ॥ १० ॥

* ५ अवधिकरणम् *

पूर्वं तेजसो वायुजन्यत्वं कथितम् । अथाप्यथिव्योः क्रमेण त्रुद्धिस्थत्वाद् त्रुद्धिसञ्चित्विलक्षणसङ्गत्या तावदधिकरणद्वयमाह—

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथा श्वाहेत्यनुवर्तते ‘अभ्यरापः’ (तै. ३. १. १) इति श्रुतेः ‘तदपोऽसृजत’ (छा. ६. २. ३) इत्यपां ब्रह्मजन्यत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः । अपामग्निदात्त्वात् तजन्यत्वमित्यविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तः । परमसिद्धान्तस्त्वापोऽतस्तेजसो जायन्ते, हि यस्मात् तथा तेजोजन्यत्वम् ‘अभ्यरापः’ इति श्रुतिराह । नहि त्रिवृत्कृतयोरिवात्रिवृत्कृयोरसेजसोद्द्वादाहकभावः सम्बवति विरोधाभावात् । अतः पूर्वतः तेजोभावापन्नब्रह्मजन्यत्वेनानयैरकार्थ्यान्त विरोध इति ॥ ११ ॥

* ६ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् *

पृथिव्यधिकारस्त्राव्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

‘अङ्गः पृथिवी’ (तै. २. १. १) इति पृथिव्या अवजन्यत्वश्रुतेः ‘ता अङ्गमसृजन्त’ (छा. ६. २. ४) इत्यत्वस्याङ्गान्यत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति स-

न्देहेऽनशब्दस्यौदनादौ प्रसिद्धत्वेन पृथिवीवाचकत्वाभावाद्विरोधोऽस्तीति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु पृथिव्येवात्रान्नशब्देनोच्यते नौदनादि, कुतः, अधिकारख्यपश-
बदान्तरेभ्यः ‘तत् तेजोऽसज्जत’ (छा. ६. २. ३) इति महाभूतोत्पत्त्वधिकाराद्
‘यत् कृष्ण तदन्नस्य’ (छा. ६. ४. १) इति पृथिवीत्वज्ञापककृष्णपत्त्वधिकाराद्
पाद् ‘अन्यद् पृथिवी’ति पृथिव्या एव तज्जन्यत्वप्रतिपादकशब्दान्तरस्य सत्वाच्च ।
अतोऽनयोरैकार्थ्येनैकवाक्यत्वादविरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

* ७ तदभिध्यानाधिकरणम् *

इत्थमुत्पत्तिक्रमेण महाभूतश्रुतीनामविरोधः प्रत्यपादि । अधुना तानि भूता-
न्याश्रित्यान्यद्विचार्यत इत्याश्रयाश्रयिभावसङ्गत्येदमाह—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

अत्र ब्रह्मणः सर्वसृष्टिर्त्वप्रतिपादकशुतेर्भूतानां भौतिकस्पृत्वप्रतिपादक-
श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे ‘आकाशाद्वायुः’ (तै. २-१) इत्यादिना भूतानां
स्वस्वकार्योत्पत्तौ स्वातन्त्र्यश्रवणात् तत्प्रतिपादकश्रुत्या विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु स एव परमेश्वरस्तत्कार्यगोचरेक्षणात्मकाभिध्यानादेवैक्षितभूताधिष्ठा-
ता संस्तत्कार्यं मृजति, कस्मात्, तल्लिङ्गात् तस्य परमात्मनः सर्वनियन्त्रृत्वख्य-
लिङ्गस्य ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्’ (बृ. ३-७-३) इत्यादिना श्रुतत्वात् । अतो भूतानां
परमेश्वराधिष्ठितानामेव स्वपृत्वप्रतिपादकत्वेनानयोरेकवाक्यत्वादविरोध इति ॥ १३ ॥

* ८ विपर्ययाधिकरणम् *

इत्थं भूतानामुत्पत्तिक्रमे चिन्तिते लयक्रमो बुद्धिस्थः । सोऽत्र प्रसङ्गाद्वि-
चार्यत इति प्रसङ्गसङ्गत्येदमाह—

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अस्य प्रासङ्गिकविचारस्थाद्वैतब्रह्मध्यानं फलम् । अत्र कि भूतानां श्रुतो-
त्पत्तिक्रमेणैव लयक्रम उत सोपानपरम्परारूढस्य व्युत्क्रमेणावरोहणवद् व्युत्क्रमे-
णैव लयक्रम इति सन्देहे कल्प्यापेक्षया कल्पस्य लघुत्वाच्छ्रुतोत्पत्तिक्रमेणैवेति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अत उत्पत्तिक्रमाद् विपरीतक्रमेणैव लयक्रमः, स्वकारणे
कार्याणां लयदर्शनात् । उपपद्यते च व्युत्क्रमेणैव लयक्रमः । इतरथा सति कार्ये का-
रणस्य नाशः स्यात् । तच्चानिष्टमित्यर्थः ॥ १४ ॥

१. ‘त्वेनावि’ इति खपुस्तके पाठ..

१९ अन्नराविज्ञानाधिकरणम् :

भूतोत्पत्तिलयक्रमविचारस्य यत् प्रयोजनं तदेव करणोत्पत्तिक्रमविचारस्ये-
त्येकप्रयोजनकल्पत्येदमाह—

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तक्रमः करणोत्पत्तिक्रमेण विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे, विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानशब्देन बुद्धिरिन्द्रियाणि च गृह्णन्ते, संशयात्मकमन्तःकरणं मनः, ता-
नीन्द्रियबुद्धिमनांसि भूतानामात्मनश्चान्तराले तल्लिङ्गात् तस्याः मृष्टेगमकाद्
‘एतस्माज्जायते प्राण’ (मु. २-१-३) इत्यादिवाक्यादनुक्रम्यन्ते । तथा चात्मनः सका-
शादिन्द्रियबुद्धिमनासि तेभ्यश्च भूतानीत्यनेन क्रमेण विरुद्ध्यत इति चेदिति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु नाविशेषाद् इन्द्रियबुद्धिमनसा भौतिकत्वेन भूतोत्पत्तिक्रमादि-
न्द्रियाश्चात्पत्तिक्रमस्याविशेषाद्, येन क्रमेण भूतोत्पत्तिस्तेनैव क्रमेण भौतिकोत्पत्तिरि-
त्यतो न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । ‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिश्रुतिश्च सर्वेषामात्मनः
सकाशादुत्पत्तिमात्र ब्रूते न क्रमसिति भावः । तस्मान्न केनापि वाक्येन भूतसृष्टि-
वाक्याना विरोध इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

१० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् :

इत्थं पूर्वधिकरणेषु तत्पदार्थब्रह्मसिद्धैः भूतकरणोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निर-
स्तः । सम्प्रत्यापादममासेस्त्वपदार्थशुद्धौ जीवविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र
यथा पूर्व करणोत्पत्तिश्रुत्या भूतश्रुतेविरोध इत्युक्तं न तथेह जीवोत्पत्तिशास्त्रेणावि-
रोधः तदुत्पत्तौ भूतोत्पत्तिक्रमभङ्गस्यावश्यकत्वादिति प्रत्युदाहरणावान्तरसङ्गत्येद-
माह—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्यपदेशो भाक्तस्तत्त्वाव-
भावित्वात् ॥ १६ ॥

अत्र ‘न जीवो ग्रियते’ (छा. ६-१ १-३) इति जीवनित्यत्वशास्त्रस्य जी-
वोत्पत्तिनाशनिमित्तकजातेष्टादिशास्त्रेण विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे देवदत्तो जातो
मृतश्रेति लौकिकव्यपदेशानुगृहीतजातकर्मादिशास्त्रेण विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु योऽयं लौकिकस्तत्त्वावपदेशस्तयोर्जन्ममरणयोर्व्यपदेशः स चराचरव्य-
पाश्रयः स्थावरजडमदेहविषयो मुख्यः जीवे तु भाक्तः गौणः स्यात्, कुतः, जन्म-

१. ‘तप्तिक’ इति खपुस्तके पाठः,

मरणव्यपदेशस्य तद्वावभावित्वाद् देहोत्पत्तिनाशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्य-
र्थः । देहप्रादुर्भावाद्यपेक्षयैव जातकर्मादिविधानमिति न तेन शास्त्रेण जीवनित्य-
त्वशास्त्रस्य विरोध इति भावः ॥ १६ ॥

* ११ आत्माधिकरणम् ।

इत्थं देहोत्पत्तिनाशयोः सलोर्जीवस्य जन्मनाशौ मा भूताम् । कल्पाद्य-
न्तयोर्जीवस्य जन्ममरणे किं न स्यातामिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः ॥ १७ ॥

अत्राविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशवाक्यस्य जीवस्य परस्मादात्म-
नः ‘सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति’ इत्युत्पत्तिवादिवाक्येन विरोधोऽस्ति न वेति
सन्देहेऽस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आत्मा जीवो नोत्यन्ते, कुतः, अश्रुतेः
उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवोत्पत्तेरश्रुतः, ताम्यः ‘स वा एष महानज आत्मा’ (बृ. ४-
४-२५) ‘अजो नित्य’ (कठ. २-१८) इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वावग-
माचेत्यर्थः । औपाधिकजन्मालम्बनं जीवजनिवाक्यमिति न तेन प्रवेशवाक्यस्य
विरोध इति भावः ॥ १७ ॥

* १२ ज्ञाधिकरणम् *

पूर्वसिद्धजीवानुत्पत्तिमुपजीव्योत्तरसिद्धान्तोत्थानादेतुहेतुमद्वावसङ्गत्येदमाह—

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अत्र ‘आत्मैवास्य ज्योतिः’ (बृ. ४-३-६) इत्यादिस्वयञ्ज्योतिद्वाश्रुतेः
‘पश्यन्शश्कुः’ (बृ. १-४-७) इत्यागन्तुकज्ञानवत्त्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे
अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जीवो ज्ञः स्वयञ्ज्योतिःस्वरूपः, कुतः, अत
एवानुत्पत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थः । ‘पश्यन्शश्कुरि’त्यादा श्रुतिरागन्तुकवृत्यभिप्रायेति न
श्रुया स्वयञ्ज्योतिद्वाश्रुतेर्विरोध इति भावः ॥ १८ ॥

* १३ उत्कान्त्याधिकरणम् *

इत्थं जीवस्य ब्रह्माभेदयोग्यत्वाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं चाभिधायाश्रुना
स्वप्रकाशत्वादिवद् बहिष्ठमपरिच्छिन्नत्वमणुत्वनिरासेन साधयतीत्यान्तरबहिर्भाव-
सङ्गत्येदमाह—

उत्कान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

१, ‘नाशौ’ इति खपुस्तके पाठ,

अत्र ‘सर्वव्यापी’ (श्वे. ६. ११) इति सर्वगतत्वश्रुतेः ‘एषोऽणुरात्मा’ (मु. ३. १. ९) इत्यणुत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेनि सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः। कस्माद्, जीवस्य ‘अस्माच्छरीरादुत्कामति’ (कौ. ३. ३) ‘चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ (कौ. १. २) तस्माल्लोकात् पुनरैति’ (बृ. ४. ४. ६) इत्युल्कान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीवं। अतोऽस्ति विरोध इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अपि च—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

यद्यप्युल्कान्तिर्देहस्वाम्यनिवृत्तिरूपा विभुत्वे सम्भवति तथाप्युत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना जीवात्मना सम्बन्धात् ते आत्मनोऽणुत्वे सम्भवत इत्यर्थः ॥ २० ॥
तर्हि सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्याशङ्कच समाधते —

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

नाय जीवोऽणुः अतच्छ्रुतेः अनणुत्वश्रुतेः ‘सर्वव्यापी’ (श्वे. ६. ११) इत्यादिना सर्वगतत्वश्रुतेरिति चेच, इतराधिकाराद् इतरस्य ब्रह्मणः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रधानतया ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वात् तस्यैव सर्वगतत्वश्रुतिर्न जीवस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥
जीवस्य त्वणुत्वश्रुतिरस्तीत्याह —

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

‘एषोऽणुरात्मा’ (मु. ३. १. ९) इति स्वस्याणुत्वस्य वाचक एतच्छब्दः। ‘वालाग्रशतभागस्य’ (श्वे. ५. ९) इत्युन्मानमुद्घृत्य सर्वेभ्यः स्थूलपरिमाणेभ्यो मानमुन्मानम् अत्यन्तापकृष्टपरिमाणमिति यावत्। ताभ्या जीवोऽणुरेवेत्यर्थः॥
नन्वात्मनोऽणुत्वे जाहवीतोयनिमग्नस्य देहव्यापिशैत्योपलब्धिविरोध इत्यत आह —

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनविन्दुः शरीरैकदेशस्थः शरीरव्यापि सुखं जनयति, तथा जीवोऽपि देहव्यापिन शैत्याद्युपलभ्यं करिष्यतीत्यविरोध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दृष्टान्तदार्षान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कच परिहरति —

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृदि हि ॥ २४ ॥

नात्र चन्दनहषान्तः अवस्थितिवैशेष्यात् प्रत्यक्षेण चन्दनबिन्दोरेकदेशे-
ऽवस्थितिर्ज्ञायते जीवस्य तु नैवमित्युल्यत्वादिति चेत्त, कुतः, अभ्युपगमाजीवा-
पुत्वस्य । तत् कस्माद्, हृदि हि, यस्मादल्पपरिमाणे हृदि जीवः पत्वते ‘हृद-
त्तज्योति’ (बृ. ४-३-७) इत्यादौ, तस्माजीवस्याणुत्वमभ्युपगम्यत इति न
दृष्टान्ते वैषम्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु सावयवतया चन्दनबिन्दोः सर्वशरीरव्यापित्वम् । न तथा जीव-
स्याणोः सावयवत्व, येन शरीरव्यापित्व स्यादित्यपरितुष्टा पक्षान्तरमाह —

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

आत्मनोऽणुत्वेऽपि तन्निष्ठज्ञानगुणस्य व्यापकत्वाज्ञीकाराद् व्यापकगुणा-
द्यापि कार्यं भविष्यति लोकवद्, यथा लोके गृहनिष्ठप्रदीपस्याल्पत्वेऽपि प्रभात्मक-
(गुण) वशाद् गृहव्यापि प्रकाशादि कार्यं सम्भवति, तद्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु गुणव्यतिरेकेण गुणस्य वृत्तेरन्यत्रादर्शनात् तत् कथमित्याशङ्कचाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गुणिव्यतिरेकेण वृत्तिं पुण्पवाटिकापरिसरे
पर्यटतः पुंसो गन्धोपलभ्मदर्शनात्, तद्वद् गुणिव्यतिरेको ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

अधुना ज्ञानैवात्मनो देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह —

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतन्त्वमणुपरिमाणत्व चात्मनोऽभिधाय तस्यैव ‘आ लःमभ्य आ न-
ख्याग्रेभ्यः’ (छा. ८.८.१) इति श्रुतिर्ज्ञानेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह —

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

‘प्रज्ञया शरीरं समाश्व’ (कौ. ३.६) इत्यात्मज्ञानयोः कर्तृकरणभावेन
पृथगुपदेशाद् गुणद्वारास्य शरीरव्यापित्वं गम्यते । तथा च व्यापकं ज्ञानं जीव-
स्त्वणुरित्यणुत्वश्रुत्या सर्वगतत्वश्रुतेर्विरोध इति पूर्वः पक्षः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तस्तु —

तद्गुणसारत्वात् तु तद्विपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षन्यावृत्त्यर्थः । नैवाणुर्जीविः सर्वगतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च । कथं तर्हि जीवेऽनुत्वव्यपदेशः, तदुण्णसारत्वात् तस्या बुद्धेरुणा अणुत्वोन्कान्तिगत्यागतिसुखदुःखादयः, ते गुणाः सारं प्रधानं यस्य जीवस्य स तथा, तस्य भावस्तत्त्व, तस्मात् तद्वपदेशोऽनुत्वादिव्यपदेशः न स्वाभाविकः प्राज्ञवद्, यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणोपासनेषु दहराद्युपाधिवशादणुत्वादिकं व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वात्मन्यणुत्वादिसारस्य बुद्ध्युपाधिकत्वे कदाचित् बुद्धा वियोगे संसारो न स्यादित्यत आह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ ३० ॥

बुद्धिमयोगस्य यावदात्मन सम्यादर्शनेन संसारो न निवर्तते तावद्वावित्यन्वोक्तदोषः । तत् कस्मात्, तदर्शनाद् देहवियोगेऽपि तस्य बुद्धिसंयोगस्य ‘स समानः सञ्चामौ लोकावनुसञ्चरति’ (वृ. ४-३-७) इत्यादिश्रुतौ दर्शनादित्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु सुपुसौ ब्रह्मसम्पत्तिकार्यनाशयोरभ्युपगमाच्च बुद्धिसंयोगस्य यावदात्मभावित्वमित्यत आह—

पुंस्त्वादिवत् । तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा बाल्ये पुस्त्वादेः सत पूर्व यौवनेऽभिव्यक्तिस्तद्रुत् तस्य बुद्धिसंयोगादेः सुपुसौ सूक्ष्मात्मना सत पूर्वाभिव्यक्तिसम्भवाद् यावदात्मभावित्व न विरुद्धत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु बुद्ध्यपरपर्यायान्तःकरणे कि प्रमाणं, यत्प्रयुक्तः संसारः स्यादित्यत आह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

इदमन्तःकरणमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथानभ्युपगमे सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयसञ्चिधानदशायां नित्योपलब्धिप्रसङ्गः युगपत् सर्वविषयोपलब्धिप्रसङ्गः मनोव्यतिरिक्तज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । यदि सत्यामपि सामग्र्यां ज्ञानाभावः, तदा नित्यमनुपलब्धिप्रसङ्गः । कस्याप्युपलब्धिर्वर्त स्थात् । अथवैकस्योपलब्धिमि-

‡ ‘त्वस्य’ सुद्रिताद्वैतभाष्यादौ पाठ .

तरेषामनुपलब्धिभिर्च्छता ज्ञानसामग्रीमध्येऽन्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा नियमः
शक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । स न सम्भवति निर्धर्मे आत्मनि शक्तेरभावात् ।
नापीन्द्रियस्य शक्तिः आन्तरत्वेन तद्धर्मत्वायोगात् । तस्माद्यासङ्गस्थल इच्छैव
नियामिका । तस्याश्च मनोर्धर्मत्वेन तदन्यथानुपपत्त्या ‘कामं सङ्कल्प’ (बृ. १-५-३)
इत्यादिश्रुत्या च सिद्धमन्तकरण, तत्प्रयुक्तश्वात्मन्यनुपत्त्वादिसंसार इति । तस्मादौ-
पाधिकाणुत्वश्रुत्या न वास्तवसर्वगतत्वश्रुतेर्विरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

* १४ कर्त्रविकरणम् .

इत्थमणुत्वं पराणुद्य सर्वगतत्वं स्वयञ्ज्योतिष्ठादिवद् बहिष्ठं प्रतिष्ठापितम् ।
अधुना ततो बहिष्ठं कर्तृत्वं बुद्धिकर्तृत्वव्यासेधेन साधयतीत्यान्तरबहिर्भावसङ्गत्येद-
माह—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

अत्र तद्वणसारत्वस्यैव प्रपञ्चनादत्र मिथः श्रुत्योर्विरोधपरिहारौ न विचारयितव्यौ, किन्त्वात्मनः कर्तृत्वाकर्तृत्वे । तत्र कि बुद्धि. कर्त्री उत जीवः कर्त्तेति सन्देहे परिणामित्वाद् बुद्धिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आत्मैव कर्ता न बुद्धिः, कुतः, कर्तुरपेक्षितोपायबोधकविधिशास्त्रार्थवत्त्वात् । यदि बुद्धिः कर्त्री फलमोक्ता चात्मेत्युच्येत तर्हि तादृशविधिशास्त्रमनर्थकमापयेत । अतो न केवल-
बुद्धेः कर्तृत्वम्, अपि त्वात्मन इति ॥ ३३ ॥

किञ्च—

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

‘स्वे शरीरे यथाकाम परिवर्तते’ (बृ. २-१-१८) इति जीवप्रकरणे स्व-
ग्रावस्थायां विहारस्य सञ्चरणस्योपदेशादकर्तुः सञ्चरणायोगादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च—

उपादानात् ॥ ३५ ॥

‘प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय’ (बृ. २-१-१७) इत्यात्मनो ग्रहणश-
क्त्युपादानश्रवणादकर्तुरुपादानायोगादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपि च—

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविर्ययः ॥ ३६ ॥

‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ (तै. २-९) इत्यादौ लौकिकवैदिकक्रियायां वि
ज्ञानशब्दवाच्यस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशाद् यदि विज्ञानशब्दो बुद्धिपरो जीवपरो न
चेत्, तर्हि निर्देशविपर्ययः स्याद् बुद्धेः करणत्वेन विज्ञानमिति कर्तृत्वनिर्देशस्य
विज्ञानेनेति करणत्वविपर्ययः स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु स्वतन्त्रस्यात्मनः कर्तृत्वेऽनिष्टं न कुर्याद् इष्टमेव कुर्यादित्यत आह—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यद्वदुपलब्धौ स्वतन्त्रोऽप्यात्मेष्टमनिष्टं चोपलभते, तद्वदिष्टमनिष्टं च स-
म्पादयतीत्पनियम इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतश्चात्मन एव कर्तृत्वं न बुद्धेरित्याह—

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययात्, करणशक्तिर्हीयेतेति यावत् ॥ ३८ ॥
ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वसिद्धिः—

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वे ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’ (बृ. २ ४-५) इत्यादौ विहितस्य
ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनस्य समाधेरभावप्रसङ्गादात्मनः कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥

* १५ तत्काथिकरणम् *

इत्थं सर्वगतत्वाद् बहिष्ठं कर्तृत्वं प्रतिष्ठापितम् । अधुना तदध्यस्तमात्मनीति
प्रतिपादयतीत्युपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्येदमाह—

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अत्र ‘असङ्गो खयं पुरुषः’ (बृ. ४-३-१९) इत्यसङ्गत्वश्चुतेः कर्तुरिष्टसाधन-
बोधकविधिवाक्येन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे पूर्वोक्तशास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुभिः
कर्तृत्वस्य स्वाभाविकतया तत्प्रतिपादकविधिशास्त्रेण विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु न स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वं किंत्वौपाधिकम् । यथा लोके उभयथा
तक्षा वास्यादीनि करणान्यपेक्ष्य कर्ता सन् दुःखी भवति अनपेक्ष्य तु स्वरूपे-
णाकर्ता सुखी भवति, तथात्मापि बुद्ध्यादिकरणान्यपेक्ष्य कर्ता संसरति अनपेक्ष्य तु

^१ १५ ‘अपि त्वैः’ इति खपुस्तके पाठः.

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

अत्र 'तत्त्वमस्या' भेदशुतिजातस्य 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिभेदशुतिजातेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे जीवेश्वरयोः पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावस्य स्वामिभूत्यवद् भेदाधीनसंबन्धसापेक्षत्वाद् भेदशुतिजातेन विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जीव ईश्वरस्यांश इवांशो न तु स्वाभाविकोऽशः तस्य 'निष्कलम्' (श्ल. ६-१९) इत्यादिनिरंशत्वश्वणात् । अतः कल्पितांशो जीवः । कुतः पुनर्जीवेश्वरयोरशांशभावः, 'य आत्मनि तिष्ठन्नि' त्यादिना तयोर्नानाव्यपदेशानानात्वरय व्यपदेशाद्, अन्यथा चाप्यनानात्वस्यापि व्यपदेशात् । तथा हि—एके शाखिन आर्थर्वणिकाः 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवा' इति दाशकितवादित्वमधीयते । दाशाः कैवर्ताः, दासा भूत्याः, कितवा दूतकृतः तद्वावमामन्तीत्यतो नानात्वस्याभेदस्य च व्यपदेशः । तत्र भेदवादिशुतिजातस्य प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादेनाभेदपरत्वात् कल्पितभेदवानशो जीव इति ॥ ४३ ॥

किञ्च—

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

'पादोऽस्य (विश्वा ?) (सर्वा) भूतानि' (छ. ३-१२ ६) इति मन्त्रवर्णात् परमेश्वरस्याविद्याकल्पितपादोऽशो भूतशब्दवाच्यो जीव इति गम्यते ॥ ४४ ॥

अपि च—

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' (१९-७) इति भगवद्वीतासु चेश्वरस्याविद्याकल्पितांशो जीव इति स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ननु जीवस्येश्वरांशत्वे तद्दुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वं स्यादित्यत आह-

प्रकाशादिवज्ञैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवोऽविद्यावेशवशाद् देहाद्यात्मभावमिव गतस्तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यभिमन्यते नैवं पर ईश्वरः, प्रकाशादिवद्, यथा सौरश्चान्द्रमसो वा प्रकाशो नभो व्याप्य वर्तमानो वक्रकाष्ठाद्युपाधिकृतवक्रभावमिवापन्नोऽपि न वस्तुतो वक्रभावमापद्यते, तद्वज्ञीवोऽपि न परमार्थतो दुःखित्वमभिमन्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

‘तत्र यः परमात्मासौ स नित्यो निर्णुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥’

इत्यादिना व्यासादय ईश्वरस्य सांसारिकदुःखासंस्पर्शित्वं स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु ‘नान्योऽतोऽति द्रष्टा’ (बृ. ३-७-२३) इत्यादिनात्मभेदमात्रनिषेधात् कथं ‘मित्रं सेव्य’ ‘शत्रवः परिहर्तव्या’ इत्यादनुज्ञापरिहारौ स्यातामित्यत आह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

उक्तावनुज्ञापरिहारौ सर्वत्रात्मनोऽखण्डैकरसत्वेऽपि देहतादात्म्यसम्बन्धात् सङ्गच्छेते ज्योतिरादिवद्, यथा ज्योतिषोऽप्त्वेऽपि शमशानसम्बन्धयम्भिः परिहार्यो नेतरः, तद्वात्मापीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

नन्वेवमपि स्वाम्येकत्वात् कर्मफलसङ्करो दुर्वार इत्यत आह—

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

कर्मफलसम्बन्धस्याव्यतिकरः असङ्करः, कुतः, असन्ततेः उपाधिपरिच्छ-
चस्यात्मनः सर्वैः शरीरैरसम्बन्धादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

किञ्च—

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एवैष जीवः परस्यात्मनः सूर्यप्रतिबिम्बवत् । ततश्च यथैकस्मिन् प्रतिबिम्बे कम्पमाने प्रतिबिम्बान्तरं न कम्पते तथैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि न जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धं इति सङ्करः सुपरिहारः । स्वाभाविकात्मनानात्मवादे तु कर्मफलसङ्करो दुर्वार इति दिक् ॥ ५० ॥

ननु नानात्मवादेऽदृष्टनियमात् कर्मफलनियम इति चेत् तत्राह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

साङ्घर्यमते प्रधानसमवेत्मदृष्टम् । तस्य सर्वात्मसाधारण्यात् स दोषस्तदवस्थः । न्यायमतेऽप्यदृष्टहेतुमनस्संयोगस्य सर्वात्माविरेषादिदमस्यादृष्टमिदमस्य नेत्रेवंस्तपस्यादृष्टनियमस्याभावात् फलानियम इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नन्वद्विदं फलं प्रामुख्याभित्यभिसम्बन्धादयः प्रत्यस्मनियताः सन्तः स्वप्न-

योज्याद्वृष्टनियमहेतवो भविष्यन्तीत्यत आह-

अभिसन्ध्यादिप्रपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसन्ध्याऽपि राधारणमनसंयोगसाधेष्वद्वृष्टनियमहेतुत्वाभाव इत्युक्तदोषतदवस्थः ॥ ९२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

नन्वात्मनां विमुत्वेऽपि स्ववशरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे मनसंयोग इत्यभिसन्ध्यादिनियम हृति चेन्न सर्वात्मना सर्वशरीरेष्वन्तर्भावादस्यात्मन इदं शशीरभिति नियमाभावात् प्रदेशकल्पना न सम्भवतीत्युक्तसङ्करस्तदवस्थ एव । अस्मद्यक्षे जीवभेदाभ्याविद्यकर्त्येन न सङ्करः । तथा चाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीव य प्रतिपाद्यत तत्त्वम् यादिग्रुतिजातस्याविद्यकभेदानुवादश्रुतिजातेन न विरोध इति लिङ्गम् । तदेवं भूतभोक्तृविषयश्रुतीनां मिथो विरोधव्यासेधेन प्रामाण्याद् ब्रह्मगि समवयः सिद्ध इत्यतिशेभनम् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् पादे रासदशाधिकरणानि । सूत्राणि त्रिपञ्चाशत् ।

इति ब्रह्मवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
द्वितीयाभ्यावयव तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

* १ ग्राणोत्पत्त्यथिकरणम् *

इत्थं पूर्वपादे भूतभोक्तृश्रुतिविरोधं विघ्नयाधुना भौतिकेन्द्रियादिक्षुतिविरोधं परिहर्तु पादान्तरमवतारयन् पूर्वाधिकरणे कर्तृस्वरूपावधारणेन बुद्धिस्थानात्तदुपकरणानामेन्द्रियाणामुत्यर्ति साधयतीति त्रुद्धिसङ्गत्येदमाह-

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

अत्र च ‘एतस्माज्ञायते प्राण’ (मु. २-१-३) इत्यादीन्द्रियोत्पातिश्रुतेः ‘ऋषयो वाव तेऽप्रेऽपदाभीद्’ इत्यादा प्राणुत्तरेतिरन्द्रियसङ्गावश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधोऽतीति पूर्वः पक्षः । लिङ्गान्तस्तु तथा प्राणाः ‘एतस्माज्ञायत’ इत्युदाहृतवाक्यथाकाशादिवत् प्राणा इन्द्रियाणि जायन्ते उत्पत्तिश्रुतेरविश्वेषादित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु स्मैः प्रागिन्द्रियसद्भावश्ववणाद् उत्पत्तिश्रुतिं गौणीति चेत्, तत्राह—
गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

गौण्या उत्पत्तिश्रुतेरसम्भवो गौण्यमम्भवत्तमाद्, अन्यथा एकविज्ञानप्रति-
ज्ञा हर्षयेत्पर्यथः । सद्भावश्रुतिं तु हिरण्यगर्भात्मकावान्तरप्रकृतिविषयेति न तयोत्प-
त्तिश्रुतिविरोध इति भाव ॥ २ ॥

इन्द्रियोत्पत्तिर्मुख्येत्यत्र हेत्वंतरमाह—
तत्प्राक्छ्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तत्र ‘एतस्माज्ञायते’ (मु. २-१ ३) इत्यादिवाक्ये जन्मवाचिपदस्य खवा-
खादिषु मुख्यस्य तदपेक्षया प्राज्ञानेषु प्राणादिषु श्रुतेः श्रवणादित्पर्यथः ॥ ३ ॥

ननु ‘तत् ते जोऽसृजत्’ इनि भूतमात्रश्ववणात् तत् कथमित्याशङ्क्याह—
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि ‘तत् ते जोऽसृजत्’ (छा. ६-२-३) इनि भूतमात्रोत्पत्तिः पठते,
तथापि ‘अन्नमयं हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्’ (छा. ६-५-४)
इति मनःप्राणसहिताया वाचो ब्रह्मप्रकृतिक्तेजोवत्त्रपूर्वकत्वाभिधानादस्त्युत्पत्ति-
श्रुतिः । अतो न विरोध इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

* २ सप्तगल्याविफरणम् *

इत्थमिन्द्रियाणामुत्पत्तिं प्रसाध्य तेभ्यो जीवस्य विवेकार्थं तदाश्रितसङ्घचां
निर्णेतुक्तम् आश्रयाश्रयभावसद्भ्येदमाह—

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तरमाद्’ (मु. २-१-८) इतीन्द्रियाणि सप्त सङ्की-
र्त्यन्ते, क्वचिदष्टौ, क्वचित्क्व, क्वचिद् दश, क्वचिदेकादशेत्येवं सप्तत्वाष्टत्वादि-
सङ्घचाश्रुतीनां परस्परविरोधोऽरिति न वेति सन्देहै अस्तीति पूर्वपक्ष एकदेशीसि-
द्धान्तः—सप्तेन्द्रियाणि, कुतः, गतेः श्रुत्या सप्तत्वावगतेः ‘सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः’
(तै सं. ५-१-७-१) इति शीर्षपृथ्वेन विशेषितत्वाच्च । अष्टत्वादिसङ्घचाश्रवणं
त्वेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदाभिप्रायमिति न श्रुतीना विरोध इति ॥ ५ ॥

तदेकदेशीसिद्धान्तं दृष्यति—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुरेकदेशिमतनिरासार्थः । ‘हस्तौ वै ग्रह’ (बृ. ३-२-८) इत्यादिना हस्तादयोऽप्यतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते । सप्तत्वसङ्घचायामसम्भाविताः तर्मवे सप्तत्वातिरेके स्थिते सप्तत्वसङ्घचैकादशत्वसङ्घचायामन्तर्मवयितु शक्यते । अतो नैव मन्तव्यं सैव प्राणा इति ॥ ६ ॥

एवं वा सूत्रद्वयं योजनीयम् । सैवेन्द्रियाणि ‘प्राणमनूक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्ति’ (बृ. ४-४-२) इति प्राणादिगपानामेव गतेः श्रवणात् । ननु सर्वशब्दश्वरणात् कथं सप्तानामेवेति तत्राह विशेषितत्वाच्च ‘यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः’ (बृ. ४-४-१) इत्यादिना चक्षुरादिसप्तानामेवोत्कान्तौ विशेषितत्वात् ॥

अतः सर्वशब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात् सैवोत्कामन्तीति प्राप्ते उच्यते हस्तादयोऽप्यपरे प्राणा उत्कामन्ति ‘दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशते यदस्माच्छरीरादुत्कामन्त्यथ रोदयन्ति’ (बृ. ३-९-४) इत्येकादशानां प्राणानामुक्तान्तिश्वरणात् सर्वेषामेवोत्कमणे स्थिते सति नैवं यत् सैवेति । तस्माच्च श्रुतीनां भिधो विरोध इति सिद्धम् ॥

* ३ प्राणाणुत्वाधिकरणम् *

नन्वन्दियाणामुक्तान्तिर्न सम्भवति तेषामपरिच्छिन्नाहक्षारजन्यत्वेन विसु-
त्वादित्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

अणवश्च ॥ ७ ॥

अन्नोत्कान्त्यादिश्वते: ‘प्राणाः सर्वेऽनन्ता’ इतीन्द्रियविभुत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु इमे प्राणा अणवः परिच्छिन्नाः इन्द्रियाग्राह्यत्वेन सूक्ष्मत्वाद् विभुत्वश्रुतेरुपासनापरत्वाच्च तयोत्कान्त्यादिश्वतेरिंग्रोध इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

* ४ प्राणाण्यन्नाधिकरणम् *

इत्थं मुख्यप्राणातिरिक्तप्राणानां सूप्त्यादिकं शिष्टा मुख्येऽपि प्राणे प्रथ-
माधिकरणन्यायमतिदिशति—

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

अविदेशत्वाच्च पृथक्सङ्गत्यपेक्षा । अत्र ‘एतस्माज्ञायते प्राण’ (मु. २-१-१)

इति मुख्यप्राणोत्पत्तिश्रुतेः ‘आनीद गतम्’ (ऋ सं. ८-७-१७) इति सृष्टेः प्राञ्छ-
हा प्रलये प्राणसद्ग्रावश्रुत्या विरोधोऽति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सि-
द्धान्तरग्नु इद्विद्यवच्छेष्टोऽपि प्राणो इत्येतो जायते । अत ‘आनीदवातमि’ति श्रुता-
वानीच्छब्दः कारणसद्ग्रावं दर्शयति । अवात प्राणरहितमिति विशेषणात्र तथा
श्रुत्या प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्विरोध इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

९ ५ वायुक्रियाधिकरणम् ४

उत्पत्तिचिन्तानन्तरमुत्पत्तिमतः प्राणरथ स्वरूपं चिन्त्यत इति प्रसङ्गसङ्ग-
त्येदमाह—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

तत्र मुख्यप्राणः किं वायुरेव, उतेन्द्रियव्यापार, आहोस्त्रिवद् वायुविशेष
इति सन्देहे ‘य. प्राण स वायु’ इति ‘एतमाज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
च’ (मु. २-१-३) इति प्राणभेदाभेदश्रुत्योरुभ्योर्विरोधे मुख्यार्थत्वासम्बवेन स्तोक-
कल्पनानुरोधाद् भेदश्चत्तेगोणत्वे वायुरेव प्राण इत्येकः पूर्व. पक्षः । भेदश्रुत्यवष्ट-
भेदोऽपि धर्मभेदाद् धर्मभेदो लघीयानिति न्यायेन सर्वेन्द्रियव्यापार एव प्राण
इत्यपरः पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तग्नु न वायुक्रिये, मुख्यप्राणो न वायुर्नापि क्रियेन्द्रिय-
व्यापारः, किन्तु वायुविशेष एव, कुतः, ‘स वायुना ज्योतिषा’ (छा. ३-१-८४) इति
पृथगुपदेशात् । तथा ‘एतस्माज्ञायते प्राण’ इत्यादिना करणेभ्यः पृथगुपदेशात् ।
न हीन्द्रियव्यापारस्य व सत इद्विद्येभ्यः पृथगुपदेशो युज्यते । तस्माद्वायुविशेषोऽय-
मध्यात्मभावापन्नः पञ्चवृत्ति प्राण । ततश्च न श्रुत्योर्विरोध इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

इन्द्रियव्यापार प्राणो न चेत्, तर्हि तन्येन्द्रियवत् करणत्वानज्ञीकारज्ञी-
ववत् स्वातन्त्र्य स्यादित्यत आत्—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टादिभ्यः ॥ १० ॥

तुरुक्तशङ्कानिरासार्थः । न जीववत् प्राणः स्वतन्त्र. किन्तु चक्षुरादिवज्जीवं
प्रति करणभूत, कुतः, तत्सहशिष्टादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभि. सह प्राणसवादादिषु
प्राणस्य शिष्टेः शासनात्, सजातीयानामेव सहशासनस्य युक्तत्वात् । अचेतन-
त्वमौतिकत्वादिहेतुमड्ग्रह आदिशब्दार्थः ॥ १० ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वं चेत्, तर्हि विषयान्तर स्वरूपान्तरवत् प्रस-

ज्येतेत्यत आह—

अकरणत्वाच्च न दोपस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

अकरणत्वाच्च प्राणःय विपयाःतरापेक्षाडोपः, इन्द्रियान्तरेप्वसम्भावितासाधारणदेहदिधारणास्यव्यापारःय निर्वाहकत्वात् । तथा हि 'प्राणःयासाधारणव्यापारं' 'तान् वरिष्ठः प्राण उवाच' 'एतद् बाणमवष्टभ्य विधारयामि' (प्र. २-३) इति श्रुतिर्दर्शयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

न केवलं देहधारणमेवास्यासाधारणम्, अपि त्वन्यदपीत्याह—

पञ्चवृत्तिर्भनोवद्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

यथा मनोऽनेकवृत्त्यास्यासाधारणव्यापारपे यानेकधा व्यपदिश्यते । एवमुच्छ्वासनिश्चाससर्वशरीरकियोत्कात्यास्याश्चत्नागे व्यापाराः । भक्षिताक्षादिरसानां समत्वेन सर्वाङ्गेषु नयनं पञ्चमो व्यापारः । तानपेश्य पञ्चवृत्तिः प्राणो व्यपदिश्यते क्रमेण प्राणोऽपानो द्यनं उदानासमानं इति । तदसाधारणव्यापारपेक्षया जीवोपकरणत्वं मनोवदिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

६ श्रेष्ठाणुन्नानिस्त्रणम् ।

इत्थं मुख्यस्य प्राणस्योत्पत्तिं रवरूपं चाभिधाय परिमाणमतिदेशेनाह—

अणुश्च ॥ १३ ॥

प्राणस्यान्तरङ्गस्वरूपकथनानन्तरं बहिरङ्गपरिमाणमतिदिश्यत इत्यन्तरङ्गलहिरङ्गलक्षणा सङ्गतिः पूर्वेणास्य 'बोध्या । उत्कात्यानिश्चित्ते 'सम एभिलिभिलोऽक्षैः' (बृ. १-३-२२) इत्यादिप्रागविभुत्यशुतेश्च मिथो विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तश्च चक्षुरादिवत् प्राणोऽप्यणः परिच्छिन्नः सूक्ष्मश्च । 'सम एभिरिति श्रुतिः स्थूलवायुरा नाध्यात्मिकप्राणमात्रप्रेरत्यनयोर्न विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

७ उयोगिं गश्चित्त्रणम् ।

प्राणस्याध्यात्मारिदैवतविभागेनागुत्तिभुच्चनिस्त्रणप्रसङ्गेनाध्यात्मिकानामिन्द्रियाणामाधदेविकाच्चरेष्ठितानां चटामावष्ट इति प्रसङ्गसङ्गत्येदमाह—

ज्योतिराद्यविष्टानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

१. 'स्वप्राणस्य' ख. पाठ. २. 'ध्यात्मानानाम्' क पाठ.

अत्र ‘आदित्यशक्षुर्भूत्वा’ (ऐ. २-४) इत्यादीन्द्रियाणां देवताधीनचेष्टावत्त्व-
श्रुतेः, ‘चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति’ (बृ. ३-९-२०) इति श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति
सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ज्योतिरादिभिरादित्यादेवताभिरथिष्ठीयते
प्रेर्यत इत्यधिष्ठानमधिष्ठितमेव वागादिकं चेष्टते । कुतः, तदामननात् तस्य देवता-
धिष्ठितत्वस्य ‘आदित्यशक्षुरि’त्यादिश्रुत्याभिधानात् ‘चक्षुषा ही’ति श्रुतौ तु देव-
ताधिष्ठितत्वानिवेदात्र तथैतस्या विरोध इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

ननु देवतानामेवधिष्ठातृत्वं चेत्, तर्हि भोक्तृत्वं प्रसर्येतेत्यत आह—

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणवता जीवेन्द्रियाणां स्वस्वामिभावः सम्बन्धः । ततश्चेन्द्रियसाध्यभोग-
भागित्वं जीवस्यैव न देवतानां, कुतः, शब्दात् ‘स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः’
(छ. ८-१२-४) इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्च—

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य जीवस्य स्वधर्मार्जिते काये कर्तृत्वेन च भोक्तृत्वेन च नित्यत्वात्
देवतानां भोक्तृत्वमस्मिन्छरीर इत्यविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

*८ इन्द्रियाधिकरणम् *

ननु सत्स्वन्दियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता । तान्येव प्राणन्यापारव्यति-
रक्तेण न सन्तीत्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

त इन्द्रियाणि तद्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

अत्र ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि’ (मु. २-१-३) इति मुख्य-
प्राणादीन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वश्रुतेः ‘त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्’ (बृ. १-९-२१)
इति प्राणात्मकत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धा-
न्तस्तु श्रेष्ठान्मुख्यप्राणादन्यत्राप्यते प्रकृता वागाद्य इन्द्रियाणीत्युच्यन्ते न प्राणाः,
कुतः, ‘एतस्माज्जायत’ इत्यादौ तस्य भेदस्य व्यपदेशादिन्द्रियाणां प्राणात्मकत्व-
श्रुतेगौणत्वेन न तया विरोधः ॥ १७ ॥

किञ्च—

१. ‘नैवेन्द्रि’ खण्डस्तके पाठः.

भेदशुतेः ॥ १८ ॥

वागादीन्द्रियप्रकरणमुपसंहस्य ‘अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः’ (बृ. १-३-७)
इति भिन्नप्रकरणे प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदेन श्रवणात्र प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणां,
(किन्तु) तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च—

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

सुषुप्त्यवस्थायां प्राणस्य स्थितिर्नेन्द्रियाणामित्यादिबहुवैलक्षण्यात् तत्त्वान्त-
रत्वान्नानयोर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

* ९ सज्जामूर्तिकल्पस्थधिकरणम् ।

पूर्वं नामरूपभेदात् प्राणेन्द्रिययोर्भेद इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेन नामरूपव्या-
करणं किंकर्तृकामीति विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्गत्येदमाह—

संज्ञामूर्तिकृसिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

उत्पद्यमानव्यापाररूपेत्पात्रिविषयशुतिविप्रतिषेधपरिहारानन्तरमुत्पादकव्या-
पाररूपेत्पादनविषयशुतिविप्रतिषेधः परिहिते । तत्रात्रिवृत्कृतानामुत्पादनं परमे-
श्वरमेव । त्रिवृत्कृतभौतिकोत्पादने तु श्रतिविप्रतिषिद्धश्यते । ‘अनेन जीवेनात्म-
नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति’ (छा. ६-३-२) ‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतं-
मेहैकां करवाणि’ (छा. ६-३-३) इति जीवकर्तृकत्वशुतेः ‘आकाशो ह वै नामरू-
पयोर्निर्वहिता’ (छा. ८-१४-१) इति परमेश्वरकर्तृकत्वश्वतेश्व मिथो विरोधोऽस्ति
न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सौत्रतुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः ।
‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतभैकां करवाणि’ इति त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव संज्ञामूर्ति-
कल्पसिर्नामरूपव्याक्रिया भावितुमर्हति, कस्मात्, ‘सेयं देवता’ इत्युपकम्य, व्याक-
रवाणि’ इति व्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वोपदेशात् । न च ‘अनेन जीवेन’ इति
विशेषणाद् जीवकर्तृकम् अल्पमेघसो जीवस्य महीघरमहोदधिव्याकरणे सामर्थ्यो-
भावाद् ‘अनेन जीवेन’ इत्यस्य साक्षिहितेन ‘अनुप्रविश्य’ इत्यनेन सम्बन्धाच्च
नानयोर्विरोध इति ॥ २० ॥

इत्थं बाह्यं त्रिवृत्करणमभिधायाध्यात्मिकं परं त्रिवृत्करणमभिधातुमाह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेरनात्मिकायास्त्रिवृत्कृतायाः कार्यं भौमं मांसादि । आदिशब्देन पुरीष-

मनसी गृह्णेते । तदाह श्रुतिः ‘अन्नमशित त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्टो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्टस्तन्मनः’ (छा. ६-५-१) इति । एवमितरयोरसेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यं, ‘मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यमस्थि मज्जा वाक् तेजस’ इति ॥ २१ ॥

ननु सर्वेषां त्रिवृत्करणाविशेषाद् ‘इयं पृथिवी इमा आप इदं तेज’ इत्यसाधारणः पृथग्व्यवहारः कथं सङ्गच्छते, कथं वाध्यात्मिकव्यवहारः ‘इदं मांसादि पृथिवीकार्यम् इदं जलस्य इदं च तेजस’ इति । तत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । सर्वेषां पृथिव्यादीनां त्रिवृत्करणाविशेषेऽपि वैशेष्यात् स्वभागाधिक्यात् तद्वादः पृथिव्यादिवादः सङ्गच्छते । तद्वाद इति पदाभ्यासोऽव्याप्तिरिसमाप्त्यर्थः । तदेवं सर्वासां श्रुतीनामविरोधे प्रामाण्यान्निरवद्याद्वितीये ब्रह्मणि सिद्धः समन्वय इत्यतिशोभनम् ॥ २२ ॥

मिथस्यग्नन्तवाक्यानामविरोधे प्रमात्वतः ।

सिद्धः समन्वयो यस्मिन्स्तदादस्मि ब्रह्म चिद्धनम् ॥

अस्मिन् पादे नवाधिकरणानि, सूत्राणि द्वाविंशतिः ।

अस्मिन् अविरोधाध्याये सप्तचत्वारिंशदधिकरणानि सूत्राणि सप्तचत्वारिंशतम् ।

इति श्रीमत्परमहसपरित्राजकाचार्यश्रीपरमशिवेन्द्रसरस्वतीपादाव्य-

सेवापरायणेन श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वत्या विरचिताया

ब्रह्मसूत्रचृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं पाद ।

समाप्तश्चाविरोधाध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

* १ तदन्तरग्रातिपत्त्याधिकरणम् *

पूर्वस्मिन्नाध्याये ब्रह्मणि समन्वयस्य स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधव्यासेधेनानध्यवसायलक्षणाप्रामाण्यप्रतिक्षेपे तार्तीयीको विचारो भवतीति हेतुहेतुमद्वावसङ्गत्यायम्

१. ‘धनिरासेन’ खण्डके पाठ..

ध्याय आरभ्यते । पूर्वं जीवोपकरणभूतमौतिकजन्म निरूपितम् । तदुपजीव्य तदु-
पहितस्य जीवस्य संसारप्रकार वैराग्यार्थं निरूपयितुं देहान्तरारम्भे भूतसूक्ष्मसम्प-
रिष्वक्तस्यैव परलोकगमनमित्याह —

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे निराधारप्राणादिगमनासम्भवान् वैराग्यं, सिद्धान्ते तत्सम्भ-
वाद्वैराग्यमिति फलभेदः । स जीवः किं देहान्तरारम्भकैः पञ्चीकृतभूतभागैरसम्प-
रिष्वक्तो गच्छति उत सम्परिष्वक्त इति सन्देहे मानाभावादसम्परिष्वक्त इति पू-
र्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्तौ तदारम्भकभौः सम्परि-
ष्वक्तो रंहति गच्छति । कुतः, प्रश्ननिरूपणाभ्यां ‘वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्ति’ (छा. ५-३-३) इति प्रश्नः । शुपर्जन्यपूर्णिवीपुरुषयो-
षित्सु पञ्चस्वमिषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा ‘इति तु पञ्चम्या-
माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति’ (छा. ९-९-१) इति निरूपणं प्रतिवचनम् ।
ताभ्यामित्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वेवमद्धिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते । कथं तदितरभूतपरिष्वङ्ग-
सिद्धिः । तत्राह —

व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

त्रिवृक्तरणशुल्यापामितरभूतद्वयमेलनेन व्यात्मकत्वात् । कथं तर्हि श्रुताव-
भूयस्त्वं, तेजभादपेक्ष्यापां देहे भूयस्त्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां ‘तमुत्कामन्तम्’ (बृ. ४-४-२) इत्यादिना भूताश्रितानामेव गतेः
श्रवणात् तत्सम्परिष्वङ्गसिद्धिः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेच्च भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

‘मृतस्यामि वागप्येति वातं प्राणः’ (बृ. ३-२-१३) इत्यादिनाग्न्यादिषु
गतिश्रुतेर्लयश्रवणान् जीवेन वागदयो गच्छन्तीति चेच्च । वागादिलब्धश्रुतेः ‘ओ-
षधीलोमानि’ (बृ. ३-२-१३) इतिवद् भाक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेच्च, ता एव द्वृपपत्तेः ॥ ५ ॥

द्युलोकादिषु पञ्चाभिषु प्रथमे द्युलोकाग्नौ ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहृति’ (छा. ५-४-२) इति श्रद्धाया आहुतित्वश्रवणादपामश्रवणात् कथं पुरुष-वचस्त्वमिति चेत्र, हि यत ‘आपो हासै श्रद्धां सन्नमन्ते’ इति श्रद्धाशब्देन तद्वेतवस्ता एवापो लक्ष्यन्ते । अतः प्रश्ननिरूपणयोरूपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेष्टेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

श्रद्धाशब्दितानामपां पुरुषवचस्त्वेऽपि तद्वेष्टितत्वं जीवस्य न युज्यते अ-वादिवज्जीवस्याश्रुतत्वादिति चेत्र, कुतः, ‘अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपा-सते ते धूमभिसम्भवन्ति’ (छा. ९ १०-३) इत्यादिना वाक्यशेषेष्टापूर्तकर्मका-दिणां प्रतीतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्विष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं गतानां ‘तं देवा भक्षयन्ति’ (छा. ९-१०-४) इति देवैर्भक्ष्यत्वं श्रूयते । अतः कथं तेषां स्वर्कर्मफलभोगसि-द्विरित्यत आह-

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दश्वेदितदोषनिरासार्थः । तेषामिष्टादिकारिणामन्तत्वं भाक्तमेव न मुख्यम् अन्यथा ‘स्वर्गकामो यजेत्’ इति श्रुतिव्याकोपात् । अतस्तेषामनात्मवि-त्त्वाऽऽ देवोपभोग्यत्वमेवान्नत्वम् । तथा हि दर्शयति ‘अथ योऽन्यां देवतासुपास्ते’ (हृ. १-४-१०) इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । तस्मात् परलोकमोगार्थं भूतसम्परिष्वक्त-स्य रेहणमिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

* २ कृतात्मवाचिकरणम् *

पूर्वं कर्मसमवेतानामपां पञ्चमाहुतौ पुरुषात्मना परिणामश्रवणं हेतुमाश्रि-त्यावादिभूतपरिवेष्टितस्य रहणमुक्तम् । तदयुक्तं, स्वर्गादवरोहतां जीवानां कर्मा-भावेन तत्समवेतानामपामप्यभावादित्यक्षेपसङ्गत्येदमाह —

कृतात्मयेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे अवरोहतां कर्मामावेन तदनुगुणतिर्यगादियोनिप्राप्ययोगान्न कर्मफलेषु वैराम्यं सिद्धान्ते कर्मणः सन्त्वद्विराग्यमिति कलमेदः । एवं हि स्वर्गि-

१. ‘पः स्याद्’ खण्डितके पाठः २. ‘श्रम्यामाहु’ खण्डितके पाठः,

णामवरोहण श्रूयते 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा धैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते' (छा. १-१०-९) इत्यादि । तत्र किं स्वर्गादवरोहन्तः सानुशया उत निरनुशया इति सन्देहै निरनुशया इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कृतस्य स्वर्गप्रापकर्मजातस्य भोगेनात्यये नाशोऽनुशयवान् अनुशयवान्नदेनामुषिमकफलप्रापकर्मातिरिक्तं कर्मोच्चते । तद्वानेवावरोहति, कुतः, दृष्टस्मृतिभ्याम् । 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीया योनिमापद्येरन्' (छा. ५-१०-७) इत्यादा दृष्टा प्रत्यक्षा श्रुतिः । प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण 'विशिष्टदेशकालकुलरूपायुश्श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपदन्ते' इति स्मृतिः । ताभ्यामनुशयवन्त एवावरोहन्तीति गम्यते । ते च येन मार्गेण चन्द्रलोकमारुडास्तेनैवावरोहन्ति किं तद्विपरितेनत्याकाङ्क्षायामाह यथेतमनेवं च । यथेतं यथागतं धूमादिमार्गेण, अनेवं च तद्विपर्ययेण वक्ष्यमाणाप्रादिमार्गेणावरोहन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

ननु 'रमणीयचरणा' इति श्रुतिश्चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति, नानुशयात् । अन्यच्चरणमन्योऽनुशय इति नानुशयसिद्धिरिति चेत्र यतः कार्णाजिनिराचार्य इत्यचरणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेति मन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु चरणश्रुतेमुख्याचारार्थपरित्यागेनानुशयार्थक्त्व आनर्थक्यमिति चेन्न । इष्टादिकर्मणामाचारनिर्वर्त्त्यत्वेन चरणपेक्षत्वाच्चरणश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

वस्तुतः कर्मचरणयोर्न भेद इत्याह—

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते इति मन्यते लोकइष्टादिकारिणि धर्मं चरतीति कर्मचरणयोरभेदेन प्रयोगदर्शनात् । अत इष्टादिकारिणा चन्द्रलोकं गतानाम् पुनरवरोहार्थमनुशयोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ११ ॥

* ३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् *

पूर्वमिष्टादिकारिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्युक्तम् । तदयुक्तम्, अनिष्टादिकारिणोऽपि गच्छन्तित्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अत्र पूर्वपक्षेऽनिष्टादिकारिणामविशेषेण चन्द्रलोकगतेरिष्टादिकरणं व्यर्थं, सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोकगत्यभावात् तदर्थमिष्टादिकरणं सार्थकमिति फलभेदः । अत्र पापिनां चन्द्रलोकगतिरस्ति न वेति सन्देहे पूर्वः पक्षः । अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमनं ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' (कौ. १-२) इति श्रुत्या श्रुतम् । अतो धर्मिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्येतदसङ्गतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्विदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । संयमने यमालये स्वपापानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्तीत्येवंभूतावेव तेषां पापिनामारोहावरोहौ भवतः, कुतः, तद्विदर्शनात् । 'अयं लोको नास्ति पर इतिमानी पुनःपुनर्वशमाप्यते भे' (कठ. २-६) इति श्रुतौ यमवशत्वलक्षणतद्विदर्शनादित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

मन्वादयः शिष्टाः पापिनां नरकभोगं स्मरन्ति । अतश्च धर्मिणामेव चन्द्रलोकगमन नान्येषामित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

अपि च सप्त रौरवादयो नरकाः पापफलभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । तान् पापिनः प्राप्युवन्ति न चन्द्रलोकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु पापिनो यामीर्यातना अनुभवन्तीति यदुक्तं तदसङ्गतं रौरवादौ चित्रगुप्तादीनामविष्टातृत्वस्मरणादित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि च रौरवादिषु तस्यैव यमस्याधिष्टातृव्यापारादविरोधः, चित्रगुप्तादीनां यमप्रयुक्तत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

चपासकानामर्चिरादिभार्गः केवलकर्मिणां धूमादिभार्ग इति श्रुतिस्मृतिषु व्यवस्था । तथा चैतन्मार्गद्वयभ्रष्टानां पापिनां तृतीयमार्गोक्तेरपि न तेषां चन्द्रलोकप्राप्तिरित्याह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

‘अथैतयोः पश्चोन कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति’ (छा. ९-१०-८) इत्यादावेतयोरिति पदस्यार्थः सूत्रे विद्याकर्मणोरितिः, कुतः, विद्याकर्मणोरेव देवयानपितृयाणात्मकमार्गद्वयसाधनत्वेन प्रकृतत्वात् प्रकृत-वाचकत्वमेतत्तच्छब्दस्य युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तुशब्देन ‘चन्द्रमसमेव ते सर्वे ग-च्छन्ति’ (कौ. १-२) इति श्रुतिप्रयुक्तशङ्कानिरासः कुतः सर्वस्य पुण्यपुरुषमात्रप-रत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

ननु ‘पञ्चम्यामाहृतावापः पुरुषवचसो भवन्ति’ (छा. ९-३-३) इति स-हृच्छानियमेन देहप्राप्त्यभिधानात् तदर्थं पापिनां चन्द्रलोकगमनमङ्गीकर्तव्यमित्यत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये मार्गे प्रविष्टानां पापिनां देहप्राप्त्यर्थमाहृतिसङ्ख्यानियमो नादर्त-व्यः, कुतः, तथोपलब्धेः । सङ्ख्यानियमं विनैव ‘जायस्व ग्रियस्वेतत् तृतीयं स्थानम्’ (छा. ५-१०-८) इति श्रुतौ तृतीये मार्गे देहप्राप्तेऽपलब्धेऽत्यर्थः । इष्टादिकारिणामेवाय सङ्ख्यानियम इति भावः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च लोके भारतादौ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनामयोनिजत्वं स्मर्यते । तत्र द्रोणादीनां योषिदाहृतिरेका नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां योषित्युरुषविषो द्वे आहुती न स्त इति आहृतिसङ्ख्यानियमो नास्ति । एवमन्यत्राणीति भावः ॥ १९ ॥

दुर्शनाच्च ॥ २० ॥

किञ्च लोके जरायुजाण्डजस्वेदजोऽद्विजेषु चतुर्विधदेहेषु स्वेदजोऽद्विजयोः स्त्रीपुंसव्यक्तिसंयोगं विनैवोत्पत्तिदर्शनाच्चाहृतिसङ्ख्यानियम इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु त्रीण्येव वीजानि भवन्ति ‘आण्डजं जीवजमुद्विजम्’ (छा. ६-३-१) इति शरीरत्रैविद्यश्रवणात् कथं चातुर्विध्यमित्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

श्रुतौ ‘आण्डजं जीवजमि’त्यत्र तृतीयशब्देनोऽद्विजशब्देनावरोधः सङ्ख्यः

१. ‘तत्र द्वे’ खपुस्तके पाठः.

संशोकजस्य स्वेदजस्य, वृक्षादिकं पृथिवीमुद्दित्य जायते स्वेदजं तु जलमुद्दित्येत्य-
भयोरवयवार्थत्वाविशेषात् । तेनास्य सहश्रहः कृतः । न हेतावता चातुर्विध्यहानि-
भवति स्थावरजड्मात्मकत्वेनोभयोर्भेदस्य दुरपहवत्वात् । अतः अनिष्टादिकारिणां
न चन्द्रलोकप्राप्तिः, अपि त्विष्टादिकारिणामेवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

* ४ तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् *

पूर्वं 'तृतीयं स्थानमि'ति स्थानशब्दस्य मार्गद्वयोपक्रमसामर्थ्यात् तृतीय-
मार्गोपलक्षकत्वमुक्तम् । न तथेह भवतिश्रुतेः सादृश्यलक्षकत्वं तत्र मानाभावादि-
ति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

तत्साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे भवतिश्रुतेर्मुख्यत्वसिद्धिः, सिद्धान्ते गौणत्वसिद्धिरिति फल-
भेदः । पूर्वमिष्टादिकारिणोऽवरोहन्तीत्युक्तम् । अत्र तेपामवरोहप्रकारश्चिन्त्यते ।
श्रूयते ह्यत्रावरोहश्रुतिः—‘अथेतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं
वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वात्र भवति अत्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा
प्रवर्पति’ (छा. ५-१०-५) इति । तत्र कि स्वर्गादवरोहन्तो जीवा आकाशादि-
स्वरूपं प्रतिपद्यन्ते उत तत्साम्यमिति विशये आकाशादिस्वरूपमिति पूर्वं पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु जीवानां तेराकाशादिभिः साभाव्यापत्तिः समानो भावो रूपं येषां ते
सभावाः, तद्वावः साभाव्यं सादृश्यम्, तस्यापत्तिः प्राप्तिः । कृतः, उपपत्तेः ।
चन्द्रलोकं गतानामनुगगिनां प्रवृत्तफलकर्मक्षयदर्शनजनितशोकाभिना दद्यमानमिदं
शरीरं करकादिवद् विलीयमानमाकाशसमं भवतीत्येतदुपपद्यते । न ह्यन्यस्यान्य-
भावो मुख्यं उपपद्यते । तस्मात् सादृश्यमेव प्रतिपद्यन्त इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

/ ५ नातिचिराविकरणम् *

इत्थं पूर्वमाकाशादिषु वर्यान्तेषु पूर्वपूर्वसादृश्यानन्तरमुत्तरोत्तरसादृश्यमि-
त्युक्तम् । तदुपजीव्यान्यद्विचार्यत इत्युपजीव्योपजीविकभावसङ्गत्येदमाह—

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे अविकारिणः सर्वत्र तत्सादृश्यपरिहारार्थं कर्तव्यप्रयत्नारयं गौरवं
सिद्धान्ते तदर्थं कर्तव्यप्रयत्नस्य क्वचिल्लाघवं क्वचिद्वौरवमिति फलभेदः । अत्र कि
जीवश्चिरं कालमेव सादृश्यनावस्थाय परसादृश्यं गच्छति, उताल्पमत्पमिति विशये

नियामकाभावादनियम इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जीवो नातिचिरेणाल्पकाल-
मेवाकाशादिवर्षान्तैः सादृश्येनावस्थाय वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविशति, कुतः;
ब्रीह्मादिभावापत्यनन्तरम् ‘अतो वै खलु दुर्निष्पत्पतरम्’ (छा. ५-१०-६) इति
विशेषात् ततः पूर्वे सुनिष्पत्पतरत्वं प्रतीयते । तस्य आकाशादौ जीवस्य प्रतीय-
माने सुखदुःखे चिरकालावस्थानाल्पकालावस्थाने भवतः, न सुख्ये तदानीं विना
स्थूलशरीरं लिङ्गशरीरमात्रेण सुखदुःखोपभोगसम्भवात् । अतो ब्रीह्मादिप्रवेशात्
पूर्वमल्पमल्पमेव कालं तत्सादृश्येनावस्थानमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

* ६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् *

पूर्वे दुर्निष्पत्पतरशब्दस्य चिरकालावस्थानलक्षकत्वेऽपि प्रकृते ब्रीह्मादिभा-
वेन जायन्त इति जीवजन्मशुतेर्मुख्यत्वसम्भवादिति प्रत्युदाहरणसञ्चयेदमाह—

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ब्रीह्मादिजन्मनो मुख्यत्वेऽनुशयिनां तत्परिहारायाधिकारिणा-
धिकं प्रयतितव्यं, सिद्धान्ते तदीयसंसर्गमात्रं निराकर्तुं नाथिकं प्रयतितव्यमिति
फलभेदः । तस्मिन्नेवावरोहे ‘त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलभाषा इति
जायन्ते’ (छा. ५-१०-६) इति श्रूयते । तत्र किं ब्रीह्मादिभावेन जीवानां जनिशु-
तिर्मुख्या उत जीवान्तरेणाधिष्ठिते ब्रीह्मादौ संसर्गमात्रमिति विशये मुख्येति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते ब्रीह्मादौ संसर्गमात्रमनुशयिनां भवति,
कुतः, पूर्ववदभिलापाद् । यथाकाशादिवर्षान्तेषु कर्मपरामर्शमन्तरेणैव प्रवेश उक्तः,
एवं ब्रीह्मादिष्वपि कर्मपरामर्शं विनैव प्रवेशाभिलापात् । अतः कर्मपरामर्शभावा-
न्न ब्रीह्मादिष्वनुशयिनां सुखादिभोगः । यत्र तु तद्वेगः, तत्र कर्मेषादानं ‘रमणी-
यचरणा’ (छा. ५-१०-७) इत्यादिना हृश्यते । तस्माज्जनिशुतिः संसर्गमात्राभि-
प्राया न मुख्येति सिद्धम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेत्त शब्दात् ॥ २५ ॥

ननु ज्योतिष्टोमादिकं कर्म पशुहिंसादियोगादशुद्धम् । तत्कारिणामनुश-
यिनां ब्रीह्मादिस्थावरेषु दुःखानुभवार्थं मुख्यमेव जन्मास्त्वति चेत्त, शब्दाद् विधि-
शास्त्राद् अभिष्टोमादेवर्धमत्वेनावगतत्वात् दुःखहेतुत्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१. ‘णाल्पमल्प का’ खपुस्तके पाठ २. ‘खदुःखभोक्तृत्वम्’ । यत्र तु तद्वेक्तृत्व, तत्र
कर्मपरामर्शो रम्’ खपुस्तके पाठ..

किञ्च—

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

अथ ब्रीह्मादिभावानन्तरमनुशयिनां रेतः सिञ्चतीति रेतस्सिरु तचोगस्त-
द्धावः ‘यो रेतः सिञ्चति तदभूय एव भवति’ (छा. ५-१०-६) इति श्रुतावाङ्मा-
यते । न ह्यत्रानुशयिनां रेतस्सिग्यभावो मुख्यः सम्भवति इदानी पुरुषं प्रविष्ट-
त्वेनाप्राप्तयैवनत्वात् । अतः तद्धावः तत्संसर्गो वाच्यः । तथा ब्रीह्मादावपि संस-
र्गं एव । आकाशादावपि सर्सर्गस्यैवावगतत्वेन सन्दशन्यायादिति भावः ॥ २६ ॥

नन्वमुशयिनां सर्वत्र सर्सर्गस्यैवाङ्गीकारे मुख्यजन्म क्वापि न स्यादित्यत
आह—

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योनौ रेतसि निषिक्ते ततः सुखदुःखोपभोगयोग्यं कर्मोपार्जितं शरीरमनु-
शयिना जायत इति ‘रमणीयचरणा’ (छा. ९-१०-७) इत्यादिशास्त्रमाह । त-
स्माद् ब्राह्मणादियोनावेवानुशयिना मुख्यजन्म न ब्रीह्मादाविति गत्यागतिविवेक-
कृतं वैराग्यं ज्ञानसाधनमित्यनवद्यम् ॥ २७ ॥

अस्मिन् पादे षडधिकरणानि । सूत्राणि सप्तविंशतिः ।

इति व्रश्चस्त्रवृक्षौ व्रश्चतत्त्वप्रकाशिकायां
तृतीयाभ्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

* १ सन्ध्याधिकरणम् *

इत्थं गत्यागतिनिरूपणेन कर्मफलेभ्यो विरक्तस्य महावाक्यार्थज्ञानाय तत्त्वं-
पदार्थविस्मन् पादे शोध्येते इति हेतुहेतुमद्भावसङ्गत्या द्वितीयः पाद आरभ्यते ।
तत्र पूर्वं गत्यादिचिन्तया जाग्रदवस्था निरूपिता । तदनन्तरं त्वंपदार्थस्य स्वय-
ज्योतिष्ठासिद्धये स्वप्रावस्थां निरूपयितुमिदमाह—

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पादान्तरस्वादव्यवहिताधिकरणेनास्य न सङ्गत्येक्षा । अत्र पूर्वपक्षे व्याव-
हारिकस्वप्रावस्थातो जीवस्य पृथक्करणायोगात् स्वयंज्योतिष्ठासिद्धिः, सिद्धान्ते

तथोगात् तत्सिद्धिरिति फलभेदः । एवं हि स्वप्रमधिकृत्य श्रूयते—‘अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ (बृ. ४-३-१०) इति । तत्र किं स्वप्रसृष्टिव्यावहारिकी उत मायामात्रमिति सन्देहे पूर्वः पक्षः—सन्ध्ये जाग्रत्सुपुप्त्योः सन्धौ भवे स्वप्ने सृष्टिव्यावहारिकी, हि यस्माद् ‘अथ रथान्’ इत्यादिका श्रुतिरेवमाह ॥ १ ॥

किञ्च—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एके शाखिनोऽस्मिन्नेव स्वप्ने कामानां निर्मातारमीश्वरमामनन्ति ‘य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिमाणः’ (क. ९-८) इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिधीयन्ते काम्यन्त इति । एवं च स्वप्रसृष्टिव्यावहारिकी ईश्वरकर्तृकत्वात् क्षित्यादिवदित्यनुमानमनेन सूत्रेण सूचितम् । तस्मात् पूर्वोदाहृतश्रुत्यैतदनुमानेन च स्वप्रसृष्टिव्यावहारिकीति सिद्धम् ॥ २ ॥

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । स्वप्रसृष्टिः शुक्लिरूप्यवन्मायामात्रं, कुतः, कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कात्स्न्येन देशकालादिसम्पत्यबाधरूपपरमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वमः । अतस्तादशधर्मेणानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् प्रातिभासिक एव स्वप्नः । यदुक्तम् ‘अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ (बृ. ४-३-१०) इति, तच्च ‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति’ (बृ. ४-३-१०) इत्येवमादिक्या श्रुत्यैव परिहृतम् । यच्चानुमानमुक्त, तत्रोचितदेशकालादिजन्यत्वमुपाधिः । हेत्वसिद्धिश्च ‘स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय’ (बृ. ४-३-९) इत्यादिना श्रुत्यन्तरेण स्वप्रसृष्टेजीवकर्तृकत्वश्रवणात् । अतः स्वप्रसृष्टिर्भिर्थ्येति सिद्धम् ॥ ३ ॥

ननु स्वप्रस्य मिथ्यात्वे तत्सूचितोऽप्यर्थः सत्यो न स्यादित्येत आह—

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते हि तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्ने जायमानः स्त्रीदर्शनादिः सत्य एव । स च सत्यस्य साध्वसाधुष्ठस्तुनः सूचको हेतुः । तथा हि—‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

१. ‘अस्मिन्’ इत्यतः प्राग् ‘जीवत्र तथा’ इति कपुस्तके पठ्यते । तत्स्थाने ‘जीवार्थतया’ इति वा ‘जागरितवद्’ इति वा पाठ, स्यादिति भाति, २. ‘स्याजाङ्गाद्’ खपुस्तके पाठः;

समुद्रि तत्र जानीयाद् ॥ (छा. ५-२ ८) इत्यादिश्चतेरवगम्यते । आचक्षते च स्वमा-
ध्यायविदः शुभागुभसूचकत्वं स्वमदर्शनस्य । वस्तुतस्तु दर्शनस्य स्व्याद्वर्थस्त्रिपि-
तत्वेनासत्यत्वेऽपि शुक्तिरूप्यविज्ञानस्य सत्यर्हादिजनकत्ववत् सत्यशुभादिसूचक-
त्वमविरुद्धभिति भावः ॥ ४ ॥

ननु पूर्वमुचितदेशादिनिमित्ताभावात् स्वमो मायेत्युक्तमयुक्तम् ऐश्वर्ययोगात्
सङ्कल्पमात्रेणापि सत्यसृष्टिसम्भवादित्याशङ्क्याह —

पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

अस्य जीवस्य तिरोहितमैश्वर्यं परस्येश्वरस्याभिध्यानाद् आभिमुख्येन ध्या-
नादभिव्यक्तं भयति, कुतः, ततस्तस्मादज्ञातादीश्वराद्वन्धः, ज्ञाताद्विपर्ययो मोक्ष
इति ‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्या-
नात् तृतीय देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आसकामः’ (थे. १-११) इति श्रुतिर्दर्शयति ।
एवच्च जीवेश्वरयोरभेदेऽप्यैश्वर्यस्य तिरोहितत्वात् जीवस्य सङ्कल्पमात्रेण सङ्कृत्व-
भिति भावः ॥ ५ ॥

ननु जीवस्यैश्वर्यतिरोभावे को हेतुरित्याशङ्क्याह —

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

सोऽपि जीवस्यैश्वर्यस्य तिरोभावः देहयोगाद् देहादावात्मत्वाभिमानलक्ष-
णाविद्यावशाद् यथा भस्मयोगद्वह्नेः प्रकाशनशक्तिरोभावस्तद्वित्यर्थः । वाशब्द
ईश्वरत्वासम्भवशङ्कानिरासार्थः, अभेदस्यान्नायसहस्रप्रासिद्वत्वात् । अतः स्वमपपञ्च-
स्य मायामात्रत्वेन ततो विनिर्मुक्तस्य जीवस्य स्वयंज्योतिष्ठसिद्विरिति ॥ ६ ॥

* २ तदभावाधिकरणम् *

इत्थं बाह्यकरणोपरमरूपं स्वम् जीवस्य स्वयंज्योतिष्ठार्थं विचार्यान्तःक-
रणोपरमरूपां सुषुप्तिप्रतियोग्यनुयोगिभावसङ्गत्वा विचारयति —

तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीवस्य ब्रह्मक्यानिर्णयः, सिद्धान्ते स्थानसमु-
च्चयात् तन्निर्णयं इति फलभेदः । अत्र सुषुप्तिवाक्यानि विप्रतिपन्नानि दृश्यन्ते ।
‘आसु तदा नाडीषु सृसो भवति’ (छा. ८-६-३) इति सुषुप्तिकाले नाडीप्रवेशः

१. ‘र्थति’ खापुस्तके पाठः.

श्रूयते, कचित् 'ताभिः प्रत्यवसृष्ट्य पुरीतति शेते' (बृ. २-१-१९) इति, कचित् 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्च्छेते' (बृ. २-१-१७) इति । तत्र किं जीवस्य नाडीपुरीतत्परमात्मनां मध्ये यत्र कचित् गुणसिरिति विकल्प उत नाडीपुरीतत्प्रवेशानन्तरं परमात्मन्येव समुच्चय इति संशये एकफलत्वाद्रीद्वादिवद् विकल्प इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तदभावः स्वभावावः सुषुप्तिनाडीप्वात्मनि चेति नाड्यादीनां समुच्चय एव न विकल्पः । स च समुच्चयो नाडीपुरीतत्प्रवेश विना सम्पत्तेरभावाज्ञाडीपुरीततोर्गुणभूततया परमात्मनः प्राधान्येनावगन्तव्य.., कुतः, तच्छ्रुते', तस्य नाड्यादीनां सुषुप्तिस्थानत्वस्य श्रुतत्वात् । उक्तसमुच्चयानज्ञीकारे श्रुतीनां संग्रहो न स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

किञ्च —

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यतः परमात्मैव सुषुप्तिस्थानम्, अत एव हेतोरस्मात् परमात्मनो जीवस्य प्रबोध उपदिश्यते 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' (छा. ६-१०-२) इति सद्वापात् परमात्मनः सकाशाज्ञीवा आगच्छन्तीति श्रवणात् । अन्यत्य सुषुप्तिस्थानत्व इदं श्रवणं बाध्येत अन्यत्र सुषुप्तस्यान्यस्मात् समुत्थानायोगादिति भावः । तस्मात् सुषुप्तौ मिथ्याज्ञानाभावमात्रेण ब्रह्मसम्पत्तेः सत्त्वान्मूलज्ञाननिवृत्तौ साकल्येन ब्रह्मसम्पत्तिरविरुद्धेत्यस्ति जीवस्य ब्रह्मैक्यमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

* ३. कर्मासुस्मृतिशब्दविधिभ्यः *

पूर्वं सुषुप्त्यन्ते परमात्मनः सकाशाज्ञीवोत्थानश्रुतेः परमात्मैव सुषुप्तिस्थानमित्युक्तमयुक्त सुसादन्यस्य प्रबोधसम्बवेन सुंसस्य नाड्यादिस्थानत्वसम्भवादित्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे सुस्तस्यैवापुनराद्विचरित्यमुक्तिसिद्धौ ज्ञानवैयर्थ्ये, सिद्धान्ते त्व-ज्ञातब्रह्मात्मना स्थितस्याज्ञानबलेन तस्यैवोत्थानावश्यम्भावादज्ञाननाशाय ज्ञानसार्थक्यमिति फलभेदः । तत्र यः सुप्तो जीवः स एव प्रतिबुद्ध्यते उत स एवान्यो वेत्यनियम इति संशये अनियम इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु यः सुप्तो जीवः स एव प्रतिबुद्ध्यते नान्यः, कुतः, कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः पञ्चभ्यौ हेतुभ्यः । दि-

१. 'सुप्तः' खण्डके पाठः.

नद्यसाध्यस्य कर्मणोऽर्थं कृत्वा सुप्तः पुनरुत्थायावशिष्टमर्थं करेति । अनुशब्देन प्रत्यभिज्ञा सूच्यते 'थोऽहमतीतेऽप्यहनि घटमद्राक्षं, स एवैतर्हि स्पृशामीत्याचा' कारा । पश्चात् स घट इत्यादिस्मरणं स्मृतिशब्देनोच्यते । 'पुनः प्रतिन्याय प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' (बृ. ४-३-१६) इत्यादिशुतिसमूहः शब्दशब्देनोच्यते । कर्मविद्याविधयो विधिशब्देनोच्यन्ते । यदि सुप्तस्य पुनर्नोत्थानं तर्हुक्तहेतवो वाच्येरन् । अतः सुप्त एवोचिष्ठतीति सिद्धम् ॥ ९ ॥

* ४ मुग्धाधिकरणम् *

पूर्वं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानाजीवस्य सुषुप्तप्रतिबुद्धैक्यमुक्तम् । तद्विशेषाभावप्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्तिरेव मूर्छेति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

मुग्धेऽर्थसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वपक्षे मूर्छातिरेकार्थं न पृथक् प्रयतितव्यं, सिद्धान्ते तु प्रयतितव्यमिति फलभेदः । अत्र मूर्छावस्था सुषुप्त्यन्तर्गता, उत्तातिरिक्तेति सन्देहे सुषुप्त्यन्तर्गतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न तावत् स्वभजागरिते मूर्छावस्था, तत्र ज्ञानाभावात् । नापि मरणावस्था, प्राणोप्मणोः सत्त्वात् । नापि सुषुप्तिः, भयानकं वदनवत्त्वादिलक्षणभेदात् । किन्तु परिशेषात् प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे वस्तुनि यः संप्रत्ययः स परिशेषः, तस्माद् । मुग्धे मुग्धमूर्छावस्था तदवस्थापन्ने विशेषविज्ञानराहित्यादिनार्थेन (सुषुप्तिः)र्घमजातेन मूर्छावस्थाया. सम्पन्नत्वादर्थेन कम्पनादिना मरणावस्थार्थमजातेन च युक्तत्वादर्थसम्पत्तिर्मूर्छावस्था सुषुप्तिव्यतिरिक्तैवेत्यनवद्यम् ॥ १० ॥

* ५ उभयलिङ्गाधिकरणम् *

इतर्थं चतुर्भिरधिकरणैरहेऽप्यत्वेन प्रथमज्ञास्यं त्वपदार्थं स्वप्रकाशचिदेकरसं सर्वावस्थाविनिरुक्तं निर्विशेषं संशोध्य तज्ज्ञासोपरमानन्तरमवसरसङ्गत्याविधेयत्वेन जिज्ञास्यं तत्पदार्थं शोधयितुं पादशेषमारभमणो मूर्छावस्थाया विरुद्धं सुषुप्तिमरणावस्थोभयर्थमवत्त्वर्वद् ब्रह्मणोऽप्युभयरूपत्वं भवत्विति दृष्टान्तावान्तरसङ्गत्येदमाह—

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

१. 'कम्पनव' खपुस्तके पाठः. २. 'वत् परब्र' खपुस्तके पाठ ३. 'त्वमस्त्विति' खपुस्तके पाठः.

अत्र पूर्वपक्षे द्विरूपं ब्रह्म ध्येयं सिद्धान्ते निर्विशेषमिति फलभेदः । अत्र ‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ (छा. ३-१४-२) इत्यादिना ब्रह्मणः सविशेषत्वं श्रूयते, ‘अस्थूलमनणु’ (बृ. ३-८-८) इत्यादिना निर्विशेषत्वम् । तत्र किमुभयश्चुत्यनुरोधादुभयरूपं ब्रह्म, उतैकरूपम् । एकरूपमित्यत्रापि सविशेषं निर्विशेषं वेति सन्देहे द्विरूपमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न तावत् परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गमुभयरूपत्वं सम्भवति, सत्यस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । नै ह्यक्षेमव वस्त्वेकदा तद्वत् तदभाववच्च दृष्टम् । एतेन मूर्च्छा इस्थादृष्टान्तो वैलक्षण्यान्निरस्तः । नापि स्थानत उपाधित उभयरूपत्वं तात्त्विक युक्तम् अभिसंयोगमात्रेण जलस्योषणस्य तत्स्वभावत्वादर्शनात् । अत एकरूपत्वमेव ब्रह्मणः । हि यस्मात् सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु ‘अशब्दमस्पर्शमरूपम्’ (क. ३-१९. मुक्ति. २-७२) इत्यादिषु ब्रह्मपरेषु सविशेषत्वनिरासेन निर्विशेषमेवैकरूपं ब्रह्मोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

ननु न निर्विशेषमेव ब्रह्म, कुतः, भेदात् प्रतिविद्य ब्रह्मण आकारभेदेन भेदात् कस्यान्वित् विद्यायां चतुष्पाद् ब्रह्मोपदिश्यते, कस्यान्वित पोडशकलं, कस्यान्वित त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरास्त्वयम् । तस्मात् सविशेषमपि श्रुतिसागर्यादङ्गीकृतव्यमितिचेन्न, प्रत्येकं प्रत्युपाध्यतद्वचनादभेदवचनात् । ‘यथायमस्थां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः’ (बृ. २-५-१) इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सर्वोपाधिषु पृथिव्यबादिष्वभेदश्रवणादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैके शास्त्रिनः ‘मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति’ ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ (क. ४-११) इत्येवं भेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव ब्रह्मणः समामनन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सगुणनिर्गुणपरश्रुतिद्वये सति कथं निर्गुणे ब्रह्मणि पश्यपातः । तत्राह-

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपहीनं निर्विशेषमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न सविशेषं, कुतः, ‘अस्थूलमि’

१ ‘षमेवेति’ खपुस्तके पाठ.. २ ‘न चैक’ खपुस्तके पाठ.

त्यादिनिषेधशास्त्रस्य निर्गुणब्रह्मप्रधानत्वादित्यर्थः । उपासनावाक्यानां सविशेषत्वे तात्पर्यभावात् तचात्पर्याङ्गीकारे वाक्यमेदापरोः इतरेषां सविशेषवाक्यानां प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपञ्चानुवादकत्वेन निर्विशेषपरत्वात् ‘तदन्यत्वम्’ (२-१-१४) इत्यादिना प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनाच्च न सविशेषत्वं ब्रह्मणः प्रामाणिकमिति भावः ॥ १४ ॥

ननु तर्हि सविशेषश्रुतीनां का गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

यथा सूर्यादिप्रकाशो वक्तव्यशास्युपाधिना वक्त इव ऋजुरिव भवति, तद्वद् ब्रह्मापि पृथिव्यास्युपाधिवशात् तत्तदाकारमिव भवति । तादृशौपाधिकाकारः सविशेषश्रुतीनां गतिरिति तासामवैयर्थ्यं निरर्थकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु कीदृशं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यत आह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

‘स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाद्यः कृत्लो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाद्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ (बृ. ४-९-१३) इति श्रुतिस्तन्मात्रं चैतन्यमात्रं स्वप्रकाशचिदेकरसं निर्विशेषमाहेत्यर्थः ॥ १६ ॥

किञ्च प्रपञ्चप्रत्यास्थामुखेन ब्रह्मण उपदेशादपि ब्रह्म निर्विशेषमेव । सविशेषत्वे तद्वाच्यैरेव तदसिद्धे: प्रत्यास्थानोपदेशानर्थक्य स्यादित्याह—

दर्शयति चाथो अपि (च ?) स्मर्यते ॥ १७ ॥

‘अथात आदेशो नेति नेति’ (बृ. २-३-६) इत्यादिश्रुतिः प्रपञ्चनिषेधमुखेनैव ब्रह्म दर्शयति । सौत्राथोशब्दस्तथार्थः । तथा स्मर्यते च भगवद्गीतासु निषेधमुखेन ब्रह्म ‘अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तत्त्वासदुच्यते’ (गीता. १३-१२) इति ॥ १७ ॥

किञ्च विशिष्टदृष्टान्तोऽक्षिरपि निर्विशेषत्वमस्य गमयतीत्याह—

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

थत एवायमस्त्वा चैतन्यैकरसः परप्रतिषेधोपदेश्यो निर्विशेषः, अत एवै-

१. ‘णत्रात्’ के पुस्तके पाठः. ३. ‘त्याद्या क्षु’ खपुस्तके पाठः.

पाधिकं सविशेषत्वमादाय सूर्यकादिवत् जलगतसूर्यप्रतिबिम्बवदित्युपमोपादीयते
गोक्षशास्त्रेषु—

‘थथा ह्यं ज्योतिरात्मा विवस्वानपोभिज्ञा बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपे देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा’ (ब्र. विं. १२)
इत्यादिषु । एवं चैतद्वृष्टान्तबलादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति सूत्राभिग्रायः ॥ १८ ॥
दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—

अन्मुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

यथाम्बु सूर्यान्मूर्ताद् भिन्नं दूरस्थं मूर्त्तं गृहते तद्वद्मूर्तात् सर्वात्मकादात्म-
नो भिन्नदूरस्थोपधेरग्रहणात् तथात्वं न सूर्यतुल्यत्वमिति शङ्कार्थः ॥ १९ ॥

अत्रोत्तरमाह—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

यथा सूर्यग्रतिविम्बस्य जलान्तर्भूतस्य जलगतवृद्धिहासभाक्तुं न वास्तवम्,
एवं निर्विशेषस्य परमात्मनो देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद् देहादिगतवृद्धिहासभाक्तुं न स्वा-
भाविकाभिल्येतावताशेनोभयोर्दृष्टान्तदार्थान्तिकयोः सामञ्जस्याद् भवति सूर्यादिवृष्टा-
न्तः । न हि दृष्टान्तदार्थान्तिकयोः सर्वाशेन समत्वं शक्यते शक्येणापि वक्तुं, तत्त्वे
तदुच्छेदादिति भावः ॥ २० ॥

किञ्चागमैकसमधिग्रन्थेऽर्थे न पर्यनुयोग इत्याह—

दर्शनात्म ॥ २१ ॥

परस्य ब्रह्मणो देहान्तरानुप्रवेशस्य प्रतिबिम्बभावरूपस्य

‘पुरश्चके द्विपदः पुरश्चके चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशद् ॥’ (बृ. २-५-१८)

इत्यादिश्चित्तौ दर्शनात् । अतो निर्विशेषमेव चैतन्यैकरसं ब्रह्मोति सिद्धम् ॥ २१ ॥

* ६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् *

पूर्वं निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं सिध्यतीत्युक्तमयुक्तं ताभिर्ब्रह्मणोऽपि नि-
षिद्धत्वादित्याक्षेपसञ्ज्ञत्येदमाह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

१. ‘कम् । तदयु’ खपुस्तके पाठः; २. ‘णो निषेधसत्त्वादि’ कपुस्तके पाठः.

अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मिद्विरिति फलभेदः । ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तै चैवामूर्त्तै च’ (बृ. २-३-१) इत्युपक्रम्य ‘अथात आदेशो नेति नेति’ (बृ. २-३-६) इति श्रूयते । तत्र किं प्रपञ्चो ब्रह्म चेत्युभयमपि निषिध्यते उतैकम्, एकमित्यत्रापि प्रपञ्चो ब्रह्म वेति सन्देहे नियामकाभावादुभयमपीति पूर्वः पक्षः । अथवा प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षत्वेन निषेधासम्भवान्निरवधिकानिषेधायोगादेकं ब्रह्मैव निषिध्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रकृतं प्रधानमेतावत्वमियत्तापरिच्छिक्षं यद् ब्रह्मणो रूपद्वयं तत् प्रकृतैतावत्वम्, तदेव प्रतिषेधति ‘नेति नेति’ इत्यादिक्षुतिः, इतिशब्दस्य प्रधानत्वेन प्रकृतपरामर्शित्वात् । ब्रह्म तु न प्रधानत्वेन प्रकृत ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ (बृ. २-३-१) इति रूपद्वयात्मकजगदुपसर्जनत्वेनैवाभिहितत्वात् । इतश्च ब्रह्मणो न निषेधः, हि यस्मात् ततः प्रपञ्चनिषेधानन्तरं भूयो ‘न द्वेतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती’ति एतस्मानेति नेत्यादिष्टाद् ब्रह्मणोऽन्यद्यातीरिक्त नास्ति, ब्रह्मैव तु परमस्तीत्येतत्रिवचनवाक्यं ब्रवीति । यद्वा ततः प्रपञ्चनिषेधस्य परस्ताद् ‘अथ नामधेयम्’ (२-१-२०) इत्यादिवाक्यं ब्रह्म ब्रवीतीत्यर्थः । न च प्रपञ्चनिषेधे प्रत्यक्षविरोधः, तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यादित्यनवद्यम् ॥ २२ ॥

ननु यदि ब्रह्मास्ति तर्हुपलभ्येतेति । तत्राह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तद् ब्रह्म अव्यक्तं न व्यज्यत इत्यव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं, हि यतः ‘न च-क्षुषा गृद्धते नापि वाचा’ (मु. ३-१-८) इत्यादिश्रुतिराहेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तर्हि सर्वदा ब्रह्मग्रहणाभावे मोक्षो न स्यादित्यत आह—

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चैनं परमात्मान संराधने समाध्यवस्थायां कृतार्थः पश्यतीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां—

‘कश्चिद्विरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरभृतत्वमिच्छन् ।’ (क. ४-१)

इत्यात्मिका श्रुतिः;

‘यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेद्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युज्ञानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥’

इति स्मृतिः, ताभ्यामवगम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

१. ‘लभ्येत । त’ ख पुस्तके पाठः.

ननु जीवब्रह्मणोर्ध्यात् व्येयभावाङ्गीकारे भेदः स्यादित्याशङ्कचाह —
प्रकाशैवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मप्यम्यासात् ॥ २५ ॥

यथा सौरः प्रकाशोऽङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव प्रतिभाति, वस्तुतस्त्वै-
करूपः, तद्वत् प्रकाशः परमात्मापि ध्यानाद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव भाति, वस्तुत-
स्त्वैशेष्यमेकरूपत्वमात्मनः । कुतः, अम्यासात् ‘तत्त्वमसी’त्यादभेदशुत्यम्यासा-
दित्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च —

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च भेदस्यैपाधिकत्वाद्विद्यया भेदं विधूय जीवोऽनन्तेन परमात्मैकतां
गच्छति । तथा हि लिङ्गं ‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (मु. ३-२-
९) इत्याद्यपूर्वार्थज्ञापकमित्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्थं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकाभेदमभिधाय स्वमतपरिशुद्धये भेदाभेदवाद-
मुपन्यस्यति—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

ध्यातृव्येयभावादिना भेदस्याभेदस्य च श्रुतौ व्यपदेशाद् जीवेश्वरयोर्भेदा-
भेदौ भवतः । तु शब्दः सिद्धान्तवैषम्यघोतनार्थः । अहिकुण्डलवद् अहेः संस्थान-
विशेषो हि कुण्डलं, तयोरहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेदो यथा, तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

धर्मभेदेन भेदाभेदाविति पक्षमभिधायैकधर्मावच्छेदेनैव भेदाभेदाविति प-
क्षान्तरमाह—

प्रकाशश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

यथा सावित्रः प्रकाशस्तदाश्रयश्च सविता, तयोर्नात्यन्तभेदस्तेजस्त्वाविशे-
षात्, तथापि भेदश्च प्रतीयते, एवं चैकतेजस्त्वावच्छेदेनैव प्रभाणवलाद् भेदाभेदौ,
तद्वज्जीवेश्वरयोर्भेदाभेदावित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु भेदस्य पारमार्थिकत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवान्मोक्षो न स्यात् । एक-
धर्मावच्छेदेन भेदाभेदयोरेकत्राङ्गीकाराण्णोके विरोधकतैव न स्यादित्यादिदोषजातं
परमते मत्वा निरवद्यं स्वसिद्धान्तमाह—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

१. ‘शादिवचा’ इति द्वु सुवितपुस्तकेषु पाठो दृश्यते.

‘प्रकाशवच्चावैशेष्यम्’ (३-२-२९) इत्यत्र पूर्वं भेदः काल्पनिकः, अभेदः पारमार्थिक इति यदुक्तं स एव सिद्धान्तोऽभ्युपेयः ॥ २९ ॥
किञ्च—

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ. ३-७-२३) इत्यादिशास्त्रेण परमार्थव्यतिरिक्तस्य चेतनस्य ‘नेति नेती’त्यादिशास्त्रेण प्रपञ्चस्य च प्रतिषेधाद् ब्रह्माद्वितीयमित्यथमेव सिद्धान्तः । तस्माच्छ्रुतिबलाच्चिरिंशेषमेकमेव ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३० ॥

७ सेतून्मानाधिकरणम् *

पूर्वं ‘नेति नेती’ति ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु निषेध्यमित्युक्तमयुक्तं ब्रह्मणः सेतुन्मानादिव्यपदेशोन वस्त्वन्तरसर्त्त्वावगमाद् श्रुभ्याद्यधिकरणे सेतुत्वस्य गौणत्वेन नीतत्वेऽप्युन्मानादीनां गतेरदर्शनादित्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशम्यः ॥ ३१ ॥

अत्र पूर्वपक्ष उन्मानादिश्रुतीनां मुख्यत्वात् सविशेषं ब्रह्मेति फलं, सिद्धान्ते तृक्ताद्वितीयब्रह्मसिद्धिरिति विवेकः । अत्र ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वस्ति न वेति सन्देहे पूर्वः पक्षः । अतोऽस्माद् ब्रह्मणः सकाशात् परं वस्त्वस्ति, ‘अथ य आत्मा स सेतुः’ (छ. ८-४-१) इति ब्रह्मणः सेतुत्वव्यपदेशात्, तथा ‘ब्रह्म चतुष्पाद्’ (छ. ३-१८-२) इति श्रुताश्रुन्मानव्यपदेशादेतावदिदमिति परिच्छब्दत्वव्यपदेशात्, सुषुसौ ‘प्राज्ञेनात्मना शारीरं सम्परिष्वक्तः’ (बृ. ४-३-२१) इत्यादिना ब्रह्मणः सम्बन्धव्यपदेशाद्, आदित्ये हिरण्मयं पुरुषमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाक्षिस्थपुरुषस्य व्यपदेशात् सद्वितीयं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—

सामान्यात् ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । मृद्वार्वादिमये हि सेतुशब्दो रूढो लोके । न हि ब्रह्मणस्ताद्वशं सेतुत्वमस्ति । यथा सेतोर्जलव्यवस्थापकत्वम् एवं ब्रह्मणोऽपि जलन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धसेतुसामान्यात् साम्यात् सेतुत्वव्यपदेश इत्पर्यः ॥ ३२ ॥

ज्ञानानव्यपदेशोऽपि न मुख्य इत्याह—

१. ‘श्वेप्रशस्तात्’ कुपक्तके पाठः २. शारीर इति पद सुहितोऽप्निशदादौ न इत्यते,

बुद्धर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

‘ब्रह्म चतुष्पाद’ (छा. ३-१८-२) इति श्रुतावुन्मानव्यपदेशो बुद्धर्थ उ-
पासनार्थः । निर्विशेषस्य बुद्धिस्थत्वायोगादुपाधिकल्पनाद्वारा बुद्धिस्थत्वादस्योन्मा-
नव्यपदेशो न मुख्यः पादवद्, यथा ब्रह्मप्रतीकस्य मनसो वाग्भाणचक्षुश्श्रोत्राणा-
मुपासनार्थं पादत्वेन व्यपदेशस्तद्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सम्बन्धभेदव्यपदेशावपि न मुख्यावित्याह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानविशेषात्, स्थानमुपाधिबुद्ध्यांदि, तद्विशेषात् प्राप्तस्य भेदस्योपाध्यु-
पशमाद्य उपशमः, स एव प्राज्ञेनात्मना जीवस्य सुषुप्तौ सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयो-
पचर्यते । अक्ष्यादित्यपुरुषयोर्भेदव्यपदेशोऽप्यक्ष्यादित्यरूपस्थानविशेषापेक्षयोपचर्यते
प्रकाशादिवद्, यथा सौरालोकादेर्ड्गुल्याद्युपाधियोगादुपजातभेदस्योपाध्युपशमात्
सम्बन्धव्यपदेश उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः, तद्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु मुख्यावेव सम्बन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत आह—

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

न मुख्यः सम्बन्धो जीवपरयोः सुषुप्तौ भवति ‘स्वमपीतो भवति’ (छा. ६-
१-१) इति स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वव्यपदेशोपपत्तेः, तथा भेदोऽपि न मुख्यः श्रुति-
सहस्रविरोधादित्युपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इत्थं सेतुत्वादीन् हेतून् निराकृत्य ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं हेत्वन्तरेणाह—

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेतुत्वादिहेतुभ्यो न वस्त्वन्तरप्रतिपत्तिः, तथा ‘आत्मैवाधस्तात्’
(छा. ७-२९-२) इत्यादिवाक्यैरन्यस्य वस्तुनः प्रतिषेधाद्वितीयमेव ब्रह्म-
त्वर्थः ॥ ३६ ॥

ननु ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे कथं सर्वगतत्वमत आह—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेतुत्वादिव्यपदेशे मुख्यत्वस्य वस्त्वन्तरस्य च प्रतिषेधेन ब्रह्मणः
सर्वगतत्वं सिद्धम् । अप्रनिषेधे प्रसिद्धसेतुवद् ब्रह्मणोऽसर्वगतत्वं प्रसज्येत । क-
स्मात् पुनः सर्वगतत्वम् । आयामशब्दादिभ्यः । आयामशब्दो व्यापकत्ववाचकः

१. ‘दिः । त’ खपुस्तके पाठः, २. ‘रत्रातु’ खपुस्तके पाठः, ३. ‘स्मात् स’ कपुस्तके पाठः

‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः’ इत्यादिशब्दः । आदिशब्देन ‘नित्यः सर्वगतः स्थाणुः (गी. २-२४) इत्यादिरुक्तं । तस्माद्द्वितीयस्य ब्रह्मण आविद्यक सर्वमादाय श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वगतत्वं सिद्धम् ॥ ३७ ॥

* ८ फलाधिकरणम् *

ननु ब्रह्मातिरिक्तस्य वस्तुनो निषेधे ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन फलदातृत्वं न स्यादित्याक्षेपसङ्गल्येदमाह—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अत्र पूर्वेष्टे फलदातुरीश्वरस्य तत्पदवाच्यस्यासिद्धेलक्ष्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलमेदः । अत्र कि सर्वस्य जन्तोः कर्मण एव फलं भवति उते-श्वरादिति सन्देहे कर्मण इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अतोऽस्मात् परमेश्वरात् फल सर्वस्य जन्तोर्भवितुमर्हति क्षणिकांत् कर्मणः फलासम्बवेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

‘स वा एष महानज आत्मानादो वसुदानः’ (बृ. ४-४-२४) इतीश्वरे फलहेतुत्वस्य श्रुतत्वाच्चेश्वरः फलदातेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शङ्कते—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

यतः श्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरं फलदातारं मन्यते सिद्धान्ती, अत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्मं फलदातारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा हि ‘स्वर्गकामो यजेते’-ति विधिविषयस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वं श्रुतम् । तन्निर्वाहाय श्रुतिप्रामाण्यादपूर्वास्यो व्यापारो यागस्योत्तरावस्थारूपः कल्पनीय इति यागादिधर्म एव फलदाता, इश्वरस्य सर्वसाधारणस्य विचित्रफलदातृत्वानुपपत्तेरिति ॥ ४० ॥

समाधते—

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुरुक्तशङ्कानिरासार्थः । पूर्वं पूर्वोक्तमीश्वरं फलदातारं बादरायणस्त्वाचार्यो मन्यते । कर्मापूर्वं वा स्वस्वरूपस्वविनियोगसाक्षात्कारवदधिष्ठितं भवितुमर्हति अचेतनत्वान्मृदादिवदित्यनुमानेन सम्भावितेऽर्थे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति — हेतुव्य-

१. ‘कत्वाद्’ क्युस्तके पाठ..

पदेशाद् ‘एष व्येव साधु कर्म कारयति’ (कौ. ३-८) ‘अनादो वसुदान’ (बृ. ४-४-२४) इति श्रुत्या, ‘लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्’ (गी. ७-२२) इत्यादिस्मृत्या चेश्वरस्य धर्मार्थमयोस्तत्फले च हेतुत्वेन व्यपदेशादिति । अतस्तत्कर्मसापेक्षादीश्वरादेव सर्वेषां फलसिद्धिः । तदेवमधिकरणचतुष्टयेन निर्विशेषस्वप्रकाशो निषेधाविषयोऽद्वितीयः शास्त्राचन्द्रन्यायेन कर्मफलदातृत्वेनोपलक्षितस्तत्पदार्थः परमात्मा शोधित इति तत्त्वम्पदार्थैँ शोधिताविति स्थितम् ॥ ४१ ॥

आस्मिन् पादेऽष्टावधिकरणानि । एकचत्वारिंशत् सूत्राणि ॥

ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

तृतीयाव्यायस्य द्वितीय पाद ।

अथ तृतीयः पादः ।

* १ सर्ववेदान्तप्रत्याधिकरणम् *

इत्थं पूर्वपादे वाक्यार्थज्ञानकरणभूततत्त्वम्पदार्थनिरूपणमकारि । अधुना वाक्यार्थो निर्धार्येत इति हेतुहेतुमझावसङ्गत्यायं तृतीयपाद आरम्भते । संगुणविद्यायाश्वित्तैकाग्रद्वारा निर्गुणवाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वात् तद्वाक्यार्थज्ञानचिन्ता किंगत इति मन्तव्यम् । तत्र तावत् पञ्चाभिप्राणदहरशापिडस्यवैश्वनरोपासनात्त्वरूपमाह—

सर्ववेदान्तप्रलयं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

अस्य पादान्तरत्वान्नाव्यवहिताधिकरणेन सङ्गत्यपेक्षा । अत्र पूर्वपक्षे उपस्थितेनदाहुणानुपसंहारः, सिद्धान्ते त्वमेवाद्वपुसंहार इति फलमेदः । अत्र तृकोपासनाति किं प्रतिशास्त्रं भिष्ठन्ते, उत नेति सन्देहे नामरूपादिभेदाद् भिष्ठन्त इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सर्ववेदान्तैः प्रत्ययं प्रतीयमानान्युपासनानि न भिष्ठन्ते, कुतः, चोदनाद्यविशेषाद्, आदिपदेन कर्मभेदहेतुत्वेनोपन्यस्ताः संबोगारूपसमाख्या गृह्णन्ते, चोदनासंयोगरूपसमाख्यानामविशेषात् । तत्र यथा सर्वशास्त्रासु ‘आग्निहोत्रं जुहुयात्’ (मै. ६-३६) इति चोदनाया अविशेषाच्चित्याभिहोत्रमेकमेव, तथा ‘यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च त्रैणां वेद’ (बृ. ६-१-१ । छा. ५-१-१) इत्यादिश्चोदनायाद्विष्ठदोगानां वाजसनेयिनां चाविशिष्यत्वादेकैव प्राणविद्या सर्वेषां शास्त्रिनामिति

१. ‘सिद्धम्’ लघुस्तके पाठः २. ‘ऋ चोक्तो’ लघुस्तके पाठः ३. ‘प्राण’ इति पूर्वं मुः द्वितोपनिषदादौ न इत्यते.

गम्यते । यः प्राणोपासकः स ‘ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति’ (बृ. ६-१-१) इति फलसंयोगस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च न विद्याभेदः । ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणस्योपास्यरूपस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च तथा ‘प्राणविद्ये’ति समाख्यायाः सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च न विद्याभेद इति सिद्धम् ॥ १ ॥

भेदान्तेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु वाजसनेयिनः पञ्चाभिविद्यायां ‘तस्याभिरेवाभिर्भवति’ (बृ. ६-२-१४) इति षष्ठं प्रसिद्धाभिसुपास्यत्वेनामनन्ति, छन्दोगांस्तु ‘पञ्चाभीन् वेद’ (छा. ५-१०-१०) इति । तथा च रूपभेदादाभिक्षावाजिनयागयोरिव शाखाद्वये पञ्चाभिविद्याया भेदान्तैक्यमिति चेन्न, यत एकस्यामपि विद्यायामयं रूपभेद उपपद्यते । तथा हि ये द्व्युलोकादयः पञ्चाभयः वाजसनेयशाखायामुक्ताः, त एव छान्दोग्ये प्रत्यभिज्ञायन्ते । तथा च न विद्याभेदो युक्तः । न च पष्ठाभितदभावाभ्या भेदः, एकस्मिन्नेवातिरात्रे षोडशिग्रहणतदभावयोर्दर्शनात् । यद्वानेकगुणप्रत्यभिज्ञानुरोधाच्छान्दोग्ये पष्ठाभेदरूपसंहारः कर्तव्यः । नचाभिषु पञ्चत्वसंरूपाश्रवणविरोधः, तस्य साम्पादिक्लभिपरत्वादिति भावः ॥ २ ॥

ननु ब्रह्मविद्याप्रतिपादकमुण्डकाध्ययने शिरोव्रताख्यधर्मो विहितो, नान्यत्र । अतो धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्याशङ्क्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्यैव शिरोव्रताख्यधर्मोऽङ्गं, न विद्यायाः । कुतः, तथात्वेन हि, यतः स्वाध्यायाऽत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेनाथर्वणिकाः समामनन्ति । अधिकाराच्च, ‘नैतद्चीर्णव्रतोऽधीते’ (मु. ३-२-११) इत्यत्रत्यादविष्टुतविषयादेतेच्छब्दात्, चकाराद् ‘अधीत’ इत्यध्ययनशब्दाच्च शिरोव्रतमध्ययनस्याङ्गम् । तत्र वृष्टान्तः— सववच्च तन्नियमः, यथा सवाः सप्त हौमाः सौर्योदयः शतौदनान्ताः शाखान्तरोक्तत्रैताग्न्यसम्बन्धादाथर्वणोर्तैकाभिसम्बन्धाचैकाभीनामाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तद्वत् तन्नियमः, मुण्डकाध्ययन एव तस्य शिरोव्रतस्य नियमः । तस्मात् सर्वत्र विद्यैक्यममवद्यम् ॥ ३ ॥

१. ‘गाथ प’ ख पुस्तके पाठः.

किञ्च—

दर्शयति च ॥ ४ ॥

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ (क. २-१६) इति वाक्यं निर्गुणस्य ब्रह्मणो वेद्यस्य सर्ववेदान्तेष्वेकल्पं तद्विद्यायाः सर्वत्रैकत्वं दर्शयति । तथा वाजसनेयके सगुणस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वेन सम्पादितस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम् अभिविमानमात्मानं वैश्वानरसुपास्ते’ (छ. ५-१८-१) इति । तदपि सर्वत्र वैश्वानरविद्याया एकत्वं दर्शयति । एवं च सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्रह्मण एकत्वेन सर्वत्र श्रूयमाणत्वात् तत्रद्विद्याया एकत्वं तथा शक्तविशेषरूपोक्तथादीनामेकत्वेन सर्वत्र श्रूयमाणत्वात् तदुपासनानामप्यैकत्वमिति तत्समभिव्याहारादितरेषामप्युपासनानामभेद इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

२ उपसंहाराधिकरणम् *

पूर्वे सर्वशास्त्रामुविद्वैक्यमैवादि । अधुना तत्फलमुच्यत इति फलफलभावसङ्गत्येदमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणस्य विवक्षितफलासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सर्वत्रोपासनानामेकत्वेऽप्येकशास्त्रविद्यायां शास्त्रान्तरस्थायिगुणानामुपसंहारोऽस्ति नवेति सम्बद्धे यत्र यावन्तो गुणाः श्रुतास्त्रैरेवकाङ्क्षाशान्तेर्नेपसंहार इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु समान उपासने गुणोपसंहारो मुक्तः । कुतः, अर्थाभेदाद् उपास्यगुणैर्निर्वर्त्यस्योपासनरूपार्थस्य सर्वशास्त्रास्वभिन्नत्वात् । तत्र दृष्टान्तः विविशेषवद्, यथाभिहोत्रस्य सर्वत्रैक्यात् तच्छेषणामुपसंहारस्तद्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

३ अन्यथालाधिकरणम् *

पूर्वे ‘चोदनाद्यविशेषाद्’ (ब्र. सू. ३-३-१) इत्यत्र समाख्याया अविशेषाद्विद्वैक्यमित्युक्तम् । तर्षत्राप्युद्धीथविद्येति समाख्याया अविशेषाद्विद्वैक्यमेवेति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

१. ‘न विद्याया’ ख पुस्तके पाठः २. ‘त्वाङुपास’ ख पुस्तके पाठः.

३. ‘मुपापादि’ ख पुस्तके पाठः.

अन्यथात्वं *च शब्दादिति चेज्ञाविशेषात् ॥६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मिथो गुणोपसंहारः, सिद्धान्ते विद्यैक्यापवादादनुपसंहार इति फलभेदः । वाजसनेयके पञ्चते ‘अथ हेममासन्यं प्राणमूच्छस्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्’ (बृ. १-३-७) इति । तथा छान्दोग्येऽपि ‘अथ हय एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे’ (छा. १-२-७) इति मुख्यप्राणपरिग्रहः कृत इत्युभयत्रापि प्राणविद्याविधिरवसीयत इति । किमत्र विद्यैक्यम् आहोस्त्रिद्विद्याभेद इति संशये विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः । नन्वन्यथात्वं न विद्यैक्यं भवितुमर्हति, कुतः, ‘त्वं न उद्गाय’ (बृ. १-३-७) इत्युद्गीथकर्तृकत्वेनैकत्रान्यत्र ‘तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे’ (छा. १-२-७) इत्युद्गीथत्वेन प्राणस्योपास्यत्वप्रतिपादकाच्छब्दादितिचेद्, नैतावता विद्याभेदः, कुतः, देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमासुरात्ययाभिप्रायप्रभृतीनामुभयत्राविशेषात् । अतो विद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं पूर्वपक्षे राज्ञान्तः—

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

नैव विद्यैक्यं युक्तं, कुतः, प्रकरणभेदाद् एकत्र ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ (छा. १-१-१) इत्युद्गीथावस्थव ओङ्करे प्राणदृष्टिरूपदिक्ष्यते अन्यत्र तु ‘त्वं न उद्गाय’ (बृ. १-३-२) इति सकलैव सामभास्ति: प्राणत्वेनवेच्यत इत्युपक्रमभेदात् । तत्र दृष्टान्तः— परोवरीयस्त्वादिवद् । यथा परमात्मदृष्टिरूपाससाम्येऽपि ‘एष परोवरीयानुद्गीथः’ (छा. १-९-२) इति परोवरीयस्त्वादिविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्षयादित्यादिगतहिरण्यशमश्रुत्वादिविशिष्टोद्गीथोपासनाद् भिन्नं, तद्वत् ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

ननुद्गीथविद्येत्युभयत्र संज्ञातः संज्ञाया एकत्वाद्विद्यैक्यमिति चेत्, तदुक्तं ‘न वा प्रकरणभेदाद्’ (ब्र. सू. ३-३-७) इति सुन्ने । अस्ति तु तत् संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदानामप्यग्निहोत्रप्रभृतीनां काठकैकग्रन्थपठितानां काठकसंज्ञैकत्वम् ॥ ८ ॥

* ४ व्याख्याविकरणम् *

पूर्वम् ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथम्’ (छा. १-१-१) इत्यत्रोङ्कारोद्गीथयोर्विशेषणविशेष्यभावं सिद्धवक्तुत्य प्रक्रमभेदाद् विद्याभेदः सिद्धान्तिः । स न युज्यते

* मुक्तित्रयसूत्रपुस्तकेषु चशब्दो न पञ्चते.

१. ‘क्यामावाशोपसहार.’ ख पुस्तके पाठः. २. ‘युक्त इ’ ख पुस्तके पाठः.

इत्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्तसिद्धान्तासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । अत्र ‘ओमित्येतदक्षरमुद्धीथम्’ इत्योङ्करोद्दीथशब्दयोः सामानाधिकरणं श्रूयते । तत्र किं ‘नाम ब्रह्म’ तिवदध्यासार्थम्, उत्त ‘यद्रजतं सा शुक्लिरि’ तिवदपवादार्थम्, आहोस्वित ‘सिन्धुरः करी’ तिवदैक्यप्रभित्यर्थम्, उत्ताहो ‘नीलोत्पलमि’ तिवद्विशेषण-विशेष्यभावनिबन्धनमिति संशये निर्वारणे कारणाभावादनिर्वारणार्थक्षमिदमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ओङ्कारस्य ऋग्यजुस्सामसु त्रिषु व्यासेव्यासत्वात् क ओ-ङ्कार उपास्य इत्यपेक्ष्योद्दीथावयवत्वेनोङ्कारो विशेष्यते ‘ओमित्येतदक्षरमुद्धीथमुपासीति’ ति । एव ओङ्कारोद्दीथमित्योङ्कारस्य विशेषणमित्येव समञ्जसं निरवधम् । सौत्रच-शब्देन तुशब्दस्थाननिवेशिनाध्यासापवादैक्यपक्षाणां निरासः । न तावदध्यास-पक्षः, तस्योत्तरत्र विधीयमानोपास्त्यपेक्षया पृथक्फलकल्पनाप्रसङ्गात् । नाप्यपवा-दपक्षः, ओङ्कारोद्दीथयोरन्यतरज्ञानस्य बाधकत्वादर्शनात् । नापैक्यपक्षः, ओङ्का-रोद्दीथयोः पर्यायत्वाभावात् । अतः परिशेषांद्विशेषणपक्ष एव श्रेयानिति सि-द्धम् ॥ ९ ॥

* ५ सर्वाभेदाधिकरणम् *

पूर्वमुद्धीथत्वविशेषणादोङ्कारस्य सर्ववेदव्यासित्यावृत्तिवद् ‘एवं विद्वान्’ इति प्रकृतगुणमात्राहैवंशब्दाच्छाखान्तरगुणव्यावृत्तिरिति द्वष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

अत्र पूर्वपक्षे गुणानुपसंहारः, सिद्धान्त उपर हार इति फलभेदः । अत्र वाजसनेयके छान्दोये च प्राणविद्यायां वागादयो वसिष्ठत्वादिगुणाः श्रूयन्ते, न कौशीतकशादिशाखासु । तत्र किं वसिष्ठत्वादिगुणा अन्यत्रोक्ता अन्यत्र नेपसंहियन्ते, उतोपसंहियन्त इति सन्देहे नोपसंहर्तव्या इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अन्यत्र व-सिष्ठत्वादिगुणानामश्रवणस्थल इमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः उपसंहर्तव्याः, कस्मात्, सर्वाभेदात् सर्वासु शाखासु प्राणसंवादस्थायाः प्राणविद्याया अभिवृत्वात् । अत एव प्रकृतगुणानामिवाप्रकृतगुणानामपि बुद्धिस्थरत्वैवंशब्दङ्कारस्त्वात् सर्वेऽ सर्वत्रोप-संहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १० ॥

१. ‘कमिति’ ख पुस्तके पाठः. २. ‘क्षायामुद्धी’ ख पुस्तके पाठः.

३. ‘षत्वाद्वि’ क पुस्तके पाठः.

* ६ आनन्दाद्यधिकरणम् *

ननु प्राणस्य सविशेषत्वाद् भवेच्छासान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारः । ब्रह्म-
णस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशास्वागतधैर्मैव प्रभितिसिद्धेन शास्वान्तरगतानन्दाद्युपसं-
हार इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

अत्र पूर्वपक्षे आनन्दादिगुणानुपसंहाराद्वाक्यार्थानिर्धारणं, सिद्धान्ते तत्त्व-
र्गारपामिति फलभेदः । अत्र निर्गुणब्रह्मपरासु श्रुतिषु आनन्दस्वरूपत्वादयो धर्माः
क्षचित् क्षचिच्छ्रूयन्ते । ते किं सर्वत्रोपसंहर्तव्या उत नेति सन्देहे नोपसंहर्तव्या इति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रधानस्य ब्रह्मण आनन्दादय आनन्दस्वरूपत्वादयो धर्माः
सर्वत्रोपसंहर्तव्याः, कस्मात्, सर्वाभेदादेव, सर्वशास्वासु वेदस्य ब्रह्मण एकत्वेन
विद्याया एकत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यदि ब्रह्मण एकत्वादानन्दाद्युपसंहारः, तर्हि प्रियशिरस्त्वादिधर्मोपसं-
हारोऽपि स्यादित्याशङ्कयाह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिसुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादिधर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः । हि यस्मात् प्रियमोदप्रमोदान-
न्दानां परस्परोपक्षयोपचयापचयौ वृद्धिक्षयाक्तुभूयेते । तौ च धर्मिभेदे सत्येव
स्वाभाविकौ भवतः ब्रह्मणस्तु निर्भेदत्वात् । एतेन संयद्वामत्वादयो ब्रह्मधर्मा व्या-
द्यताः, तेषामप्युपास्यगुणत्वाविशेषात् ॥ १२ ॥

ज्ञानोपयोगित्वादानन्दादीनां संयद्वामत्वादिधर्मेभ्यो वैषम्यमाह—

इतरे त्वर्धसामान्यात् ॥ १३ ॥

उपास्यधर्मेक्षया इतरे स्वानन्दादयो धर्मा ज्ञानैककलाः सर्वत्रोपसंहित्यन्ते ।
कुलः, अर्थसामान्याद्, अर्थस्य त्रितिपादस्य ब्रह्मणः सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । एवं
ज्ञानेष्योपसंहारं यथात् ब्रह्मस्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्याया अविद्यानि-
हुक्तेष्यस्यवात् सर्वत्रामन्दादय उपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

* ७ आच्यानाधिकरणम् *

पूर्वम् ब्रह्मस्वरूपायामानन्दादीनामुपसंहार्यणां ब्रह्मज्ञानोपायत्वमभिहितम् ।

१. ‘भवतु शास्त्र’ च पुल्लके भडः.

अधुना त्वब्रह्मस्वरूपस्यानुपसंहर्यस्यार्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मज्ञानोपायत्वमभिधी-
यत इत्येकफलत्वसङ्गत्येदमाह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

तत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्यमेदः, सिद्धान्ते वाक्यैक्याद्वैक्यमिति फल-
भेदः । कठवल्लीषु (३-१०) पठ्यते— ‘इन्द्रियेभ्यः परा ज्ञार्था’ इत्यारभ्य ‘पुरु-
षान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’ (क. ३-११) इति । तत्र किमिमानि
वाक्यानि भिन्नान्युतात्मपरमेकमेव वाक्यमिति सन्देहे प्रतिपाद्यभेदाद् भिन्नानीति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आध्यानाय आध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवार्थादिभ्यः
सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्य इत्येकमेव वाक्यम् । न त्विन्द्रियपरत्वेनार्थज्ञानं स्वतः किञ्चित् प्रयोजनं जन-
यति । अतः प्रतिपाद्यभेदाभावान्न वाक्यभेदः ॥ १४ ॥

इत्थं वाक्यस्यात्ममात्रपरत्वे फलवत्त्वं लिङ्गमभिधायापूर्वत्वमपि लिङ्गमाह—

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते’ (क. ३-१२) इति प्रकृतपुरुषे
आत्मशब्दश्रवणाचात्मपरमेवेदं वाक्यं, तस्यात्मनः श्रुत्या मानान्तरावेदत्वरूपा-
वर्त्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ १९ ॥

* ८ आत्मगृहीत्यविकरणम् *

पूर्वं वाक्यभेदभियार्थीदीनां पृथक्प्रतिपादत्वं नास्तीत्यभिहितम् । तद्वत्
‘प्रजापते रेतो देवा’ इति पूर्ववाक्ये हिरण्यगर्भस्य प्रकृतत्वाद्वाक्यभेदभिया स ए-
वात्मशब्देनाभिधीयत इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

आत्मगृहीतिरितरवदुच्चरात् ॥ १६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे आत्मपदस्य परमात्मपरत्वाभावात् तत्प्रमित्यर्थं नानन्दादि-
धर्माणामत्रोपसंहारः, सिद्धान्ते परमात्मन एवात्रोक्तत्वात् तत्प्रमित्यर्थं तदुपसंहार
इति फलभेदः । ऐतरेयके (१-१) श्रूयते— ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
नान्यत् किञ्चन मिषदित्यादि । तत्र किमात्मशब्देन हिरण्यगर्भं उच्यते उत्त
परमात्मेति सन्देहे हिरण्यगर्भं इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—अस्मिन् सृष्टिवाक्ये

१. ‘ज्ञान’ ख पुस्तके पाठः. २. ‘र्थाना’ कपुस्तके पाठः.

आत्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्ग्रहण नान्यस्य, इतरवत्, यथा इतरेषु सृष्टि-
वाक्येषु ‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’ (तै. २-१-१) इत्यादिषु आत्मशब्देन पर-
मात्मन एव ग्रहणं, तद्वदत्रापि । कुतः, उत्तरात्, ‘स ईक्षत लोकान्न सृजा’इति ।
‘स इमाँलोकानसृजत’ (ऐ. १-१,२) इतीक्षणपूर्वकसृष्टत्वरूपोत्तरविशेषणादित्यर्थः ।
तच्च विशेषणं परमात्मन्येव मुख्यत्वेन श्रुत्यन्तरेष्ववगतमिति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति—

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

लोकसृष्टिवाक्यपर्यालोचनया हिरण्यगर्भ एव वाक्यान्वयान्न परमात्म-
ग्रहणं युक्तमिति चेदत्राह— परमात्मन एव ग्रहण युक्तं स्यात् । कुतः, अवधारणाद्
‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्’ (ऐ. १-१) इति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणस्य
परमात्मन्येवांज्ञसत्त्वात् । ततश्चात्र शाखान्तरोक्तभूतसृष्टिरूपसंहर्चत्वेत्यदोषः ॥
प्रथमवर्णकम् ॥ १७ ॥

पूर्वत्र वाक्यैक्यबलादर्थादिपरत्वं परित्यज्य विद्यैक्यमवादि । इह तूपक्रम-
भेदेन वाक्यभेदाद्विद्यैक्यं न स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ।

अत्र पूर्वपक्षे विद्याभेदाद् गुणानुपसंहारः, सिद्धान्ते तदभेदादुपसंहार इति
फलभेदः । वृहदारण्यके (४-३-७) ‘कतम आत्मे’त्यात्मशब्देनोपक्रम्य ‘स वा एष
महानज आत्मा’ (छ. ४-४-२२) इत्यात्मशब्देनोपसंहतम् । छान्दोग्ये तु ‘स
देवं’ (छा. ६-२-१) इति विनैवात्मशब्दं सन्मात्रानुपक्रम्य ‘स आत्मा तत्त्वमसि’
(छा. ६-८-७) इत्युपसंहतम् । तत्र किमनयोर्वाक्ययोस्तुल्यार्थत्वमुत भिन्नार्थत्व-
मिति संशये भिन्नार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु छान्दोग्ये सत्पदेनात्मन एव
गृहीतिरितरवद् वृहदारण्यके आत्मपदेनात्मग्रहणवत्, कुतः, उत्तरात् ‘स आत्मे’
त्युपसंहारबलात् । अत उभयत्र तुल्यार्थत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥

ननुपसंहारबलात् सत्पदेनात्मगृहीतिरित्यसङ्गतम् । उपसंहारस्योपक्रमान्व-
यादुपक्रमपरतन्त्रत्वादिति चेदत्राह— सत्पदेनात्मगृहीतिर्युत्का स्यात्, कुतः, ‘सदेवे’
त्याद्वितीयत्वावधारणादित्यर्थः ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ १७ ॥

१. ‘व समजस्स’ खपुस्तके पाठः, २. ‘तत्राह’ खपुस्तके पाठः.

* ९ कार्याल्यानाधिकरणम् *

पूर्वं सन्दिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयवदाचामन्तीति वर्तमानापदेशस्य
विधित्वसन्देहे आचामेदिति वाक्यशेषाद् विधित्वनिर्णय इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

कार्याल्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्राणविद्याङ्गत्वेनापूर्वस्याचमनस्य विधेयत्वात् तस्यान्यत्र प्रा-
णविद्यायामुपसंहारः, सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति फलमेदः । बृहदारण्यकच्छान्दो-
ग्ययोरुभयत्र ‘तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदन-
मनभं कुर्वन्तो मन्यन्ते’ (बृ. ६-१-१४) ‘एवंविदशिष्यज्ञाचामेदशित्वाचाचामेदे-
तमेव तदनमनभं कुरुते’ ‘तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताचोपरिष्ठाच्चाङ्गः परिद-
धति’ (छा. १-२-२) इति श्रूयते । तत्राचमनमनभताचिन्तनं च प्रतीयते ।
तत्रोभयविधाने वाक्यमेदभयादेकमेव विधेयम् । तदेकं किमाचमनमुतानभताचि-
न्तनमिति विशये आचमनमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अनभताचिन्तनमेवापूर्वं
प्राणविद्याङ्गत्वेन विधेयं, वाचमनम् । कुतः, कार्याल्यानाद् ‘द्विजो निष्पापस्तुते’-
दित्यादिना स्मार्तविधिना सकलानुष्ठानाङ्गत्वेन शुद्धार्थं कार्यस्याचमनस्य प्राणवि-
द्यायामपि विविप्रासस्याल्यानादनमताचिन्तानार्थमनुवादादित्यर्थः ॥ १८ ॥

* १० समानाधिकरणम् *

पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनानभताचिन्तनं विधेयमित्युक्तम् । इह त्वेकशा-
खायां विप्रकृष्टदेशस्थवाक्ययोरेकस्यानुवादकत्वमन्यस्य विधायकत्वमित्यानिध्यादु-
भयोरपि स्वनिकटस्थगुणविशिष्टविद्याविधायकत्वमिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

समान एवज्ञामेदात् ॥ १९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्ययोर्भेदाद् गुणानुपसंहारः, सिद्धान्ते गुणोपसंहार इति
फलमेदः । वाचसनेयशाखायामभिरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रूयते—‘स आत्मामुणा-
सीत मनोमयं प्राणशरीरं भास्तुपम्’ इत्यादिना । तत्रैव बृहदारण्यके (५-५-३)
पुनः सैव श्रूयते—‘मनोमयोऽयं पुरुषो भास्तुत्य’ इति । तत्र किमभिरहस्यबृहदा-
रण्यकस्थयोर्विद्ययोर्भेद उत्तैक्यमिति विशये अनयोर्विद्ययोर्भेद इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु यथा भिकासु शाखासु विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च भवति, एवं समाने च
समानायामपि शाखायां भवितुं युक्तम् । कुतः, अभेदाद् उपास्यस्य मनोभवत्या-
दिगुणकस्योभयत्राप्यमेदेन प्रस्यमित्यात् । एवं चाभिरहस्ये विद्याय बृहदा-

रण्यके तदनुवादेन सर्वेशानत्वादयो गुणा विधीयन्त इत्युभयत्र शाण्डिल्यविद्यैक्य-
मिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

* ११ सम्बन्धाधिकरणम् *

पूर्वेण दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्रतिस्थानं नामद्वयानुष्ठानं, सिद्धान्ते यथा श्रुत्यैकनामानुष्ठान-
मिति फलभेदः । बृहदारण्यके सत्यविद्यायामाधिदैविकपुरुषस्यादित्यस्याहरित्येतत्त्वाम
ध्यानायोपादिष्टम्, आध्यात्मिकस्य त्वक्षिपुरुषस्याहमित्येतत्त्वामेति । तत्र किमस्यां
सत्यविद्यायां नामोर्व्यवस्थया ध्यानं कर्तव्यमुत नामद्वयस्य प्रतिस्थानं ध्यानमिति
संशये यथा शाण्डिल्यविद्यायामेकशाखायां विभागेनाधीतायामेकविद्यात्वसम्बन्धाद-
न्योन्यं गुणोपसंहारः पूर्वमुक्तः, एवमन्यत्रापि सत्यविद्यायां भवितु युक्तम् एकविद्या-
त्वसम्बन्धादिति पूर्वः पक्षः ॥ २० ॥

सिद्धान्तस्तु—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवोभयोरुभयत्रोपसंहारः । कुतः, विशेषात् । ‘तस्याहरि’ति ‘तस्याहर्मि’-
ति चायतनविशेषणव्यपाश्रयेणौपनिषदोर्बिशेषोपदेशात् ॥ २१ ॥

किञ्च—

दर्शयति च ॥ २२ ॥

विद्यान्तरे ‘हिरण्यश्मश्चुरि’त्यादिनादित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा तद्रूपमक्षिपुरु-
षेऽतिदिशति ‘तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुप्य रूपम्’ (छा. १-७-५) इति ।
सोऽयमतिदेशो विद्यास्थले स्थानभेदान्नोपसंहार इति दर्शयति । इतरथायमतिदेशो
निरर्थक एव स्थात् । अतो नामोर्व्यवस्थेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

* १२ सम्भूलधिकरणम् *

पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति—

सम्भूतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

अस्यातिदेशत्वात् पृथक् सङ्गत्यपेक्षा । अत्र पूर्वपक्षे विद्यमेदस्य गुणव्य-
वस्थापकत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । राणायनीयानां खिलेषु

पञ्चते—‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भूतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमातताने’ति । तत्र श्रूयमा-
णसम्भृतिव्याप्त्यादिकं तदीयोपनिषद्विहितशाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंहर्तव्यं न
वेति सन्देह उपसंहर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ‘वीर्या सम्भूतानी’ति या
वीर्यसम्भृतिः समृद्धिः, या च ‘दिवमातताने’ति द्युलोकव्याप्तिः, तयोः समाहारः
सम्भृतिव्याप्तिः तदपि नोपसंहर्तव्यम् । कुतः, अतश्च अत एव नामोरिव व्यव-
स्थापकस्थानविशेषादेव । तस्मात् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टमुपासनान्तरं तत्र विधेय-
मिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

। १३ पुरुषविद्याधिकरणम् ।

पूर्वत्रासाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात् सम्भृत्यादिविशिष्टविद्याभेद उक्तः ।
इह त्वसाधारणमरणावभूथगुणविशिष्टपुरुपयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिज्ञानाद् विद्यैक्यमिति
प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्याभेदादुपसंहारः, सिद्धान्ते नक्षेदादनुपसंहार इति फलभेदः ।
पैक्षिरहस्ये ‘पुरुषो वाव यज्ञ’ इति पुरुषविद्या श्रूयते । तत्राशीर्मन्त्रप्रयोगादयो
धर्माश्च श्रूयन्ते । तैत्तिरीयेऽपि (नारा. ८०) ‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मे’त्यादि ।
तत्रेतरत्रौक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्तैत्तिरीयकेऽप्युपसंहर्तव्या उत नेति संशये उपसं-
हर्तव्या इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु पुरुषविद्यायामिव, यथा पैक्षिनां पुरुषविद्यायां
पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितः, तदीयमायुष्मेधा विभज्य सवनत्वेन कल्पितम् । अशि-
शिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि, तथेतरेषां तैत्तिरीयकाणां पुरुषविद्यायां
सवनादीनामनाम्नानात् । तेषां हि पुरुषविद्यायां पुरुषसम्बन्धियज्ञोऽनुक्रान्तः ।
पलीयजमानवेदवेदिवर्हिर्यूपादिकं चानुक्रान्तम् । यत्तु मरणावभूथगुणस्य विद्यैक्य-
प्रत्यभिज्ञापकत्वमवादि, तत्र, बहुगुणभेद एकस्य प्रत्यभिज्ञापकत्वायोगात् । अतो
विद्यैक्याभावादोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

* १४ वेधाद्यधिकरणम् *

पूर्वं यथा पुरुषयज्ञस्यात्मविद्यासन्निधानात् तच्छेष्टत्वं, तथा मःत्राणां कर्म-
णां च तत्त्वद्विद्यासन्निधानात् तच्छेष्टत्वमस्त्वति द्वष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मन्त्रादीनां विद्याशेषत्वेनोपसंहारः, सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति फलभेदः । अथर्वणिकानामुपनिषदारम्बे ‘सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्ये’त्यादयो मन्त्राः पठिताः । काण्वानामुपनिषदादौ ‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ इत्यादि प्रवर्ग्यत्राह्मणं पठितम् । तत्र किमेते ‘सर्वं प्रविध्ये’त्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंहित्येरन् न वेति सन्देहे उपसहित्येरन्निति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु नोपसंहित्येरन् । कुतः, वेधाद्यर्थभेदात्, ‘सर्वं प्रविध्ये’त्यादिमन्त्रप्रकाशितानां वेधादीनामर्थानामाभिचारिककर्मादिसमवेतानां भेदाद् विद्यास्वसमवेतत्वादित्यर्थः । एवं चाभिचारिककर्मादिसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं सन्निधि दुर्बलं तिरस्कृत्य मन्त्राणामाभिचारिककर्माङ्गत्वं साधयतीति न विद्याङ्गत्वम् । प्रवर्ग्यादिकर्मणा च सन्निधेर्बलीयसा श्रुत्यादिना ज्योतिषोमादौ विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

* १५ हान्तविकरणम् *

यथा पूर्वं विद्यासन्निधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामनावश्यकत्वादनुपसंहार उक्तः, तथा कवचिद्धानसन्निधौ श्रुतस्याप्युपादानस्यान्तरेणाप्युपादानं तूणीं हानसम्भवेनानावश्यकत्वादनुपसहार इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः रतुत्युपगानवत्
तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्यास्तुतिप्रकर्षसिद्धिः, सिद्धान्ते तूपादानस्यात्रोपसंहाराद् विद्यास्तुतिप्रकर्षसिद्धिरिति फलभेदः । अत्र शाश्वायनिनः पठन्ति—‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्’ इति । ताण्डिनस्तु—‘अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्’ इत्याद्यामनन्ति । तथाथर्वणिकाः—‘तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय’ इत्याद्यामनन्ति । तत्र शाश्वायनिश्रुतौ पुण्यपापयोरुपादानमात्रं श्रुतम् । तच त्यागं विना न सम्भवतीति पुण्यपापत्याग आक्षिप्यते । यत्र तु ताप्त्व्याथर्वणवाक्यद्वये पुण्यपापत्यागमात्रं श्रुतं, तत्र त्यक्त्योरुपादानमन्यत्र श्रुतमत्रोपसंहर्तव्यं न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सौत्रतुशब्दः कैवल्यवाची । तथा च केवलहानौ श्रुतायां सत्या तत्रोपादानमुपसंहर्तव्यम् । कुतः, उपायनशब्दशेषत्वात् । ‘तत्सुकृतदुपकृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुवृत्तमुपयन्त्यभिया

१. ‘पुण्यपापे विधूय’ इत्येतत्स्थाने ‘नामरूपाद्विसूक्ता.’ इत्येव मुण्डके भाष्यादौ च पाठ ।

दुष्कृतम् ॥ इति कौषीतकिरहस्ये (१-४) हानसन्निधौ श्रूयमाणस्य हानशब्देनापेक्षितस्योपादानार्थकोपायनशब्दस्य हानं प्रति शेषत्वावगमादित्यर्थः । अश्वरोमद्वष्टान्तेन विधूतयोः पुण्यपापयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वात् परैरुपादानमावश्यकमिति भावः । शाखा तरस्थोऽपि विशेषः शाखान्तरेऽप्यपेक्षित उपसंहरणीय इत्यत्र द्वष्टान्तमाह — कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् कुशावत् छन्दोवत् स्तुतिवदुपगानवत् । तत्र यथा ‘कुशा बानस्पत्या’ इति भालविनां श्रूतौ कुशानामविशेषेण बनस्पतियोनित्वशब्दे शास्त्रायनिनामौदुम्बरा इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते, यथा ‘छन्दोभिः स्तुवत्’ इत्यत्र देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वार्पयप्रसङ्गे ‘देवच्छन्दांसि पूर्वाणि’ इति पैङ्गिश्रत्या प्रतीयते, यथा षोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणेऽऽभूतं स्तोत्र कदा कर्तव्यमित्यपेक्षायां छन्दोगानां कालविशेषप्रासां ‘समयाद्युषिते सूर्ये’ इत्यादितैरियकश्रुत्या कालविशेषः प्रतीयते, यथा ‘ऋत्विज उपगायन्ती’ति सामान्यवाक्यं शाखान्तरीयं ‘नार्वयुरुस्पगायती’ति विशेषमपेक्षाध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीत्येतदर्थपरतया निश्चीयते, एवं च यथा कुशादिपु श्रुत्यन्तररगतविशेषान्वयः, तथा हानावृपायनान्वय इति सिद्धम् । श्रुत्यन्तररगतं विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्राष्ट्रदोपदुष्टविकल्पः स्यात् । स चान्याद्यः सत्यां गतौ । तदुक्त द्वादशलक्षण्यां जैमिनिना — ‘प्रतिषेधे विकल्पः स्याद्’ (१०-८-१५) इति ॥ प्रथमवर्णकम् ॥

पूर्वं मन्त्रादीनां विद्यासन्निधेरकिञ्चित्करत्वमुक्तं यथा, तथात्रापि विधूननशब्दस्योपायनशब्दसन्निधिरप्रयोजक इति द्वष्टान्तसङ्गत्या वर्णकान्तरमाह —

हानौ तूपायनशब्दशेषपत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् । अत्र पूर्वषेषे विद्यावशात् सुकृतादिहान्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । उदाहृतश्तुतिष्वेव किं पुण्यपापयोर्विधूननं हानमभिप्रेतम् उत तयोः फलतश्चलनमिति विशेषे चालनमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु हानावेशायं विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति । कुतः, उपायनशब्दशेषवाद् उपायनशब्दसन्निधौ श्रूयमाणस्य विधूननशब्दस्योपायनशब्द प्रति शेषवादित्यर्थः । एवद्वोपादानात्मकोपायनस्य हानं विनासम्भवाद् विधूननशब्देन ‘धून् कम्पन’ इति धात्वर्थचलनवाचकेनापि हानमेव लक्ष्यमिति भावः । ननूपायनशब्दसन्निधौ श्रूयमाणविधूननशब्दस्य हानलक्षकत्वेऽपि केवलविधूननशब्दस्य न तलक्षकत्वं निश्चायकाभावादित्याशङ्क्याह — कुशा-

च्छन्दस्तुत्युपगानवद् । यथा कुशादिस्थले शाखान्तरीयविशेषश्रवणं निर्णयकं तथेहापि कगचिद्विधूननसन्निधौ श्रूयमाणमुपायनं सर्वत्र विधूननस्य हानलक्षकत्वे निश्चायकमित्यर्थं । तदुक्तमिति पूर्ववद्यास्येयम् ॥ २६ ॥

* १६ साम्परायाधिकरणम् *

पूर्वं विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं सिद्धं कृत्वा केवलहानश्रवणे उपायनोपसंहार उक्तः । सम्प्रति विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्यासामर्थ्यानादरः, सिद्धान्ते तदादर इति फलभेदः । कौषी-तकिश्रुतौ (विरजां नदी) ‘मनसैवात्येति तसुकृतदुष्टते विधूनुते’ (१४) इति पर्यङ्कस्थब्रह्मोपासकस्य कर्महानिः श्रूयते । तत्र किं विरजानदीतरणानन्तर कर्महानिरुत देहत्यागात्प्राकाल इति विशये श्रुतिबलान्दीतरणानन्तरमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु साम्पराये देहत्यागात् प्राक्परलोकसाधनीभूतविद्याकाल एव कर्महानिर्युक्ता । कुतः, तर्तव्याभावात् । नदीतरणानन्तरं पुण्यपापकर्मणस्तर्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य फलान्तरस्याभावात् । ननु कर्महानिहेतोरभावादिति चेद्, न, कर्महानिहेतोर्विद्यायाः प्राक्सत्त्वात् । कर्महानि विना नदीतरणानुपपत्तेश्च । ततो जीवत एव विद्यासामर्थ्यात् कर्महानिः । तथा ह्यन्ये शास्त्रिनस्ताष्ड्यादयो जग्निदशायामेव कर्महानिम् ‘अश्व इव रोमाणि’ इत्यादावधीयत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु कर्महानेर्विद्याफलत्वे ब्रह्मप्राप्तेरिव देहत्यागोत्तरकालीनत्वं स्यादत आह—

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दतः स्वेच्छातो विद्यानुष्ठानं जीवत एवेति तद्देतुककर्मक्षयो जीवत एव युक्तः, सति हेतौ कार्यविलम्बायोगात् । एवं सति विद्याकर्मक्षययोर्निमित्तनैमितिकभावे कौषीतकिताण्डश्रुत्योरुभयोरविरोधो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मप्राप्तेऽहत्यागं विनानुपपत्तेः प्रकृते चानुपत्त्यभावाजीवत एव कर्मक्षय इति भावः ॥ २८ ॥

* १७ गलर्थवत्त्वाधिकरणम् *

इत्थं प्राप्तिकं विद्योदयानन्तरमेव कर्महानमित्यभिधाय यथा हानसन्निधौ

१. ‘ताष्ड्यादिकौषीतकिञ्च’ कपुस्तके पाठः,

कचिच्छूयमाणमुपायनं सर्वत्रोपसंहित्यते, तथा हानसन्धिधौ कचिच्छूयमाणो देव-
यानः पन्थाः सर्वत्रोपसंहर्तव्य इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह —

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

तत्र पूर्वपक्षे निर्गुणविदोऽपि मुक्त्यर्थं मार्गापेक्षा, सिद्धान्ते त्वनपेक्षेति फल-
भेदः । कर्महानिसन्धिधौ कचिद् देवयानः पन्थाः श्रुतः, कचिच्च श्रुतो निर्गुण-
विद्यास्थले । तत्र किं देवयानोपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु गतेर्देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति कचित् सगु-
णविद्यायां देवयानमार्गोऽस्ति कचिच्चिर्गुणविद्यायां नेति । अन्यथा सर्वत्र देवयान-
मार्गोपसंहाराङ्गीकारे 'विद्वान् पुण्यपोपे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु. ३-
१-३) इति श्रुतिविरोधः स्यात् । अतो निर्गुणविद्यायां मार्गोपसंहारो व्यर्थ
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गोपसंहारो व्यर्थः स्यादित्यत आह —

उपपञ्चस्तलक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

गतेरुभयथा भाव उपपञ्चस्तलक्षणार्थोपलब्धेः सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्य
सगुणविद्याफलस्य पर्यङ्गस्थब्रह्मप्राप्तिरूपस्य स तलक्षणार्थः, तस्य श्रुतिषूपलब्धेः ।
अतः सगुणविद्यायां मार्गोऽर्थवान् न निर्गुणविद्यायाम् । लोकवद्, यथा लोके सेतु-
वासिनां गङ्गाप्राप्त्यर्थं मार्गोऽपेक्षितो न गङ्गाम्थानां, तद्विद्यर्थः ॥ ३० ॥

* १८ अनियमाधिकरणम् *

एवं सगुणनिर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्था यशोक्ता, तथा सगु-
णविद्यास्वपि व्यवस्थास्तिवति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह —

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुभानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे नियतस्य मार्गस्यानुपसंहारः, सिद्धान्ते त्वनियतस्योपसंहार
इति फलभेदः । सगुणोपासनेषु कचित् पञ्चान्युपासनादिषु मार्गः श्रूयते, कचिच्च
वैश्वानरादिषु न श्रूयते । तत्र किं येषु मार्गः श्रुतस्तेषामेव तस्य नियमः किं वा
सर्वेषामनियम इति सन्देहे विद्याविशेषप्रकरणानियम इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु

१. 'ननु स' कपुस्तके पाठ.. २. 'सर्वासामविरोधः' इत्येव तु मुद्रितभाष्यादिषु पाठः,

सर्वेषां सगुणोपासनानां मार्गस्यानियमः । नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोधः ।
नैषोऽस्ति विरोधः । कुतः, शब्दानुभानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां ‘तद्य इत्थं विदुर्ये
चेमेऽरप्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति’ (छ. ५-१०-१) इत्याद्या
श्रुतिः;

‘शुङ्खकृष्णे गती हेते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृचिमन्ययावर्तते पुनः ॥’ (गी. ८-२६)

इत्याद्या स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः । एवज्ञ पञ्चाभिविदामिव विद्यान्तरशीलिनामप्य-
विशेषणार्चिरादिमार्गप्रतिपादकवाक्येन प्रकरणं बाध्यमिति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

* १९ आधिकारिकाधिकरणम् *

पूर्वं मुक्तिफलत्वान्निर्गुणविद्यायां मार्गो निरर्थकः, ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात्
सगुणविद्यायां सर्वत्रार्थवानिति व्यवस्था कृता । सा न उक्ता, निर्गुणविदामपीति-
हासादौ पुनर्जन्मदर्शनेन निर्गुणविद्याया मुक्तिसाधनत्वासम्भवादित्याक्षेपसङ्गत्येद-
माह-

यावद्धिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे निर्गुणविद्यायाः कैवल्याहेतुत्वान्मार्गोपसंहारः, सिद्धान्ते त-
स्यास्तद्देतुत्वप्रौद्यात् तदनुपसंहार इति फलभेदः । अपान्तरतमा नाम कलिद्वाप-
रयोः सन्धौ विष्णुनियोगात् कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेत्यादिनापान्तरतमोवसिष्टादीनां
निर्गुणब्रह्मविदां पुनर्जन्म स्मर्यते । तत्र किं विदुषां वर्तमानदेहपातानन्तर देहान्तर-
प्राप्तिरस्ति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अपान्तरतमःप्रभूतीना-
माधिकारिकाणां लोकव्यवस्थाहेतुप्वाधिकारेषु परमेश्वरेण नियुक्तानां सम्यगदर्शनतः
प्रक्षीणकर्मणां यावद्धिकारमवस्थितिर्यावत्प्रारब्धकर्मावस्थितिः । तस्य प्रारब्धक-
र्मणो भोगेन क्षये प्रतिबन्धकान्तराभावादप्रतिबन्धसाक्षात्करो वर्तमानदेहपातान-
न्तरं कैवल्यं सम्पादयतीति नु देहान्तरप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

* २० अक्षरध्याधिकरणम् *

पूर्वं यथाधिकारिपुरुषाणामारब्धकर्मवशादेव देहान्तरारम्भसिद्धेन सञ्चित-
कर्मान्तरस्य तद्देतुत्वमित्युक्तं, तथेहापि तत्तद्वाक्योक्तैरेव निषेधैरुपलक्षणतया सर्व-
द्वैतनिषेधसिद्धेन शासान्तरीयनिषेधानां ब्रह्मधीहेतुत्वमिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह-

१. ‘हप्रा’ कपुस्तके पाठः.

अक्षरधियान्त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-
मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे श्रुतैरेव निषेधैरुपलक्षणतया सर्वनिषेधे निर्विशेषब्रह्मप्रमितौ लाघवं, सिद्धान्ते तूपलक्षणैकदेशपरिशेषौ परित्यज्य निर्विशेषप्रमितौ नैराकाङ्क्षमिति फलभेदः । बृहदारण्यके (३-८-८) श्रूयते—‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणिवत्यादि । एवमार्थवर्णे अक्षरसुपकम्य ‘यत्तदद्वेष्यमग्राह्यम्’ (मु. १-१-५) इत्यादि । तत्र किं क्वचिच्चिषेधश्रुतावश्रुतानिषेधानां श्रुत्यन्तरादुपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे नास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अक्षरे ब्रह्मणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरधियः, तासां सर्वत्र निषेधश्रुतिष्ववरोध उपसंहारो न्याय्यः । कुतः, सामान्यतद्भावाभ्यां द्वैतनिरासेन ब्रह्मप्रतिपादनस्य सर्वत्र सामान्यं समानत्वं, तस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यस्य सर्वत्र भाव एकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वं, ताभ्यां हेतुभ्यामित्यर्थः । तत्र दृष्टान्त औपसदवद्, यथा जामदग्नेये अहीने पुरोडाशीनीषूपसस्तु चोदितानामौपसदानामध्वर्युकर्तृकपुरोडाशशेषाणां मन्त्राणां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामप्यध्वर्युणा सम्बन्धः, तथाक्षरप्रमितिशेषाणां निषेधानां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामप्यक्षरेण सर्वत्र सम्बन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं जैमिनिना प्रथमे काण्डे ‘गुणसुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्सुख्येन वेदसंयोगः’ (३-३-६) इति ॥ ३३ ॥

* २१ इयदामननाधिकरणम् *

पूर्वं वेदस्याक्षरस्यैकये विद्यैक्यादक्षरधियासुपसंहार उक्तः । तर्हीह ‘द्वा सुपर्णा’ (मु. ३-१-१) इति वाक्ये एकस्यैव भोक्तृत्वम् । ‘ऋतं पिबन्तौ’ (क. ३-१) इति वाक्ये उभयोरपील्युभयत्र वेदभेदाद्विद्याभेद इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्याभेदादन्योन्यं गुणानुपसंहारः, सिद्धान्ते तदभेदादुपसंहार इति फलभेदः । आर्थवर्णे ‘द्वा सुपर्णा सयुजा’ (मु. ३-१-१) इत्यादिभन्त्रः श्रूयते, काठकेऽपि ‘ऋतं पिबन्तौ’ (३-१) इत्यादिः । तत्र किमनयोर्मन्त्रयोर्विद्याभेद उत्तमेद इति विशये भेद इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ते मन्त्रद्वये विद्याभेद एव । कुतः, इयत इयत्तावच्छिन्नस्य द्वित्यावच्छिन्नस्योभयत्राप्यभिज्ञत्वेनामननाद अभिधानादित्यर्थः । अत्र हि मन्त्रद्वये भोक्तृत्वानुवादेन परमात्माभेदः प्रतिपद्यः ।

पिबन्ताविति प्रयोगस्तु भोक्तुजीवसाहचर्याद्भोक्तरीश्वरे छत्रिणो गच्छन्तीतिव-
दुपपद्धत इत्यविरोधः ॥ ३४ ॥

* २३ अन्तराधिकरणम् *

पूर्वं पिबन्तावित्यस्य पदस्य लाक्षणिकत्वेन वेदैक्याद्वैक्यमभाणि । इह
तु वेदाभेदेऽपि न विद्याभेदः ‘समिधो यजती’त्यादौ यजत्यभ्यासवदात्माभ्यासा-
दिति प्रत्युदाहरणसङ्कल्पेदमाह—

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मिथो धर्मानुपसंहारः, सिद्धान्ते तूपसंहार इति फलभेदः ।
बृहदारण्यके (३-४-१, ३-९-१) ‘यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर’
इति द्विराज्ञायते । तत्र किमनयोर्ब्राह्मणयोर्विद्याभेद उत विद्यैक्यमिति विशये भेद
इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आमननादिति पदस्यानुषङ्गः । ब्राह्मणद्वयेऽपि स्वा-
त्मनः सर्वान्तरत्वामननाद्वैक्यं विजेयम्, एकस्मिन् देहे द्वयोर्मुख्यतः सर्वान्तर-
त्वायोगाद् भूतग्रामवद्, यथा भूतसमूहात्मकस्थूलदेहे पृथिव्यपेक्षया जलमान्तरं
जलापेक्षया तेज इत्यादिक्रमेणापेक्षिकं भूतानामान्तरत्वं न मुख्यं तद्रत् । अथ वा
‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढ़’ (श्ल. ६-१?) इत्यादिश्चत्यन्तरे सर्वेषु भूतग्रामेषु सर्वान्तर
एक एवात्माज्ञायते, तद्वदनयोर्ब्राह्मणयोरित्यर्थः । एवं च वेदैक्याद्वैक्यमिति
सिद्धम् ॥ ३५ ॥

पूर्वपक्षवीजयनूद्य दूषयति—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा विद्याभेदानङ्गीकारे आन्नानभेदस्याभ्यासस्यानुपपत्तिः प्रयोजनाभा-
वादिति चेन्न । उपदेशवदभ्यासस्योपपत्तिः । तथा हि—यथा छान्दोग्ये (६-८-७)
'तत्त्वमसी'त्युपदेशे नवकृत्वोऽभ्यस्यानेऽपि न विद्या भिद्यत उपक्रमोपसंहारयोर-
विशेषात्, तद्वद् ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रभरूपोपक्रमस्य 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ. ३-४-
२, ३-९-१) इत्युपसंहारस्य चाविशेषान्न विद्याभेद इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

* २४ व्यतिहाराधिकरणम् *

पूर्वं यथा भ्यासस्यादरार्थत्वेन भतेरैक्यमवादि, तथा व्यतिहारोपदेशस्या-
भ्यादरार्थत्वान्मत्तेरेकरूपत्वमस्तीति हृष्टान्तसङ्कल्पेदमाह—

व्यतिहारो विशिष्णन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मतेरैकरूप्ये लाघवं, सिद्धान्ते मतेद्वैरूप्ये व्यतिहारसार्थक्यमिति फलभेदः । ऐतरेयके श्रूयते — ‘तदोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्’ इति । तत्र किं व्यतिहारेण मतिरेकरूपा विधीयत उत द्विरूपेति विशये एकरूपेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु व्यतिहारोऽत्रोपासनार्थसुपदिश्यते इतरवद्, यथेतरे सर्वात्मत्वादयो गुणा उपासनार्थसुपदिश्यन्ते तद्वत् । तथा हि विशिष्णन्ति समाप्नातारः ‘त्वमहमस्यह च त्वमसि’ इत्युभयोज्ञारणेन । तच्च विशेषणं द्विरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद् भवति । अन्यथा हीदं विशेषणोभयाज्ञानमनर्थकं स्याद् । अतो मतिर्द्विरूपैवेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

* २४ सत्याद्यधिकरणम् *

पूर्वे जीवब्रह्मणोर्व्यतिहारोक्तिभेदाद्विद्याद्वैरूप्यं यथाभ्यधायि तथेहापि सत्यविद्यायां लोकाङ्गयति (बृ. ९-४-१) इति तदनन्तरविद्यायां ‘हन्ति पाप्मानम्’ (बृ. ५-५-३,४) इत्युभयत्र लोकजयपापनिवृत्तिरूपफलोक्तिभेदाद्विद्याभेद इति हृषान्तसङ्गत्येदमाह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे गुणानामनुष्टानव्यवस्था, सिद्धान्ते त्वनुष्टानैक्यमिति फलभेदः । बृहदारण्यके (९-४-१) श्रूयते — ‘महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म’ इति सत्यविद्यां विद्याय तदनन्तरं ‘तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यः’ (५-५-२) इत्यादि । तत्र सत्यविद्यातस्तदनन्तरविद्या भिद्यते न वेति सन्देहे भिद्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु इयमनन्तरविद्या सैव सत्यविद्यैव, न ततो भिद्यते । कुतः, हिंशब्दो हैतौ । ‘तद्यत् तत् सत्यमि’ति प्रकृतस्यैवोपास्यस्य हिरण्यगर्भस्याकर्षणादूतोः । न हुपास्याभेदे विद्याभेदो युक्तः । न च फलभेदाद्विद्याभेदो युक्त इति वाच्यम् । सत्यविद्याप्रकरणे पठितस्य फलस्य सर्वस्यायि सत्यविद्याफलत्वात् । अतो विद्यैक्यात् द्वारापरवाक्यस्थाः सर्वे सत्यादयो गुणा उपसंहर्त्त्रच्या इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

* १५ कामाद्यधिकरणम् *

पूर्वे वेदाभेदेन विद्यैक्यात् गुणोपसंहार इस्यभाग्नि । सर्वाङ्गापि छान्दोग्य दृहराकाशस्यैवोपास्यत्वात् नामस्तेष्वेऽप्ते त्वमस्तस्मिन्निष्ठस्यासम्भवो ज्ञेयस्तस्मैत्येवेदः

सगुणनिर्गुणविद्ययोर्भेदान्वोपसंहार इति प्रत्युक्ताहरणसङ्गत्येदमाह—

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कचिदाकाशस्य ध्येयत्वं कचित् तदाश्रयस्य ज्ञेयत्वमिति विशेषसिद्धिः, सिद्धान्ते ब्रह्मण एवाकाशशब्दितत्वादुक्तविशेषासिद्धिरिति फलभेदः । छान्दोग्ये (८-१-१) ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ इति श्रुतस्य दहराकाशस्य सत्यकामत्वादयो गुणा आज्ञाताः, बृहदारण्यके (४-४-२२) तु ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इत्यभिहितस्याकाशाश्रयस्य सर्ववशित्वादयो गुणाः । ते परस्परसुपसंहर्तव्या न वेति सन्देहे नोपसंहर्तव्या इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कामादि सत्यकामत्वादिगुणजातमितरत्र बृहदारण्यके उपसंहर्तव्यम् । यच्च सर्ववशित्वादिकं तदपि तत्र छान्दोग्ये उपसंहर्तव्यम् । कुतः, आयतनादिभ्य उभयत्राविशिष्टेभ्यो हृदयायतनसेतुत्वव्यपदेशादिभ्यो हेतुभ्यः । नन्वेवं वेदाभेदेऽपि सगुणनिर्गणत्वेन विद्ययोर्भेदात् कथमुपसंहार इति चेद् बादम् । न वयमुपासनार्थमुपसंहारं ब्रूमः, अपि तु विद्यास्तुत्वर्थं, येन विद्याभेदे गुणोपसंहारो न स्यात् । अतो न काचनानुपपत्तिरिति ॥ ३९ ॥

* २६ अलोपाधिकरणम् *

पूर्वं विद्याभेदेऽपि स्तुत्वर्थत्वेन गुणोपसंहारो यथाभ्यधायि, तथा भोजनलोपेऽपि पूर्वभोजनस्तुत्युपपत्त्यर्थं प्राणाभिहोत्र इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्रतिनिधिन्यायेन प्राणाभिहोत्रकर्तव्यतावश्यकत्वं, सिद्धान्ते तदनवतारात् तदनावश्यकत्वमिति फलभेदः । छान्दोग्ये (९-१९-१) वैश्वानरविद्यायां प्राणाभिहोत्रं श्रूयते—‘स यां प्रथमामाहुर्ति जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहा’ इत्यादिना । तत्र किं भोजनलोपे प्राणाभिहोत्रस्य लोप उतालोप इति सन्देहे भोजनलोपेऽभिहोत्रस्यालोपः । कुतः, ‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽभीयाद्’ इति जावालशुत्या पूर्वभोजनस्य प्राथम्यस्तुत्युपर्थमङ्गोपमसहमानया प्राणाभिहोत्रे आदरकरणात् । नहि भर्मकोपमसहमाना श्रुतिर्थमिणः प्राणाभिहोत्रस्य लोपं सहते । अतोऽलोप इति पूर्वः पूर्कः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तस्तु—

उपस्थितेऽतस्तुत्वचनात् ॥ ४१ ॥

भोजने चोपस्थिते अतोऽस्मादेव भोजनद्रव्यात् प्राणाभिहोत्रं कर्तव्यम्, अनुपस्थिते त्वभिहोत्रस्य लोपं एव । कुतः, तद्वचनात् । ‘तद्वद् भक्तं प्रथममाग-च्छेत् तद्वोमीयम्’ (छा. ९-१९-१) इति वचनात् । आदरवचनं तु भोजनप्रसाक्षिदशायां द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

* २७ तत्त्वधारणाधिकरणम् *

पूर्वमनित्यभोजनाश्रितप्राणाभिहोत्रस्यानित्यत्वं यथा, तद्वनित्यकर्माङ्गाश्रितोपासनानां नित्यत्वमिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

तत्त्वधारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्घट्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे उपासनानां क्रतुपुर्णतादिवदावश्यकत्व, सिद्धान्ते गोदोहनवदनावश्यकत्वमिति फलभेदः । सन्ति कर्माङ्गोऽपीथव्यपाश्रयाणि प्राणाद्युपासनानि । किं तेषां नित्यवदनुष्ठानमुत नेति सन्देहे नित्यवदनुष्ठानमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तेषां कर्माङ्गाश्रितानां निर्धारणानामुपासनानामनियमः नित्यवदनुष्ठानामावः । कुतः, तद्वृष्टेः, तस्यानियमस्य ‘तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेव वेद यश्च न वेद’ (छा. १-१-१०) इति श्रुतौ दर्शनात् । उपासनानां पृथक् फलश्रवणादपि न नित्यवदनुष्ठानमित्याह — पृथग्घट्यप्रतिबन्धः फलम् । हि यस्मात् कर्मफलतः पृथगेवाप्रतिबन्धः ‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा. १-१-१०) इति वीर्यवत्तरत्वात्मकर्मसमृद्धिरूपः फलमुपलभ्यते । अतो न कर्माङ्गत्वमुपासनानामिति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

* २८ प्रदानाधिकरणम् *

पूर्वं फलभेदात् कर्माङ्गानां तदाश्रितोपासनानां च नित्यत्वानित्यत्वलक्षणः प्रयोगभेदोऽभाणि । तर्हंत्र वायुप्रासिलक्षणफलैक्याद्वायुप्राणयोः स्वरूपभेदाद् ध्यानप्रयोगभेद इति प्रस्तुदाहरणसङ्गत्येदमाह—

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्यैक्यात् प्रयोगभेदासिद्धिः, सिद्धान्ते तदैक्येऽपि गुणभेदतस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । वृहदारण्यके छान्दोग्ये च संवर्गविद्यायां वागादिभ्यः प्राणः श्रेष्ठः अग्न्यादिभ्यो वायुः श्रेष्ठ इत्यवधारितम् । तत्र किमस्यां विद्यायां वायुप्राणयोः प्रयोगैक्यमुत प्रयोगभेद इति सन्देहे प्रयोगैक्यमिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु प्रदानवदेव, ‘यथेन्द्राय रजे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजा-येन्द्राय स्वराजे’ इतीन्द्रदेवताया एकत्वेऽपि राजाधिराजादिगुणभेदेन तद्विशिष्टदेव-तभेदात् पुरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य भेदः, तद्वदेकस्यामपि विद्यायां बायुप्रा-णयोः स्वरूपाभेदेऽप्याध्यात्मिकाधिदैविकत्वरूपावस्थाभेदेन गुणभेदात् प्रयोगभेद-इति । तदुकं देवताकाण्डे — ‘नाना वा देवता पृथग ज्ञानाद्’ इति ॥ ४३ ॥

* २९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् *

पूर्वमेकप्रयोगायोगाद्वायुप्राणयोः प्रयोगभेदो गदितः । तर्हि मनश्चिदादीनां प्रकरणात् कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगसम्भवात् प्रयोगभेद इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे क्रियार्थानामभीनां क्रियाङ्गत्वं, सिद्धान्ते पुमर्थानां तेषां केवलविद्यामयत्वमिति फलभेदः । वाजसनेयकेऽभिरहस्ये ‘षट्क्रिंशतं सहस्राण्यप’ श्यदात्मनोऽभीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः’ इत्यादि, तथैव ‘वाकिच्चतः प्राणचित-इत्यादि, मनश्चिदादयोऽभयः श्रूयन्ते । तत्र किमेते कर्माङ्गभूता उत स्वतन्त्रा इति सन्देहे कर्माङ्गभूता इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु एते स्वतन्त्रा एव । कुतः, लिङ्ग-भूयस्त्वात् ‘यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ती’त्यादिस्वातन्त्र्यज्ञापक-लिङ्गानां भूयसां सत्त्वात् । तद्वि लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः । तदपि बलीयस्त्वमुक्तं पूर्वकाण्डे — ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना समवाये पारदैवत्यर्थविप्र-कर्षाद्’ (जै. सू. ३-३-१४) इति ॥ ४४ ॥

इत्थं सिद्धान्तमुपकर्त्य पूर्वपक्षयति—

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

• सङ्कल्पात्मका मनश्चिदादयोऽभयो न स्वतन्त्राः । किन्तु ‘इष्टकाभिरभीश्चिनुते’ इति प्रकृतस्य पूर्वस्य क्रियामयस्याभ्यरं विकल्पः सङ्कल्पात्मकोऽभिः प्रकरणात् क्रिया क्रियामय एव स्यात् । न च लिङ्गादभीनां स्वातन्त्र्यं तस्य लिङ्गस्य मानसिकाशिस्तुतिपरत्वेन विद्येकवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् प्रकरणबाधकत्वम् । तस्मात् क्रियानुप्रवेशिन एतेऽभयो मानसवद् । यथा द्वादशाहे ‘मनोग्रहं गृह्णाती’ति श्रुतो मानसग्रहो द्वादशाहमध्यपातिनो दशमस्याहोऽङ्ग, तथेऽभयः प्रकृतकर्मशेषा इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

१. ‘शतसहस्राणि’ इति शुद्धितभाष्यादिषु पाठः,

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

मानसिकाभीनां मध्ये 'एँकोऽग्निस्तावान् यावानसौ पूर्व' इति पूर्वेणैषका-
चितेनाग्निना साम्पादिकाभीनां साहश्योपदेशाच्च तच्छेष्ठत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इत्थं पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । विद्यात्मका एते मनश्चिदादयः स्वतन्त्रा एव, न
कर्मात्मुपदेशिनः । कुतः, 'ते हैते विद्याचित एव' इत्यवधारणादित्यर्थः । एवकार-
शुल्या कर्मप्रकरणं बाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

लिङ्गादपि तद्वाध्यमित्याह—

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गस्य प्रागुक्तस्य दर्शनाच्छेत्यर्थः ॥ ४८ ॥
वाक्यादपि तद् वाध्यमित्याह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

आदिशब्देन लिङ्गवाक्ययोर्गहणम् । श्रुतिलिङ्गे प्राग् दर्शिते । 'विद्यया
हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इत्येतद्वाक्यं मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यं बोधयत्, भ-
क्तरणं बाधयति । तथा चैतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यानां बलीयस्त्वाद् दुर्बलेन कर्मप्रकर-
णेन न मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यवाध इत्यर्थः । यस्तु लिङ्गस्य स्तुतिपरत्वं तत्र ।
तस्य विधिप्रत्ययसामीप्याभावादपूर्वार्थविद्यायकत्वाभावादिति भावः ॥ ४९ ॥

इतोऽपि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यमित्याह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपूर्थकत्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

'ते मनसैवार्थीयन्त मनसैवार्थीयन्त मनसैव ग्रहा अगुणान्त' इत्यादिना-
मनभादिषु वृत्तिषु कर्मज्ञानामनुबन्धात् संपादनादभीनां स्वातन्त्र्यं, कर्माज्ञनेऽङ्गा-
नां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संपादनकैयर्थ्यात् । आदिशब्देनातिदेशो गृष्णते । यस्त्वयमति-
देशः पूर्वपक्षानुकूल इति, तत्र, अभित्वसाहश्येभातिदेशस्य सिद्धान्तेऽप्युपपत्तेः ।
सूत्रे बहुवचनसिद्धार्थं पूर्वोक्तश्रुतिलिङ्गादिकं बोध्यत् । एवम्बानुबन्धादिभ्यो हेतुभ्यः

१. 'एकैक एव तावान्' इति मुद्रितभाष्यादिषु भास्तः.

स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्वद् । यथा प्रज्ञान्तराणां शापिडल्यादि-
विद्यानां स्वातन्त्र्यं तद्वत् । ननु मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये कर्मप्रकरणादुत्कर्षे को
द्वष्टान्त इत्यत आह— दृष्टश्च । राजसूयं प्रेस्तुत्य श्रुताया अवेष्टेब्राह्मणादिकर्तृकाया
राजमात्रकर्तृराजसूयप्रकरणादुत्कर्षे दृष्टः, तद्वदिहाप्यगीनां कर्मप्रकरणादुत्कर्ष
इति । तदुत्कं प्रथमे काण्डे— ‘क्रत्वर्थायामिति चेत्र वर्णसंयोगात्’ (जै. सू. ११-
४-११) इति ॥ ५० ॥

यदवादि पूर्ववादिना मानसवन्मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वमिति तद्विवर-
यति —

न सामान्यादप्युपलब्धेभृत्युवन्न हि लोकापातिः ॥ ५१ ॥

मनश्चिदादीनां मानसत्वसामान्यादपि न क्रियाशेषत्वं कल्प्यम्, उक्तश्च-
त्यादिभ्यः स्वातन्त्र्योपलब्धेभृत्युवद् । यथा ‘स वा एष एव मृत्युर्य एष तस्मिन्
मण्डले पुरुष’ इति ‘अभिवै मृत्युः’ (छ. ३-२-१०) इति चामचादित्यपुरुषयोः
समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्मन्तसाम्यापतिः, यथा वा ‘असौ वा व लोको गौ-
तमामिस्तस्यादित्य एव समिद्’ (छ. ५-४-१) इत्यादौ समिदादिसाम्यान्न द्युलो-
कस्यामित्वापतिः, अपि तु परस्परवैषम्यं, तद्वन्मानसमानसिकामचोर्मानैसिकत्वसा-
म्भेऽपि परस्परवैषम्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

पूर्वोचरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्र-
विद्याविधिपरत्वमाह —

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

मानसिकामिब्राह्मणात् परेण ब्राह्मणेन शब्दस्य ताद्विध्यं चितेऽग्नौ लोक-
द्विष्टप्रस्तवतन्त्रविद्याविधित्वमेव प्रतीयते । चकारात् पूर्वेणापि ब्राह्मणेन मण्डल-
पुरुषोपास्तिरूपस्तवतन्त्रविद्याविधित्वमेव दृश्यते । तत्सान्निध्यान्मध्यस्थेनापि ब्राह्मणेन
मानसाभीनां स्वतन्त्रविद्यात्वं बोध्यम् । ननु तर्हि कस्मात् क्रियामिना सहपाठ
हस्तल आह— भूयस्त्वात् स्वनुबन्धः । तुः शङ्खानिरासार्थः । कर्माङ्गानां मान-
सामिदिव्यायां सम्याद्यानां बहुस्तद् विद्यावाः क्रियामिनासुबन्धः सहपाठः ।
सत्त्वामिदिव्यामानसामिदिव्या स्वतन्त्रपुरुषार्थे हेतुरिति सिद्धम् ॥ ५२ ॥

१. ‘स्वातन्त्र्ये कदृष्टः’ के पुस्तके पाठः २. ‘प्रकृत्य’ ख पुस्तके पाठः ३. ‘नसत्त्व’ ख पुस्तके

* ३० ऐकात्म्याधिकरणम् *

ननु विद्यायाः पुरुषार्थेहुत्तमयुक्तं देहातिरिक्तस्य पुरुषस्याभावादित्याक्षेप-
सङ्गत्येदमाह—

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

प्रसङ्गादस्य पादसङ्गतिर्बोध्या । फल तु पूर्वपक्षे देहातिरिक्तात्माभावात् स्वर्गादिशास्त्रवैयर्थ्यं, सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमिति द्रष्टव्यम् । अत्रात्मा विषयः । स किं देह उत तदतिरिक्तं इति संशये तत्रैके लोकायतिकाः शरीरातिरिक्तस्यात्म-नोऽसत्त्वं मन्यमानाः शरीरमेवात्मेत्याचक्षते । कुतः, शरीरे सत्युपलब्धेभावात् तद-भावे चाभावादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्याः शरीरधर्मत्वेनातिरिक्तात्मासिद्धेरिति पूर्वः पक्षः ॥ ५३ ॥

सिद्धान्तस्तु—

व्यतिरेकस्तद्वावाभावित्वात् तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वात्मनः शरीरादव्यतिरेकः, किन्तु व्यतिरेक एव । कुतः, तस्य शरीरस्य मरणावस्थायां भावेऽप्युपलब्धिवरूपात्मधर्मस्याभावित्वात्, पतने च तस्य शरीरस्य शरीरान्तरावच्छेदेन तद्वर्मस्य भावित्वात् शरीरधर्मत्वम् । उपलब्धिवद् । यथा भूतोपलब्धिर्न तद्वर्मस्ततो व्यतिरिच्यते, तथा भौतिकदेहोपलब्धिर्न तद्वर्मस्ततो व्यतिरिच्यते । सैवोपलब्धिरस्माकमात्मेति देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सत्त्वमिति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

* ३१ अङ्गावबद्धाधिकरणम् *

पूर्वं यथा शरीरात्मनोभैदादात्मधर्मस्य शरीरे न सम्भवः, तद्वदेकशास्त्रा-गतोद्दीर्थाचपेक्षया शास्त्रान्तरगतोद्दीर्थादेः स्वरमेदेन भेदादेकशास्त्रागतोद्दीर्थादिधर्माणां शास्त्रान्तरगतोद्दीर्थादौ न सम्भव इति वृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

अङ्गावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे अनुष्ठानव्यवस्था, सिद्धान्ते तदव्यवस्थेति फलमेदः । सन्ति कर्माङ्गाश्रिता उपासना उद्दीर्थावयव ओङ्कारे प्राणदृष्टि, रुद्रीष्टि पृथिवीदृष्टिः, पञ्चविधे साञ्जि पृथिव्यादिदृष्टिरित्येवमाद्याः । ताः किं यत्र शास्त्रायां विहितास्तच्छास्त्रागतोद्दीर्थाद्यालम्बना उत सर्वशास्त्रागतोद्दीर्थाद्यालम्बना इति सैन्देहे तच्छास्त्रागतोद्दीर्थाद्या-

१. ‘गोपवर्गादि’ खपुस्तके पाठः. २. ‘एव त’ कपुस्तके पाठ.. ३. ‘विशये’ खपुस्तके पाठः.

लम्बना इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सौत्रतुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अङ्गावबद्धा अङ्गाश्रिता एता उपासनाः प्रतिवेद स्वस्वशाखासु विद्यमानोद्दीथाद्यालम्बना एव न स्फवन्ति, किन्तु शाखान्तरीयोद्दीथाद्यालम्बना अपि । कसाद् । हिंशब्दो हेतौ ‘उद्दी-थमुपासीत’ (छा. १-१-१) इत्यादायुद्दीथादिश्चुतेरविशेषाद्वेतोरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इममर्थं दृष्टान्तमुखेनापि स्पष्टयति—

मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ५६ ॥

एकशाखाविहितोद्दीथादीनां शाखान्तरगतोद्दीथादिषु प्राप्तेरविरोधो मन्त्रवद् । यथा नण्डुलपेषणार्थमश्मादानमन्त्रस्य ‘कुटुरसी’त्येकत्राभ्नातस्य शाखान्तरेऽपि प्राप्तेरविरोधः, तद्वत् । वाशब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनरूपहेत्वन्तरप्रदर्शनार्थः ॥ ५६ ॥

* ३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् *

पूर्वं यथोद्दीथादिश्चुत्या सञ्चिधिप्राप्तव्यवस्थां बाधित्वोद्दीथायुपास्तीनां सर्वशाखासु व्यवस्था स्थापिता, तद्वदिहापि व्यवस्था व्यस्तोपास्तीना विधिश्चुत्या समस्तोपास्तिसञ्चिधिप्राप्तं स्तुत्यर्थत्वं बाधित्वेति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदः, सिद्धान्ते तैदक्यमिति फलविवेकः । वैश्वानरास्त्व्याधिकायां द्युलोकसूर्यवाय्वादिषु व्यस्तेषु तथा समस्तेष्वपि मूर्धचक्षुःप्राणादिषु वैश्वानरोपास्तिः श्रुता । सा किमिहोभयथोपास्तिर्विवक्षिता उत समस्तोपास्तिरेवेति विशय उभयथोपास्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु भूमः समस्तोपासनस्यैवास्मिन् वाक्ये ज्यायस्त्वं प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं, न व्यस्तोपास्तीनामपि । क्रतुवद्, यथा दर्शपूर्णमासादेः क्रतोः साङ्गप्रधानस्यैकस्यैव प्रयोगो विवक्षयेन न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां तद्वत् । ननु भूम एव ज्यायस्त्वं कस्मादित्यत आह — तथा हि दर्शयति । प्राचीनशालादिभिरुक्तानि व्यस्तोपासनानि निन्दित्वा कैकेयेन राजा समस्तोपासनस्योक्त्वादेकवाक्यता श्रुतेरवगम्यते । एव चैकवाक्यतामापचेयं श्रुतिर्भूम एव ज्यायस्त्वं दर्शयति । ननु ‘कं त्वमात्मानमुपास्ते’ (छा. ९ १२-१) इत्यादिव्यस्तोपास्तिश्रुतीनां का गतिरिति चेत् । न । व्यस्तोपासनानुवादेच समस्तोपासनस्य विधेयत्वादनुवादैकत्वमैव गतिरित्यतः समस्तोपासनमेव । ज्याय इति सिद्धम् ॥ ५७ ॥

१. ‘स्तिविधिश्रु’ खमुस्तके पाठः, २. ‘हत्व’ कमुस्तके पाठः.

३३ नानाशब्दाधिकरणम् *

पूर्वं यथा व्यस्तोपास्तिषु विधिश्चीनां सत्त्वेऽपि समस्तोपास्तेरेव ज्याय-
स्त्वमुक्तं, तथैकोपास्यकोपास्तिषु प्रत्येकं विधीनां सत्त्वेऽपि समस्तोपास्तेरेव ज्याय-
स्त्वमिति नास्ति विद्यानां भेदं हति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

फलं पूर्ववत् । सन्ति सगुणब्रह्मैकवेदाः शाणिडस्यादिविद्याः । तथैव मुख्य-
प्राणविद्या अपि । ताः कि नाना उताभिन्ना हति सन्देहे अभिन्ना हति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु विद्या नानैव भिन्ना एव । कुतः, शब्दादिभेदाद् ‘वेद’ ‘उ-
पासीत’ ‘क्रतुं कुर्वीत’ हति शब्दभेदाद् आदिशब्देनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

३४ विकल्पाधिकरणम् *

पूर्वत्र विद्यानानात्मे सिद्धेऽयं विचारः प्रवर्तत हति हेतुहेतुमङ्गावस-
अत्येदमाह—

विकल्पीऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे यथेच्छमनुष्ठानमित्यनियमः, सिद्धान्ते विकल्पेनानुष्ठानमिति
नियम हति फलभेदः । याः सगुणब्रह्मविद्या वेदसाक्षात्कारेण फलहेतवः, किं तां
सां विकल्पसमुच्चयाभ्यामनुष्ठानमुत विकल्प एवेति सशये नियामकाभावात् स्वे-
च्छयैवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु विकल्प एवासां विद्यानां युक्तः । कुतः, अवि-
शिष्टफलत्वाद् वेदसाक्षात्कारात्याभिन्नफलत्वादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

३५ काम्याधिकरणम् *

पूर्वमहङ्ग्रहोपास्तीनां विकल्पेनैवानुष्ठेयत्वमभाणि । तद्दुपास्तित्वाविशे-
षात् प्रतीकोपास्तीनामपि विकल्पेनैवानुष्ठेयत्वं स्यादिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

अत्र पूर्वपक्षे ब्रीहादिष्विवानुष्ठाननियमः, सिद्धान्ते फलवशादनियम हति
फलभेदः । याश्च प्रतीकोपास्तयो ‘नाम ब्रह्मेल्युपासीत’ (छा. ७१-५) इत्यादि-
काः, तासु किं विकल्प उत यथाकाममनुष्ठानमिति विशये विकल्प एवेति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु काम्यास्तु अदृष्टद्वारा फलहेतवो विद्या यथाकामं समुच्चीयेरन्

वा, न वा समुच्चीयेरन् । कुतः, पूर्वेतोरविशिष्टफलत्वस्य विकल्पप्रयोजकम्यात्रा-
भावादित्यर्थः ॥ ६० ॥

* ३६ यथाश्रयभावाधिकरणम्

पूर्वं यथा प्रतीकोपास्तीनां स्वतन्त्रत्वाद्यथाकाममनुष्ठानं, न तथेहाङ्गाश्रितो-
पास्तीनामङ्गतन्त्रत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह —

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे समुच्चयानुष्ठानात् फलबाहुस्यं, सिद्धान्ते यथाकाममनुष्ठानात्
प्रयोगसौकर्यभिति फलभेदः । याश्च कर्माङ्गेऽग्नीथाश्रिता विद्याः, तासु समुच्चयेनैवानु-
ष्ठानम् उत यथाकाममिति विशये पूर्वः पक्षः । अङ्गेषु यथाश्रयभावः । यथा क्रतु-
प्लाश्रितानामङ्गानां समुच्चित्यानुष्ठाननियमः, तथाङ्गेष्वाश्रितानामुपास्तीनामाश्रयभावः
समुच्चित्यानुष्ठाननियम इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु तहिं गोदोहनस्यापि समुच्चयनियमः स्यादित्यत आह—

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

शिष्टः शासनाद्विधानाद्विहितत्वाविशेषादङ्गवत्समुच्चय इत्यर्थः । गोदोह-
नस्य चमसे विहितत्वात् समुच्चयानुष्ठाननियमः । उपास्तीनां तु कस्यचिदङ्गस्य
स्थानेऽविहितत्वात् समुच्चयनियमो न विरुद्ध इति भावः ॥ ६२ ॥

समुच्चये लिङ्गमाह —

समाहारात् ॥ ६३ ॥

‘होतृषदनाङ्गेवापि दुरुद्धीथमनुसमाहरति’ (छा. १-९-५) इति क्रउवेदोक्त-
प्रणवस्य सामवेदोक्तोद्धीथैक्योपास्तिवलादुङ्गात्रा प्रमादाद् दुष्टस्याप्युद्धीथस्य सम्ब-
कृतहोतृशंसनतः समाहाराश्रिदोषत्वकरणादित्यर्थः । एवच्च वेदद्वयोक्तप्रणवोद्धी-
थैक्यज्ञानस्यैतादृशं फलं ब्रुवद्वाक्यं सर्ववेदोक्तानामप्यङ्गाश्रितोपास्तीनां सम्ब-
न्धसामान्यात् समुच्चये लिङ्गमिति भावः ॥ ६३ ॥

लिङ्गान्तरमाह —

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

‘तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते’ (छा. १-१-९) तेन ओङ्करेण वेदत्रयोक्त कर्म
भावतीत्युद्धीथोपास्तौ गुणभूतस्योपास्यस्योङ्गारस्य सर्वकर्मणि साधारण्यश्रवणात् त-
द्वाश्रितोपास्तीनामपि साधारण्यं समुच्चयानुष्ठानमित्यर्थ ॥

‘स्थृत इ’ खपुस्तके पाठः.

यदा—

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ।

यदि सर्वेषां वर्मगुणानामुद्गीथादीनां समुच्चित्यानुष्ठानात्मकसाधारण्यं न स्यात् तर्हि तदाश्रितोपास्तीनामपि समुच्चित्यानुष्ठान न स्यात् । न त्वेतदस्ति । प्रयोगवचनेन सर्वाङ्गप्राहिणा तेषां साधारण्यश्रवणात् । ततश्च तदाश्रितोपास्तीनामपि साधारण्यमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

बाशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षनिरासार्थः । नाज्ञाश्रितोपास्तीनामङ्गवत् समुच्चयनियमः । कुतः, तत्सहभावाश्रुतेः, 'ग्रहं वा गृहीत्वा' इत्यादिना यथाङ्गानां सहभावः श्रूयते तद्वत् तासामुपास्तीनां सहभावस्याश्रुतेः । न च अङ्गतन्त्रत्वादुपास्तीनां समुच्चयनियम इति साम्प्रतम् । अङ्गतन्त्रस्यापि गोदोहनस्यानुष्ठानानियमादिति दिक् ॥ ६९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चत्विंश्चोऽभिरक्षति' (छा. ४-१७-१०) इति श्रुतावज्ञाश्रितोपास्तीनामसमुच्चयदर्शनादिति शोभनम् ॥ ६६ ॥

अस्मिन् पादे पट्टिंशदधिकरणानि । सूत्राणि पट्टिः ।

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

१ पुरुषार्थाधिकरणम् *

इत्थं पूर्वस्मिन् पादे परापरब्रह्माविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधारितम् । इह तु तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूपयितुं तासां यज्ञादीनि बाहिरज्ञाणि शमादीन्यन्तरङ्गाणि च निरूप्यत इत्येकविद्याविपयकत्वलक्षणं सङ्गत्याय चतुर्थः पाद आरभ्यते । पूर्वपादान्त्याधिकरणे कर्माङ्गविद्योक्ता । तत्प्रसङ्गाद् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्कय समाधत्त इति प्रसङ्गसङ्गत्येदमधिकरणमाह—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गित्वेन समुच्चयः, सिद्धान्ते केवलज्ञानानुक्तिरिति फलभेदः । अत्र परब्रह्मविद्या विषयः । सा कर्तृद्वारा क्रत्वनुप्रवेशिनी उत्स्वतन्त्रैव पुरुषार्थसाधिकेति विशये क्रत्वनुप्रवेशिनीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अतोऽस्मादौपनिषदात्मज्ञानात् स्वतन्त्रात् पुरुषार्थो मोक्षः सिद्ध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः, ‘तरति शोकमात्मविद्’ (छा. ७-१-३) ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (मु. ३-२-९) इत्यादेः केवलाया विद्याया मोक्षहेतुत्वबोधकशब्दादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । सगुणविद्यानामपि स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं तत्त्वफलशुतेरिति बोध्यम् ॥ १ ॥

इत्थं सिद्धान्तसुपक्रम्य पूर्वपक्षयति—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् तज्ज्ञानमपि पर्णतावत् कर्मशेषात्मद्वारा क्रत्वङ्गं फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गश्रयत्वात् । ननु विशेषणासिद्धो हेतु. ‘तरति शोकमात्मविदि’त्यादिफलशुतेरित्यत आह— पुरुषेत्यादि । यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु अपापश्लोकश्रवणादिफलशुतिरर्थवादः, तथात्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ततश्च न हेतोर्विशेषणासिद्धिरिति भावः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

‘जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे’ (बृ. ३-१-१) इत्यादौ ब्रह्मविदां जनकादीनां विद्यया सह कर्माचारदर्शनाद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तच्छुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा. १-१-१०) इति तृतीयाश्रुत्या विद्यायाः तस्य कर्मशेषत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

१. ‘वलविद्या’ कपुस्तके पाठ . २. ‘ज्ञावादिना जन’ खपुस्तके पाठः

‘तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ (बृ. ४-४-२) इति च फलारम्भे विद्याकर्म-
णोः साहित्यदर्शनोद्दृ विद्यायाः कर्मज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य’ (छा. ८-१५-१) इत्यादिश्रुत्या सकलवेदार्थज्ञा-
नैविद्यावतः कर्मविधानादपि लिङ्गात् कर्मज्ञत्वं विद्याया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’ (ई. २) इत्यादिकाद् यावज्जीवं
कर्माचारनियमाच्च ब्रह्मविद्यायाः कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्थं पद्मिः सूत्रैः पूर्वपक्षे प्राप्ते दशभिः सूत्रैः सिद्धान्तयति—

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तद्वर्णनात् ॥ ८ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । यदवादि पूर्ववादिना तत्त्वज्ञानं कर्मज्ञं फलशू-
न्यत्वे सति कर्मज्ञाश्रयत्वादिति तथ । हेतोर्विशेष्यासिद्धेः । कस्माद्विशेष्यासिद्धिः,
अधिकोपदेशात् । यः कर्मेकर्त्ता तदज्ञभूतः सन् संसारी तस्मादधिकस्याकर्तुरसंसार-
शिणश्चिन्मात्रस्य पेदान्तेषुपदेशात् । ततश्च तत्त्वज्ञानं चिन्मात्राश्रयमेवेति भवति
विशेष्यासिद्धिः । एवज्ञ तत्त्वज्ञानफलशूतेर्नार्थवादत्त्वम् । तस्माद् एवं, यम्मतं भ-
गवतो बादरायणस्य तत् तथैवेति व्यवस्थितम् । न चाधिकोपदेशासिद्धिरिति सा-
म्प्रतं, तद्वर्णनात् तस्याधिकस्य चिन्मात्रस्य ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद् (मु. १-१-९)
इत्यादिश्रुतिसहस्रे दर्शनादित्यर्थः ॥ ८ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनादिति तत्राह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

तत्त्वज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभावेऽप्याचारदर्शनं तुल्यमेव ‘एतद्द स्म वै तत् पूर्वे
निद्रांसोऽभिहोत्रं न जुहवाच्चक्रिरे’ इत्यादिका श्रुतिरात्माविदां कर्माचाराभावं दर्श-
यति । तुशब्देनाकर्मज्ञलिङ्गदर्शनस्य प्रावल्यं सूचितम् । जनकादीनां त्वहमभिमा-
नाभावेन तत्कृतकर्मणोऽकर्मतया तदाचारदर्शनस्य दौर्बल्यमिति ध्येयम् ॥९॥

१. ‘इति फ’ खपुस्तके पाठः. २. ‘नादपि वि’ खपुस्तके पाठः. ३. ‘नवतः’ खपुस्तके पाठः.
४. ‘तत्तद् ज्ञा’ कम्पुस्तके पाठः. ५. ‘गुणातो’ खपुस्तके पाठः.

यदुक्तं 'तच्छुतेरि'ति तत्राह—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्या करोति' (छा. १-१-१०) इति श्रुतिरसार्वत्रिकी सर्वविद्या-विषया न भवति प्रकृतोद्दीर्थविद्यामात्रपरत्वात् । ततश्च न श्रुतिवलाद् ब्रह्मविद्या-याः कर्माङ्गत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

यदपि 'समन्वारम्भणादि'ति तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' (बृ. ४-४-२) इत्यत्र विद्यान्यं पुरुषमन्वारभेते कर्मान्यमिति विभागो द्रष्टव्यः । शतवद् यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वदित्यर्थः । ऐवञ्चास्य समन्वारम्भणावक्यस्य संसारविषयैता, न मोक्षविषयतेति भावः ॥ ११ ॥

यच्च 'तद्वतो विधानादि'ति तत्राह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'आचार्यकुलद्वेदमधीत्य' (छा. ८-१५-१) इति वाक्ये वेदाध्ययनमात्रवतः कर्म विधीयते नौपनिषदात्मज्ञानवत् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्तु 'नियमाच्च'ति तत्राह—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्मणि' (ई. २) इति वाक्यं न तत्त्वविद्विषयं विद्वानिति विशेषाभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्वा—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

इयं तत्त्वविदः कर्मानुज्ञा ब्रह्मविद्यास्तुतये ज्ञातव्या । स्तुतिश्चैवं— यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयि विदुषि विद्यासामर्थ्यात् कर्मलेपो न भवतींसि चोद्यम् ॥ १४ ॥

किञ्च—

१. 'न्यम' क्षुपस्तके पाठः २. 'एवमस्य' क्षुपस्तके पाठः ३. 'थतया न' ख्षुपस्तके पाठः ४. 'कर्मलेपाय न' ख्षुपस्तके पाठः.

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृततत्त्वज्ञानफलाः परोक्षफलकर्मसाधनं प्रजादिकं कामकारेण स्वेच्छया त्यक्तवन्ति इति श्रूयते ‘एतद्द स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते’ (बृ. ४-४-२२) इत्यादिना । तदनेन तत्त्वज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाभावे तत्त्वविदां स्वेच्छया प्रजादित्यागो लिङ्गं सूचितमिति बोध्यम् ॥ १९ ॥

अपि च—

उपमर्दृच्च ॥ १६ ॥

कर्मानुष्टानहेतोः कियाकारकफलविभागस्य समस्तस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्देमभावमामनन्ति । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येद्’ (बृ. २-४-१४) इत्यादिना । तथा च ब्रह्मविद्यायाः कर्मविरोधित्वात् कर्माङ्गत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

ब्रह्मविद्यायाः कर्मानगत्वे हेत्वन्तरभाव—

ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्तु यातिपु हि ब्रह्मविद्यावगता । न हि तस्याः कर्माङ्गत्वं सम्भवति, तेषां कर्माभावात् । न च यत्याश्रमः क्वापि न श्रुत इति साम्प्रतम् । शब्दे हि । ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ (छा. २-२३-१) इति प्रस्तुत्य ‘ब्रह्मसंस्थोऽवृतत्वमेतीत्यस्मिन्छब्दे हि यत्याश्रमस्य श्रुतत्वात् प्रामाणिकोऽयं यत्याश्रमः । तदेवं ब्रह्मविद्यायान कर्माङ्गत्वम्, अपि तु स्वतन्त्रपुरुषार्थेहेतुत्वमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

* २ परामर्शीविकरणम् ।

पूर्वे ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्यादिश्चुतिर्यत्याश्रमसङ्गावे प्रमाणमित्यभाणि । तदसम्भवीत्याक्षेपसङ्गत्वेदभाव—

परामर्शी जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे पारित्राज्याभावाद् ज्ञानस्य स्वतन्त्रफलत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्त्वमङ्गावात् तत्त्वसिद्धिरिति फलमेदः । अत्र यत्याश्रमो विषयः । स किमस्ति न वेति विशये जैमिनिरचार्य आह — नाति यत्याश्रमः विध्यमावात् । ‘त्रय’

१. ‘म्भवसिद्धा’ खपुस्तके पाठः.

इत्यादिश्रुतौ तु परामर्शम्^(१) अनुवादमात्रमवगम्यते, न विधिः । अत इयं श्रुतिर-चोदना लिङ्गादिशून्या, चकाराद् ब्रह्मसंस्थास्तुतिपरा च । एवं चान्यपरया श्रुत्या न यत्याश्रमसिद्धिः । किञ्च 'वीरहा वा एष देवानां योऽभिमुद्रासयते' इत्याद्या श्रुतिरग्न्युद्रासप्रधानं यत्याश्रममपवदति हि यस्मात्, तस्मान्नास्ति यत्याश्रम इति पूर्वः पक्षः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तस्तु—

अनुष्टेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

पारिव्राज्यमनुष्टेयं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः, साम्यश्रुतेः । 'त्रयो धर्मस्कन्धा' (छा. २-२ ३-१) इत्यादिश्रुतावितराश्रमाणां श्रुत्यन्तरविहितानामेतद्वाक्यानुवादगार्हस्येन साम्यश्रवणादित्यर्थः । ततश्चाश्रमचतुष्टयानुवादेन ब्रह्मसंस्थास्तुतिपरादपि वाक्यात् प्रतीयमानाश्रमाः सिध्यन्ति । न च 'वीरहे'त्यादिश्रुतिविरोधः, तस्याः श्रुतेरज्ञानादग्न्युद्रासनोद्युक्ताहितासिविषयत्वादिति फलितार्थः ॥ १९ ॥

यद्वा—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

अस्मिन् वाक्ये आश्रमाणां विधिरेव, नानुवादः । न चानेकाश्रमविधाने वाक्यभेदः स्यादिति साम्प्रतम्, अपूर्ववेनाश्रमाणां विधेरावश्यकत्वेन वाक्यभेदस्येष्टस्तात् । एकवाक्यताप्रतीतावप्यपूर्वार्थविधौ दृष्टान्तो धारणवद्, 'अधस्तात् समिधं धारयन्नुद्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सुगदण्डादधस्तात् समिद्वारणविध्येकवाक्यताप्रतीतावप्युपरिधारणस्यापूर्वत्वादेकवाक्यताभज्ञेन विधिर्यथा कल्पितस्तथेहापीर्यर्थः । वस्तुतस्त्वस्मिन् वाक्ये पारिव्राज्यमेव विधीयते, आश्रमत्रयमनुधानिस्यफलत्वेन ताज्जिन्दया ब्रह्मसंस्थत्वस्यैव नित्यफलत्वेन स्तूयमानत्वाद्, यत् स्तूयते तद्विधेयमिति न्यायात् । न च ब्रह्मसंस्थत्वस्य गृहस्थादीनां सम्भवाद् इति साम्प्रतं, तेषां स्वकर्मासक्ततया ब्रह्मसंस्थत्वायोगात् । परिशिष्यमाणः परिव्राज्येव ब्रह्मसंस्थ इत्यस्मिन् पक्षे न वाक्यभेदः । तस्मात् सर्वकर्मपरित्यागलक्षणस्य पारिव्राज्यस्य प्रामाणिकत्वाद्विद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थसाधनत्वं सिद्धम् ॥ २० ॥

* ३ स्तुतिमात्राधिकरणम् *

पूर्वं यथानुष्टेयाश्रमसाम्यश्रुतेः पारिव्राज्यस्यानुष्टेयत्वं प्रतिष्ठापितं, तद्वृ-

१. 'परामर्शः' इति स्यात् । २. 'स्थाश्रुतिः' कपुस्तके पादः ।

‘इयमेव जुद्धरादित्य’ इत्यादिकर्माङ्गस्तुत्या रसतमत्वादिवाक्यस्य साम्यात् स्तुति-
मात्रत्वमिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्तापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कर्माङ्गोपास्तीनामनुष्ठानासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फ-
लभेदः । उद्दीथाद्युपास्तिषु श्रूयते ‘स एष रसानां रसतमः परमः’ (छा- १-१-
३) इत्यादि । तद्वाक्यं किं कर्माङ्गोद्दीथस्तुतिमात्रमुतोद्दीथोपास्तौ गुणविधायकमिति
विशये रसतमत्वादिवाक्यं सर्वमपि कर्माङ्गोद्दीथस्तुतिमात्रं, कुतः, कर्माङ्गोद्दीथाद्यु-
पादानश्रवणादिति चेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न स्तुतिमात्रम्, अपि तु
गुणविधायकम् । कुतः, अपूर्वत्वात्, कर्माङ्गोद्दीथाद्युपास्तीनां रसतमत्वादिगुणानां च
मानान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । प्रकृत एव विधिसम्बवे प्रकरणान्तरगतोद्दीथादिस्तु-
तिलक्षणाकल्पनमन्याय्यतरमिति भावः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

किञ्च ‘उद्दीथमुपासीत’ (छा. १-१-१) ‘सामोपासीत’ (छा. २-२-१)
इत्यादिविधिशब्दाद् गुणविधायकमिदं वाक्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

* ४ पारिष्ठवाधिकरणम् *

पूर्वं यथा रसतमत्वादेदुद्दीथादिस्तुत्यर्थत्वापेक्षयोपास्यविषयसमर्पकत्वस्य
ज्यायस्त्वं तथाद्यायिकानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वापेक्षया पारिष्ठवशेषत्वस्य ज्याय-
स्त्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

पारिष्ठवार्था इति चेत्त विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे औपनिषदाद्यायिकानां पारिष्ठवप्रयोगशेषत्वात् तदेकवा-
क्यतोपपन्नशब्दबोध्यविद्यायाः प्राधान्याभावेन पुरुषार्थेहेतुत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते
तासां विद्यास्तुत्यर्थत्वाद्विद्यैकवाक्यतया तस्याः प्राधान्येन पुरुषार्थेहेतुत्वसिद्धिरिति
फलभेदः । तत्र तत्र ‘अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः’ (बृ. ४-९-१)
इत्यैद्याद्यायिकाः श्रूयन्ते । ताः किं पारिष्ठवार्था उत सन्निहितविद्यास्तुत्यर्था इति
सशये पारिष्ठवार्थाः, अथेमध्ये पुत्रादिपरिवृताय राजे यन्नानाविधकथाकथनं तत्

-
१. ‘माङ्गाश्रितोपा’ खपुस्तके पाठः. २. ‘दः वेदान्तेषु त’ खपुस्तके पाठः.
३. ‘स्यादा आ’ खपुस्तके पाठः.

पारिष्ठवशब्देनोच्यते, तदर्था एवाख्यायिका इति चेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न पारिष्ठवार्थः । कुतः, विशेषितत्वात् । ‘पारिष्ठवमाचक्षते’त्युपक्रम्य ‘मनुर्वैवस्वतो राजे’त्यादिवाक्यशेषे कासाश्चिदेवाख्यायिकानां पारिष्ठवशेषत्वेन विशेषितत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तर्हि किमर्था इमा आख्यायिका इत्याशङ्क्य सन्निधिवलाद्विद्यार्था इत्याह—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

तथा चोक्तयुक्त्या पारिष्ठवार्थत्वाभावे सति सन्निधिवलाद्विद्यास्तुत्यर्थत्वमाख्यायिकानां युक्तम् । कुतः, एकवाक्यतोपबन्धात् । सन्निहिततत्तद्वैकवाक्यत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ २४ ॥

* ५. अभीन्धनाधिकरणम् *

पूर्वं यद्वदाख्यायिकानां विद्याशेषत्वेनापेक्षा, तद्वद्यज्ञादिकर्मणामपि फले विद्याशेषत्वेनापेक्षास्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

अत एव चाभीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

पुरुषार्थाधिकरणफलरूपत्वादस्य तत्रोक्तं फलं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मविद्या किं स्वफले मोक्षे जनयितव्ये सहकारित्वेन यज्ञादिकर्माण्यपेक्षते न वेति सन्देहे अपेक्षत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अत एवाद्याधिकरणोक्तात् स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वादेव ब्रह्मविद्याया ऐभीन्धनाद्यनपेक्षा । अभीन्धनशब्देन स्वस्वाश्रमविहितानि कर्माणि लक्ष्यन्ते । तथा च मोक्षे न कर्मापेक्षा रजतभ्रमनिवृत्तौ शुक्तिज्ञानस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

* ६. सर्वापेक्षाधिकरणम् *

यथा पूर्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रमात्वाच्छुक्तिज्ञानस्येव स्वफले कर्मानपेक्षत्वमभाणि, तथौ स्वोत्पत्तावपि कर्मानपेक्षा प्रमात्वादेवेति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

अत्र पूर्वपेक्षे ज्ञानार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानाभावः, सिद्धान्ते तदनुष्ठानावश्यम्भाव

१. ‘वशेषेण विक्ति’ कपुस्तके पाठः. २. ‘यज्ञा’ कपुस्तके पाठः. ३. ‘ति वाक्यार्थ’

कपुस्तके पाठः. ४. ‘कर्मानपेक्षेत्यभा’ खपुस्तके पाठः. ५. ‘थैवोत्प’ कपुस्तके पाठः.

इति फलभेदः । अत्र किं विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मपेक्षास्ति न वेति सन्देहे नास्ती-
ति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु विद्यायाः स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षास्ति ।
कुतः, यज्ञादिश्चुतेः । ‘विविदिषन्ति यज्ञेन’ (बृ. ४-४-२२) इत्यादिना यज्ञादिकर्म-
णां विविदिषाद्वारा ज्ञानसाधनत्वश्रवणात् । ननु परम्परया ज्ञानोत्पत्तौ कर्मपेक्षा-
वन्मोक्षेऽप्यस्त्वपेक्षा । तत्राह — अश्वदू, यथाक्षो योग्यताबलाद्यथर्यायां विनि-
युज्यते न लाङ्गलाकर्षणे तद्वत् कर्मणां मोक्षे योग्यत्वाभावान्नोपेक्षेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमभिधायान्तरङ्गमभिधातुमाह—

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषा-
मवश्यानुष्टेयत्वात् ॥ २७ ॥

यद्यप्यत्र विविदिषन्तीति वर्तमानापदेशान्न विधिः, तथापि शमदमाद्युपे-
तस्तु ब्रह्मज्ञानार्थी स्यात् । कुतः, तदङ्गतया विद्याङ्गतया तद्विधेः । ‘तस्मादेवंवि-
च्छान्तो दान्त उपरत’ (बृ. ४-४-२३) इत्यादिना तेषां शमदमादीनां विधा-
नात्, तेषां विहितानां चावश्यानुष्टेयत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

* ७ सर्वान्नानुपत्त्वविकरणम् *

पूर्वं यथा विद्यासञ्जिधानाच्छमादिकं विद्याङ्गं विधीयत इत्यभिहितं, तथा
सर्वान्नानुमतिर्विद्याङ्गमेव विधीयत इति द्वष्टान्तसङ्गत्येदमाह —

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्वर्णनात् ॥ २८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति
फलभेदः । बृहदारण्यके (६-१-१४) प्राणविद्यायां श्रूयते ‘न ह वा अस्यानन्नं
जग्धं भवति’ इति । तत्र प्राणोपासकस्य किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं विद्याङ्गं विधीयते
उत स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यत इति संशये विद्याङ्गं विधीयत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्त-
स्तु प्राणात्यये सर्वमन्नं सुरावर्जं यत् तस्य विद्वांसमविद्वासं वा प्रत्यदनीयत्वेनानु-
मतिरनुज्ञानं, न स्वस्थं प्रति । कुतः, तद्वर्णनात् । चाकायणोपाख्याने उषस्तेश्वा-
प्रायणस्यापत्काल एव हि तस्य हस्तिपकोच्छब्दकुलभाषभक्षणस्य दर्शनादित्यर्थः ।
एवम् विद्यभावाच्छ्रूंदिपर्यन्तस्याक्षस्यैकेनाचुभशक्यत्वाच्च न सर्वान्नानुज्ञानं विद्याङ्गं

१. ‘सर्वान्नानुमतिर्विद्याङ्गमेव’ उपस्थिति विद्याङ्गमेव विधीयते ।

२. ‘सर्वान्नानुमतिर्विद्याङ्गमेव’ उपस्थिति विद्याङ्गमेव विधीयते ।

विधीयते, अपि तु प्राणमात्रस्यान्नभिदं सर्वमिति यच्चिन्तनं विहितं तत्सुल्यर्थं स-
क्षीर्त्यत इति ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविवैकशास्त्रस्याबाधाचार्थवादमात्रमित्यर्थः । अन्यथा सामान्य-
शास्त्रं विशेषपरतया नीयमानं बाधितं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापत्काले विदुषोऽविदुषश्च सर्वान्नभक्षणं स्मर्यते—‘जीवितात्यय-
मापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्भसा’ ॥ इति,
‘मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेदि’ति च ॥ ३० ॥

स्तुतिमूलभूतां श्रुतिमप्याह—

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रतिषेधकः ‘तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिवेद्’ इत्येवं-
रूपशब्दश्चाकामकारे स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिनिरासे श्रूयते । अतः प्राणविदः सर्वान्ना-
नुज्ञानमर्थवादमात्रमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

* ८ आश्रमकर्माधिकरणम् *

पूर्वं यथा सर्वान्नानुमते: शास्त्रान्तरविरोधात् स्तुतित्वमुक्तं, तथा ‘यावज्जी-
वमि’त्यादिकर्मनित्यत्वशास्त्रविरोधाद्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वश्रुतेः स्तुतित्वमस्त्विति
दृष्टान्तसङ्कल्पेदमाह—

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विविदिषावाक्यस्य विवक्षितार्थत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते खादिरवत्
कर्मणामुभयार्थत्वसम्भवात् तस्मिद्भिरिति फलभेदः । ‘सर्वापेक्षा’ (ब्र. सू. ३-४-
२६) इत्यत्र स्वस्वाश्रमनित्यकर्मणां तत्त्वज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तानि नित्यकर्माणि
अमुमुक्षुणा कर्तव्यानि न वेति सन्देहे न कर्तव्यानीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु
अमुमुक्षुणाप्याश्रमकर्मवश्यं कर्तव्यमेव ‘यावज्जीवमि’त्यादिना विहितत्वादि-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्दौर्वं सति कर्मणां विद्यार्थत्वं न स्यादित्यत आह—

१. ‘र्थस’ क्युस्तके पाठः,

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

सह मिलित्वा चित्तशुद्धिद्वारा विद्यां कुर्वन्तीति सहकारीणि कर्माणि, तेषां भावस्तत्त्वम्, तेन विद्यार्थत्वेन नित्यकर्माणि कर्तव्यानि, यज्ञादिश्रुत्या तदर्थत्वेन तेषां विहितत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु कर्मकाण्डस्थनित्याभिहोत्रेभ्यो भिन्ना एव यज्ञादयो विविदिषावाक्ये विद्यासंयुक्ततया विधीयन्ते, प्रकरणमेदस्य भेदकत्वात् । कथं तेषामुभयार्थत्वमित्यत आह—

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि नित्यत्वेन विद्यार्थत्वेन चानुष्टेया यज्ञादयस्त एव, न भिन्नाः । कुतः, उभयलिङ्गात् । ‘यज्ञेन विविदिषन्ती’ति श्रुतिलिङ्गाद्, ‘अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः’ (गी. ६-१) हति स्मृतिलिङ्गाचेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च—

अनाभिभवं च दशार्थाति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्बन्धस्य रागादिक्लेशैरनभिभवम् ‘एष शात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते’ (छा. ८-९-३) इत्याद्या श्रुतिर्दर्शयति । अनेन सूत्रेण ब्रह्मचर्याद्याश्रमकर्मणां सहकारित्वमेव इडीकृतम् ॥ ३५ ॥

* ९ तद्व्याधिकरणम् *

पूर्वं यथा यज्ञादिश्रुत्याश्रमकर्मणामेव ज्ञानसाधनतत्त्वविधानादाश्रमिणामधिकारो, न तथा विभुराणामधिकारः तत्कृतकर्मणां ज्ञानसाधनतत्त्वाभावादिति प्रस्तुदाहरणसङ्गत्येदमाह—

अन्तरा चापि तु तद्वृष्टेः ॥ ३६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे अनाश्रमिकर्मणां जपादीनां विद्यासाधनतत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलमेदः । अत्र विभुराणां किं ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे नास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अन्तरा आश्रममन्तरा विना वर्तमानानामप्यस्त्यधिकारः । कुतः, तद्वृष्टेः । तस्य ब्रह्मविद्याधिकारस्यानाश्रमिणां रैका-

१. ‘तत्कर्म’ खपुस्तके पाठः, २ ‘श्रमान्तरं वि’ खपुस्तके पाठः;

दीनां श्रुतौ स्मृतौ च दर्शनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनामनाश्रमिणामपि योगित्वं स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वनाश्रमिणां विद्याहेतुकर्माभावात् तत्राधिकार इत्यत आह-

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिणामपि रैकादीनां जपोपवासदेवताराधनादिभिः कर्मविशेषैर्जनहे-
तुभिरस्ति विद्यायामनुग्रह इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वनाश्रमिणामपि जपादिनैव यदि विद्या सिद्धेत्, तर्हि आश्रमित्वं व्यर्थं
स्याद् । अत आह—

अतस्त्वतरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वताश्रमित्वादितरदाश्रमित्वं ज्यायः शीघ्रमेव विद्यासाधनम् । कुंतः,
'तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च' (बृ. ४-४-९) इति श्रुतौ पुण्यकृत्वविशेष-
णरूपश्रुतिलिङ्गाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

* १० तद्भूताधिकरणम् *

पूर्वं यथा अनाश्रमिणां कर्मणो विद्याहेतुत्वमुक्तं तथोत्तमाश्रमात् पूर्वाश्रमं
प्राप्तस्य कर्मणां विद्याहेतुत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

तद्भूतस्य तु नातङ्गावो जैमिनेरपि नियमातद्वूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

अत्र पूर्वपक्षे आश्रमज्यायस्त्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलमेदः । उ-
त्तमाश्रमात् पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य कर्म विद्याहेतुर्न वेति सन्देहे विद्याहेतुरिति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु तद्भूतस्य प्राप्तोत्तमाश्रमस्यातङ्गाव उत्तमाश्रमात् प्रच्युतिः कथमपि न
सम्भवतीति जैमिनेरप्याचार्यस्य सम्मतम् । अपिशब्देन भगवतो बादरायणस्य
सम्मतमेवेति दर्शितम् । कुतः, नियमातद्वूपाभावेभ्यः 'अरण्यमियादिति पदं
ततो न पुनरेयादिति नियमः, प्रत्यवरोहबोधकश्रुत्यभावोऽतद्वूपम्, शिष्टाचारा-
भावोऽभावः, तेभ्यः । तस्मात् प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वात् प्रच्युतस्य कर्म विद्याहेतु-
रिति सिद्धम् ॥ ४० ॥

१. 'कुतः' इत्येतद्गुरुर 'लिङ्गाच्च' इति पठनीय भाति.

* ११ आधिकारिकाधिकरणम् *

यथा पूर्वं प्रच्युतस्य कर्म न विद्याहेतुरित्युक्तं, तथा प्रच्युतस्यापि कृत-
प्रायश्चित्तस्य कर्म न विद्याहेतुरिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कृतप्रायश्चित्तस्य कर्म न ज्ञानहेतुः, सिद्धान्ते तद्भेदुरिति फ-
लभेदः । प्रमादात् प्रच्युतस्य किं प्रायश्चित्तमस्ति न वेति सन्देहे आधिकारिकम-
प्यधिकारलक्षणसिद्धं गर्दभालभ्नरूपप्रायश्चित्तमाधिकारिकम्, तदृपि नैषिक-
स्यावकीर्णिनो नैवास्ति । कुतः, पतनानुमानात् ।

‘आख्लो नैषिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धयेत् स आत्महा’ ॥

इत्यनिवर्त्यपातित्यशुत्यनुमापकस्मरणात् तस्य प्रायश्चित्तस्यायोगादिति पूर्वः पक्षः ॥
॥ ४१ ॥

सिद्धान्तस्तु—

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नेदं महापातकं, येन प्रायश्चित्तं न स्याद्, अपि त्वेके आचार्या उपपद-
पूर्वमेवेदं पातकं मन्यन्ते । अत उपकुर्वाणस्येव नैषिकस्याप्युक्तप्रायश्चित्तसङ्गाव-
मिच्छन्ति, उभयोर्ब्रह्मचारिन्वे सत्यवकीर्णित्वाविशेषाद्, अशनवद्, यथा ब्रह्म-
चारिणो मधुमासांशिनो ब्रतलोपः पुनः संस्कारश्च तद्वत् । तस्मात् प्रायश्चित्तस-
ङ्गाद्वौ युक्ततरः । सदुक्तं प्रमाणलक्षणे ‘समा विप्रतिपत्तिः स्थात्’ (सै. १-३-८)
‘शास्त्रस्था वा तत्रिमित्तत्वाद्’ (१-३-९) इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं तु यत्कौर-
धार्थमिति व्याख्यातव्यम् । हस्तं वानप्रस्थस्य महाकक्षाभिवर्धनं प्रायश्चित्तम् ।
यतेस्तु स्वशास्त्रसंस्कार इति बोध्यम् ॥ ४२ ॥

* १२ बहिर्विधिकरणम् *

पूर्वं यथा प्रच्युतस्य प्रायश्चित्तेनैव शुद्धत्वात् तद्कृतं कर्म विद्यासाधनमि-
सवादि, तथा कृतप्रायश्चित्तेन सह शिष्ठाचाररूपं कर्म विद्यासाधनं भवत्विति
दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ‘आरूढपतितमि’त्यादिस्मृतिविरोधः, सिद्धान्ते तदानुगुण्यमिति फलभेदः । कृतप्रायश्चित्तेन सह कृतश्रवणादिकं विद्यासाधनं न वेति सन्देहे विद्यासाधनमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमात् प्रच्युतिर्महापातकमुपपातकं वास्तु । उभयथापि ते कृतप्रायश्चित्ता अपि शिष्टैर्बहिष्कार्याः, ‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि’, ‘आरूढपतितं विप्रं दृष्ट्वा चान्द्रायणं चेरेदि’ति निन्दास्मृतेः शिष्टाचाराच्च । अतः प्रायश्चित्तेन परलोकशुद्धेनापि तेन सह कृतश्रवणादिकं न विद्यासाधनमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

* १३ स्वाम्यधिकरणम् *

पूर्वं यथा यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयस्मृत्या नैषिकादिषु बाधे इत्यभाणि, तथा यो यदङ्गकर्ता स तदाश्रितस्य कर्तेत्युत्सर्गस्य कर्तुः फलश्रुत्या बाधो भवत्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यम्, सिद्धान्तं ऋत्विजः कर्तृत्वं स्वाम्यधीनमिति परम्परायैकाधिकरण्यमिति फलभेदः । तत्र किञ्चाश्रितोपासनानि यजमानकर्तृकाणि आहोस्त्विद्विकर्तृकाणीति सन्देहे स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाश्रितोपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते । कुतः, फलश्रुतेः कर्माङ्गे पञ्चविधसाम्नि वृष्ट्युपासकस्य ‘वर्षति हास्मै’ (छा. २-३ २) इत्यादिफलश्रवणात् । अतो यजमानकर्तृकाण्येवेति पूर्वः पक्षः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तस्तु—

आर्तिव्यज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

अङ्गोपासनमार्तिव्यज्यमृत्विकर्तृकमेवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्मै हि साङ्गाय कर्मणे ऋत्विक् परिक्रीयते यजमानेन । तथा च यजमानगामिफलकमप्यङ्गोपासनं यजमानेन स्वगामिफलकर्मार्थं परिक्रीतर्त्विकर्तृकमेव कर्माङ्गप्रणयनाश्रितगोदोहनवदिति न फलश्रुतिविरोधः ॥ ४५ ॥

१. ‘इ प’ ख, पाठ   २. ‘ह प’ ख. पाठः

किञ्च—

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

‘यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैतामार्दी-
षमाशासत इति होवाच’ इति श्रुतेः ऋत्विकर्तृकस्योपासनस्य यजमानगामिफल-
त्वमवगम्यत इत्युपासनानि ऋत्विकर्तृकाणीति सिद्धम् ॥ ४६ ॥

* १४ राहकार्यन्तरविधिविकरणम् *

पूर्वं यथा ‘यां काञ्चन यज्ञ’ इत्यादिवाक्यशेषादुद्धीथाद्युपासनस्यात्मिज्य-
निर्णयः, तद्वद् ‘अथ ब्राह्मण’ (बृ. ३-९-१) इत्यादिविधिविभुरवाक्यशेषान्मौन-
स्याविधेयत्वनिश्चय इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गस्य तस्य
तत्सिद्धिरिति फलभेदः । बृहदारण्यके श्रूयते— ‘बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ
मुनिः’ (३-९-१) इति । तत्र किं मौनं विधीयते न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः, ,
सिद्धान्तमतु फः भूतसाक्षात्कारे श्रवणाद्यपेक्षया सहकार्यन्तरस्य मौनस्य निदिध्या-
सनस्यासनस्य विधिराश्रयितव्यः, अपूर्वत्वात् । ननु ‘गर्हम्यमाचार्यकुलं मौनं
वानप्रस्थमि’त्यत्र मौनशब्दस्य पारित्राज्ये प्रयोगदर्शनात् कथमत्र मौनं निदिध्या-
सन स्यादत आह — तृतीयं श्रवणाद्यपेक्षया निदिध्यासनमेवात्र मौनम् विधेयम् ।
स्मृतावितराश्रमसमभिव्याहारादिध्यासनप्रधानं पारित्राज्यं मौनशब्देन लक्ष्यत
इत्यविरोधः । ननु कस्य मौनविधिरित्यत आह— तद्वतः विद्यावतः, ‘विदित्वे’ति
परोक्षज्ञानवतः संन्यासिनः प्रकृतत्वात् । ननु सूक्ष्मवरतुसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्य
प्राप्त्वादिविधिर्निर्थक इत्यत आह— पक्षेण । यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राप्तिस्तेन
पक्षेण प्राप्त्यभावाद्विधिरर्थवानेव । ननु ब्रह्मपरवाक्ये कथं विधिरित्याशङ्क्य दृष्टा-
न्तमाह— विध्यादिवत् विधेरादिर्विद्यादिः प्रधानविधिः, तद्वद्, यथा दर्शपूर्ण-
मासप्रधानपरे वाक्ये अन्वाधानादेरङ्गजातस्त्र विधिस्तद्वन्मौनस्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवं श्रवणादिप्रधाने कैवल्याश्रमे श्रुतिसिद्धे कस्माच्छान्दोग्ये ‘अभिस-
मावृत्य कुडुम्बे’ (छा. ८-१५-१) इति गृहिणोपसंहारः । तत्राह—

कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

यज्ञादीनामाश्रमान्तरविहिताना वा शमादीनां गृहस्थाश्रमे कात्स्न्येन सम्भ-
वाद् गृहस्थाश्रमेषोपसंहारः, नतु सन्यासाभावांदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनस्य गार्हस्थ्यस्य च यथा श्रुतिमन्त्रं तद्वद् ब्रह्मचारिवानप्रस्थाश्रमयोरपि
श्रुतिष्वूपदेशात् ताभ्यां सह चत्वार आश्रमा. प्रसङ्गादुक्ताः । द्वयोर्बहुवचन व्यक्ति-
भेदाभिप्रायम् ॥ ४९ ॥

^{१५} अनविष्कुर्वदविकरणम् ।

पूर्वत्र मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये निदिध्यासने प्रसिद्धत्वाचिदिध्यासनं वि-
धेयमित्युक्तम् । तद्वद् बाल्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेस्तद्विधेयमिति वृष्टान्तस-
ङ्गत्येदमाह—

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

अत्र पूर्वपक्षे कामचारादेविद्याङ्गत्वेनानुष्ठान, सिद्धान्ते भाष्युद्देवेति फल-
भेदः । पूर्वोदाहृतवाक्ये बाल्यशब्देन किं बालस्य कर्म कामचारादिक विधीयत,
उत भावशुद्धिरिति संशये कामचारादिकमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ‘अव्यक्त-
लिङ्गा अव्यक्ताचारा’ (जा. ६) इति श्रुतेः स्वगुणैरनाविष्कुर्वन्नात्मानमप्रस्वयापयन्
भावशुद्धो भवेदित्येतावन्मात्र विधीयते, तावन्मात्रस्य प्रधाने ज्ञानाभ्यासेऽन्वयाद्,
न कामचारादिक, तस्य तत्रानन्वयात्, शौचादिधर्मविधायिशास्त्राभावाचेति ॥ ५० ॥

^{१६} ऐहिकाधिकरणम् ।

इत्थं सन्यासादिबाल्यान्तं साधनजातमभिधाय तत्साध्यविद्याजन्म विचा-
र्यत इति हेतुहेतुमङ्गावसङ्गल्येदमाह—

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेविद्यासाधनत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रतिबन्धकवशाद्
विलम्बेऽपि तत्सिद्धिरिति फलभेदः । श्रवणादिभिः किमिहैव विद्योत्पत्तिरुत कदा-
चिदमुत्रापीति संशये, इहैव विद्याजन्मास्त्वति कामनया श्रवणादिषु प्रवृत्तेरैहिक-
मेव विद्याजन्मेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु फलोन्मुखं विद्याविरुद्धफलैकं कर्म

१. ‘इ इ’ क. पाठः, २. ‘लकर्म’ क. पाठः.

प्रस्तुतम् । तेन प्रतिबन्धाभावे सत्यैहिक विद्याजन्म श्रवणादिभिर्भवत्येव । सति तु प्रतिबन्धे अमुत्रापीत्यानियम एव, न त्विहैवेति नियमः । कुतः, तदर्शनात् ‘गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच’ (ऐ. ४-५.) इति ‘श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य’ (क. २-७.) इत्यादिषु श्रुतिषु प्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यां तस्यानियमस्य दर्शनादित्यर्थ ॥ ५१ ॥

* १७ मुक्तिफलानियमाधिकरणम् *

पूर्वं यथा विद्याया ऐहिकामुष्मिकत्वविशेषनियम उक्तः, तथा तत्कलेऽपि मोक्षे कश्चिदुत्कर्षादिविशेषनियमः स्यादिति दृष्टान्तसङ्गत्येदभाव—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेरतदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कर्मसाध्या मुक्तिः, सिद्धान्ते ज्ञानैकाभिव्यक्ता मुक्तिरिति फलभेदः । मुक्तिरत्र विषयः । तस्यां किं विद्यावद् विशेषनियमोऽस्ति न वेति सन्देहे अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु एव विद्यावन्मुक्तिरूपफलस्यानियमः निर्विशेषत्वमेव । कुतः, तदवस्थावधृतेः मुक्त्यवस्थाया निर्विशेषब्रह्मस्वरूपत्वेन ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिष्ववधारणात् । तस्माद्विद्यासमकालैव मुक्तिः । सा च निरतिशयानन्दब्रह्मस्वरूपैवेति सिद्धम् । पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तियोत्तरार्थः ॥ ९२ ॥

अस्मिन् पादे सप्तदशाधिकरणानि, सूत्राणि द्विपञ्चाशत् ।

अस्मिन्नाध्याये सप्तषष्ठ्याधिकरणानि, सूत्राणि षडशीत्युत्तरशतम् ।

यदैव्यमत्यै वैराग्यतत्त्वमर्थोपसंहृतिः ।

शान्त्यादि साधनं सर्वं प्रत्यपादि तदस्त्वयहम् ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं पादः ।

समाप्तस्थ साधनाध्यायः ।

—
—
—

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

* १ आवृत्त्याधिकरणम् *

पूर्वत्र साधनं निरूपितम्, इह तत्कलं निरूप्यत इति हेतुहेतुमङ्गावेस-

१. ‘पूर्व’ क. पाठ..

ज्ञात्यायमध्याय आरभ्यते । तत्र पूर्वं मोक्षे विशेषाभाव उक्तः । तथा श्रवणादावा-
द्वृतिविशेषो नास्तीति दृष्टान्तावान्तरसङ्गत्येदभिकरणमाह—

आद्वृत्तिरसङ्गदुपदेशात् ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेः प्रयाजादिवदहृष्टार्थत्वात् सङ्गदनुष्ठानं, सिद्धान्ते
त्ववधातवद्यावत्फलमावृत्तिरिति फलभेदः । पूर्वं साक्षादेव श्रुत्युक्तं संन्यासादिसा-
धैर्यं विचिनिततम् । सम्प्रति फलार्थपञ्चिगम्यम् त्यादिकमधाश्लेषाधिकरणात् प्राक्
चिन्त्यते । तत्रास्याधिकरणस्य श्रवणादिसाधन विषयः । तत् किं सङ्गदेव कर्तव्य-
मुक्त तस्यावृत्तिः कर्तव्येति विशये सङ्गदेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु षड्जादि-
स्वरसाक्षात्कारवद् दुर्विज्ञेयात्मसाक्षात्कारस्यावृत्तिविशिष्टश्रवणादिसाध्यतया तदावृ-
त्तिरेव कर्तव्या । कुतः, ‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदित्यासितव्यः’ (बृ. ४-५-६.)
इत्याद्यसङ्गदुपदेशात् । एवं ‘वेद’ ‘उपासीते’ यावृत्तिश्रवणादुपास्यसाक्षात्कारेऽफल-
हेतुष्पासनेष्वावृत्तिर्बोध्या ॥ १ ॥

किञ्च

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

‘रश्मीस्त्वं पर्यावर्तेयाद्’ (छा. १-५-२) इति रश्मबहुत्वोपासन विदध-
द्वाक्यं प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । अतस्तत्त्वात् तन्यायात् साक्षात्कारसाधनेष्वावृत्तिः
कर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

* २ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् *

पूर्वत्र श्रवणादेवावृत्तिरुक्ता । तामुपजीव्य किञ्चिद्विचार्यत इस्युपजीव्योप-
जीवकमावसङ्गत्येदभाह—

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे श्रुतीनामभेदपराणां गौणार्थत्वं, सिद्धान्ते मुख्यार्थत्वमिति
फलभेदः । तत्र किं श्रवणादावृत्तिकाले प्रत्यक्त्वेन ब्रह्म ध्यातव्यमुत भिन्नत्वेनेति
विशये नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षविरोधाद् भिन्नत्वेनेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु
ओत्मेत्येव ब्रह्म ध्यातव्यम् । तथा हि जागाला आत्मत्वेन ब्रह्माभ्युपगच्छन्ति
‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अह वै त्वमसि’ इति । तथा ग्राहयन्ति च

१. ‘न्ताद्वा’ क. पाठ.. २. ‘न चिं’ ख. पाठ.. ३. ‘मुताष्ट’ क. पाठ..

४. ‘रद्वारा फ’ ख. पाठः. ५. ‘आत्मत्वेन ब्र’ ख. पाठः.

ब्रह्मात्मत्वेन ‘तत्त्वमसी’त्यादि याक्यानि । नच तेषां ‘मनो ब्रह्म’ (छा. ३-१८-१) इत्यादिवद् गौणार्थत्वं, सति मुख्यार्थत्वे गौणार्थत्वायोगात् । नच प्रत्यक्ष-विरोधः । तस्य मिश्यागोचरत्वेन पारमार्थिकाभेदागोचरत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

* ३ प्रतीकाधिकरणम् *

पूर्वं यथा ब्रह्मणा सहभेदसत्त्वादहड्ग्रह उक्तः, तद्वत् प्रतीकेष्वपि ब्रह्म-विकरतया जीवाभिन्नब्रह्मभिन्नत्वाज्जीवभेदसत्त्वेनाहड्ग्रहः कार्यं इति दृष्टान्तस-ज्ञत्येदमाह—

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे प्रतीकोपास्तीनामहड्ग्रहोपास्तेर्विशेषासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । ‘मनो ब्रह्म’ (छा. ३-१८-१) इत्यादीनि प्रतीकोपासनानि श्रूयन्ते । तत्र किं मनआदौ प्रतीकेड्ग्रहः कर्तव्यो न वेति सन्देहे कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रतीकेड्ग्रहो न कर्तव्यः । कुतः, विकल्पासहत्वात् । तथा हि । किं प्रतीके आत्मत्वानुभवबलादहंग्रहः, उत्त श्रुतत्वाद्, उताहो स्वाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् । न तावदाद्यः । तथानुभवाभावात् । नहि स उपासकः आत्मत्वेन प्रतीक-मनुभवति । न द्वितीयः, अश्रवणात् । नापि तृतीयः, प्रतीकस्य स्वरूपेण ब्रह्माभिन्नत्वायोगात् । अतः प्रतीकेड्ग्रहो न कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

* ४ ब्रह्मदृश्यधिकरणम् *

पूर्वोक्तप्रतीकोपासनानि विषयीकृत्यान्यत् किञ्चिद्विचार्यत इत्येकविषयत्व-सङ्क्षेपेदमाह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे निकृष्टे उत्कृष्टबुद्धिः कर्तव्येति लौकिकन्यायानपेक्षा, सिद्धान्ते तदपेक्षेति फलभेदः । अत्र किं ब्रह्मणि प्रतीकदृष्टिः कर्तव्या, उत्त प्रतीके ब्रह्मदृष्टिरिति विशये ब्रह्मणः प्राधान्येनोपास्तत्वसिद्धये तस्मिन् प्रतीकदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रतीक एव ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । कुतूः, ब्रह्मण उत्कर्षाद् उत्कृष्टदृष्टौ हि निकृष्टे क्रियमाणायां निकृष्टस्योत्कृष्टता भवति राजदृष्ट्याभात्यस्येव । नचैव ब्रह्मणः प्राधान्यालाभः, इष्टापत्तेरिति भावः ॥ ५ ॥

* ५. आदिल्यादिमत्यधिकरणम् *

सिद्धरूपादित्यादिभ्यः कर्मरूपोद्दीप्तादीनां फलसञ्चिकषोत्कर्षाद् ब्रह्मवद्विः

शेषणत्वनियम इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

आदित्यादिमतयश्चाङ् उपपत्तेः ॥ ६ ॥

अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोस्तत्त्वपक्षसिद्धिरेव फलमिति द्रष्टव्यम् । ‘य एवासौ तपति तमुद्धीथमुपासीत’ (छा. १-३-१) इत्यादीन्यज्ञाश्रितोपासनानि श्रूयन्ते । तत्र किमादित्यादिष्ठूदीथादिद्विष्टः कर्तव्या, उतोदीथादिप्वादित्यादिद्विष्टिरिति विशये उद्धीथादिद्विष्टिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु उद्धीथादिषु कर्माङ्गेष्वादित्यादिमतय एव कर्तव्याः । कुतः, कर्मसमृद्धिरूपफलोपपत्तेः, यथा प्रोक्षणादीनां ब्रीह्यादिषु संस्कृतेषु प्रकृतकर्मणोऽपूर्वमुत्पद्यते तथा कर्माङ्गेहीथादिष्वादित्यादिमतिभिः संस्कृतेषु प्रकृतकर्मणः फलाधिक्यलक्षणा समृद्धिरूपपद्यत इत्यर्थः । आदित्यादिष्ठूदीथादिद्विष्टिपक्षे यथोक्तफलसन्निकर्षासिद्धेष्वादीनामुत्कर्षासिद्धिरित्यमिसन्धिः ॥६॥

* ६ आसीनाविकरणम् *

पूर्वं कर्माङ्गाश्रितोपासनानामासननियमानपेक्षाणामनुष्ठानपक्षार उक्तः । तद्वद्ज्ञानाश्रितोपासनेष्वप्यनियम इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे आसनाभ्यासासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । अत्र कर्माङ्गानाश्रितान्युपासनानि कि तिष्ठञ्चासीनः शयानो वा कुर्यादित्यनियमः, उतासीन एवेति नियम इति विशये अनियम इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आसीन एवोपासनानि कुर्वीत । कुतः, गमनादीनां चित्तविक्षेपकरतया आसीनस्यैवोपासनानां सम्भवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

उपासनानां ध्यायत्वर्थध्यानरूपत्वाद् ध्यायतेश्वासनेषु बकादिष्वेकविषय-
द्विष्टिषु प्रयोगादासीन एवोपासीतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अचलत्वं चोपेक्ष्य ॥ ९ ॥

‘ध्यायतीव पृथिवी’ (छा. ७-६-१) इत्यत्र पृथिव्या अचलत्वमेष्य
ध्यानोपचारो दृष्टः, तस्मादपि लिङ्गादासीन एवोपासीतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१. ‘किमासी’ के पाठः,

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

‘शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः’ (गी. ६-११) इत्यादिना
शिष्टा उपासनार्थमासन स्मरन्ति । अतोऽप्यासीन एवोपासीतेति सिद्धम् ॥ १० ॥

* ७ एकाग्रताधिकरणम् *

पूर्वमङ्गानाश्रितोपासनेष्वासननियम उक्तः । तद्वद् दिगादिनियमोऽस्तु
‘प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेते’त्यादिदिगादिनियमदर्शनादिति द्वष्टान्तसङ्गत्येद-
माह—

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

अत्र पूर्वपक्षे दिगादिप्वादरः, सिद्धान्ते त्वनादर इति फलभेदः । तेष्वेवो-
पासनेषु दिगादिनियमोऽस्ति न वेति विशये अस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु
प्राच्यादिदिगादिनियमो नास्ति । किन्तु यत्र दिशि देशे काले वा चित्तस्यैकाग्रता
एकविषयप्रवाहः, तत्रोपासीत । कुतः, दिगादिविशेषाश्रवणात् । ननु ‘समे शुचौ’
(श्व. २-१०) इति देशविशेषः श्रूयत इति चेद्, वाढम् । तदपि श्रवणं चित्तैका-
ग्रचसम्पादकदेश उपासीतेति दर्शयति, वाक्यशेषे मनोऽनुकूलत्वविशेषणात् । ‘प्रा-
चीनप्रवण’ इत्यादिश्रवणं तत्कर्मप्येव नोपासनेष्विति दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

* ८ आप्रायणाधिकरणम् *

पूर्वं यथा दिगादिनियमाश्रवणात् तदभाव उक्तः, तथा यावज्जीवमुपासना-
वृत्त्यश्रवणात् तदभाव इति द्वष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

अत्र पूर्वपक्षे कादाचित्कप्रत्ययावृत्तेरद्वष्टारोपास्यसाक्षात्कारहेतुत्वं, सि-
द्धान्ते निरन्तरप्रत्ययावृत्ते: साक्षादेव तद्वेतुत्वमिति फलभेदः । अत्राहङ्ग्रहोपास-
नानि किं कदाचित् कृत्वोपरभेद्, उत यावज्जीवमुपासीतेति विशये कदाचिर्दिति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आ प्रायणादा मरणादुपासीत । हि यतस्तत्रापि मरणका-
लेऽपि ‘स यावत्कुरुयमस्मालोकात् प्रैति’ इति श्रुत्योपास्यप्रत्ययानुवर्तनं दृष्टम् ।
न च तदद्वष्टसाध्यं, दृष्टे सम्भवत्यद्वष्टकल्पनानुपपत्तेः । तस्मादा मरणमहङ्ग्रहो-
पासन कुर्वीतेति’ सिद्धम् ॥ १२ ॥

१- ‘ति दृष्टम्’ क पाठ ,

* ९ तदधिगमाधिकरणम् *

पूर्वं यथोपासकानां यावज्जीवं कर्तव्यमस्तीत्युक्तं, न तथा ब्रह्मात्मविदाभिति
प्रत्युदाहरणसङ्गत्या कर्मक्षयलक्षणां जीवन्मुक्तिमाह—

तदधिगम उत्तरपूर्वाध्योरश्लेषविनाशौ तद्वपदेशात् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मविदोऽपि सञ्चितपापफलभोगानन्तरं मुक्तिः, सिद्धान्ते
विद्योत्पत्त्यनन्तरमेव पापनाशजीवन्मुक्तिरिति फलभेदः । अत्र ब्रह्मविद उत्तर-
पूर्वाध्याश्लेषविनाशौ भवत उत नेति सन्देहे ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ इति सृतेर्नेति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तदधिगमे ब्रह्माक्षात्कारे सति उत्तरपूर्वाध्योः ज्ञाना-
दूर्ध्वं देहेन्द्रियादिवशात् सम्भावित पापमुत्तराधं, ज्ञानात् पूर्वमिह जन्मनि जन्मा-
न्तरे वा सञ्चित पाप पूर्वाध, तयोरश्लेषविनाशौ भवत एव । कुतः, तद्वपदेशात्
'यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्ते एवमेवविदि पाप कर्म न क्षिप्यते' (छा-
४-१४-३) इति । 'तद्वथेषीकातूलमभौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः
प्रदूयन्ते' (छा. ९-२४-३) इति श्रुतिभ्यां तयोरुत्तरपूर्वाधाश्लेषविनाशयोर्ब्रह्मविदि
व्यपदेशात् । एव 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तम्भिन् दृष्टे परावरे' (मु. २-२-८)
इत्यादिश्रुत्या निर्गुणब्रह्मविद्यास्वप्युत्तरपूर्वाधाश्लेषविनाशयोर्व्यपदेशादित्यर्थः । स्मृ-
तिस्त्वज्ञविषयेति भावः ॥ १३ ॥

* १० इतरासश्लेषाधिकरणम् *

पूर्वं ब्रह्मविदः पापस्याश्लेषविनाशावुक्तौ, न तथा पुण्यस्यापि तौ भवतः,
तस्य श्रौतत्वेन श्रौतब्रह्मज्ञानेनाविरोधादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

फलमत्र पूर्ववत् । पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ भवत उत नेति सन्देहे नेति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अकर्त्रात्मबोधसामर्थ्यादितरस्यापि पुण्यस्योत्तरस्य पूर्वस्य
च एवमघवदश्लेषो विनाशश्च भवतः । 'उमे उ हैवैष एते तरति' (बृ. ४-४-
२२) इत्यादिश्रुतिभिस्त्वपदेशादित्यर्थः । ब्रह्मविदः पुरुषधौरेयस्य पुण्यपापयो-
र्धन्वहेत्वोरभावाद् देहपाते मुक्तिरवश्यं भवत्येवेत्यधिकरणद्वयस्य फलमुक्तं
भवति ॥ १४ ॥

१. 'शादित्यर्थः' ख.पाठः.

२. 'र्थः ॥ १३ ॥' क.पाठः.

। ११ अनारब्धकार्याधिकरणम् *

पूर्वं ज्ञानात् कर्मक्षय उत्सर्गत उक्तः । तस्येह प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तविष-
यत्वेनापवादः क्रियत इत्युत्सर्गापवादसङ्गत्येदमाह—

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे जीवन्मुक्त्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । अत्राना-
रब्धकर्मवदारब्धे पुण्यपापे ज्ञानान्वश्यत उत नेति सन्देहे 'क्षीयन्ते चास्य कर्मणी'-
(मु.२-२-८)त्वविशेषश्रवणं ज्ञानान्वश्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आरब्धे पुण्यपापे न
नश्यतः प्रवृत्तफलत्वान्मुक्तेषुवत् । अपि त्वनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले पूर्वे अनादि-
भवपरम्परया ज्ञानोत्पत्तिर्यन्तं सञ्चिते पुण्यपापे । ते एव ज्ञानान्वश्यतः । कुतः,
तदवधेः 'तस्य तावदेव चिरं यावत्त्र विमोक्षेऽथ सम्पत्स्य' (छा. ६-१४-२)
इति देहपातावधिश्रवणादित्यर्थः । एवज्ञ विशेषश्रुत्यनुरोधादविशेषश्रुतिर्नेतव्येति
भावः ॥ १९ ॥

* १२ अग्निहोत्रायाधिकरणम् *

पूर्वमनारब्धकार्याणां कर्मणां ज्ञानात् क्षय उत्सर्गत उक्तः । तस्येह नि-
त्यनैमित्तिकातिरिक्तानारब्धकर्मविषयत्वेनापवादः क्रियत इत्युत्सर्गापवादसङ्गत्येद-
माह—

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात् ॥ १६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ज्ञानार्थे नित्याद्यनुष्ठानासिद्धिः, सिद्धान्ते तदर्थं तत्सिद्धिरिति
फलभेदः । अत्र किं नित्यनैमित्तिकर्मजातं ज्ञानात् क्षीयते न वेति सन्देहे अनारब्ध-
कर्मत्वाविशेषात् क्षीयत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नित्यनैमित्तिकर्मग्निहोत्रादि-
कर्मजातं तत्कार्यायैव चित्तशुच्छादिपरम्परया तस्य ज्ञानस्य यत् कार्यं मुक्तिरूपं
तस्मा एव । कस्मात्, तदर्शनाद् यज्ञादि(बृ. ४-४-२२)श्रुतौ ज्ञानहेतुत्वदर्शना-
दित्यर्थः । एवज्ञ ज्ञानरूपफलैकनाश्यत्वं नित्यनैमित्तिकर्मजातस्य न काम्यवचाश
इति भावः ॥ १६ ॥

ननु नित्यादेव्ज्ञानार्थन्वे 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विष-
न्तः पापकृत्याम्' इति विनियोगवचनं किंविषयमित्यपेक्षायामाह—

अतोऽन्यापि होक्लेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेः कर्मणोऽन्याप्यस्ति काम्यलक्षणा साधुकृत्या पापकृत्या

१. 'मपरायां ज्ञा' ख. पाठः,

चैकेषां शासिनाम् । तयोर्विनियोग एष उक्तः । काम्यनिषिद्धकर्मणोर्विद्यां प्रत्यन-
ज्ञत्वे सम्प्रतिपत्तिरुभयोर्जैमिनिवादरायणयोरिति ॥ १७ ॥

* १३ यदेवाधिकरणम् *

पूर्वोक्तनित्यादिकं विषयसुपजीव्य किञ्चिद्विचार्यत इत्येकविषयत्वसङ्गत्ये-
दमाह—

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे केवलस्य नित्यादेवज्ञानहेतुत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति
फलभेदः । किं नित्यादिकमज्ञात्रितोपस्तिसहितमेवानुष्ठेयमिति नियमः किं वा त-
त्सहितं केवलं वेत्यनियम इति सन्देहे नियम इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अनि-
यम एव युक्तः । तथा हि ‘यदेव विद्यया करोति’ ‘तदेव वीर्यवत्तर भवति’ (छा.
१-१-१०) इति श्रुतिर्विद्यासहितस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं ब्रुवती विद्याहीनस्य कर्म-
णो वीर्यवत्त्वं दर्शयति । तच्च केवलस्य कर्मणो ज्ञानहेतुत्वे युक्त स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

* १४ भोगाधिकरणम् *

पूर्वमनारब्धकर्मणः क्षयोक्तावारब्धस्य कथं क्षय इत्याकाङ्क्षायामस्योत्था-
नादुत्थाप्योत्थापकत्वलक्षणसङ्गत्येदमाह—

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यासिद्धिः, सिद्धान्तं तत्सिद्धिरिति फलभेदः ।
तत्त्वविद्वत्र विषयः । स किं प्रारब्धविद्यानन्तर संसरति उत नेति सन्देहे देहपा-
तात् पूर्वं संसारानुवृत्तिवद् देहपातानन्तरमपि ब्रह्मवित् संसरतीत्यनारब्धाधिकरण-
द्वष्टान्तेन पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु इतरे त्वारब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा विद्वान्
सम्पद्यते । ‘अथ सम्पत्ये’ (छा. ६-१४-२) ‘ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति’ (बृ. ४-४-
६) इति श्रुतिभ्यो देहपातात् पूर्वं प्रारब्धकर्मणः सत्त्वात् कुलालचक्रमणन्यायेन
मिथ्याज्ञानरूपनिमित्तनाशेऽप्यनुवृत्तिर्युक्ता । तद्भोगानन्तरं कस्यचिदपि कर्मणोऽभा-
वान्न संसारानुवृत्तिः । तस्माद् भोगेन प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं विद्वान् स्वरूपानन्दा-
त्मनावस्थानलक्षण कैवल्य लभत इत्यतिशेभनम् ॥ १९ ॥

आस्मिन् पादे चतुर्दशाधिकरणानि, एकोनविशतिः सूत्राणि ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पाद ।

अथ द्वितीयः पादः ।

* १ वाक्सम्पत्त्यविकरणम् *

पूर्वपादे मुक्तिविरुद्धानारब्धकार्यं कर्मनिवृत्त्या जीवन्मुक्तत्वम् , आरब्धनिवृत्तौ तु विदेहमुक्तत्वमिति सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलं सामान्यतो निरूपितम् । सम्प्राप्ति प्रारब्धकर्मक्षयानन्तरभाविनि मोक्षे विशेषप्रदर्शनाय पादत्रयमारभ्यते । एवच्च सामान्यनिरूपणस्य विशेषनिरूपणहेतुत्वात् पूर्वेणास्य पादत्रयस्य हेतुहेतुमङ्गावसङ्गतिः । तत्रोत्कान्त्यपेक्षानपेक्षालक्षणविशेषं निरूपयितुमयं पाद आरभ्यते —

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पादान्तरत्वादस्याधिकरणस्य नाभ्यवहिताधिकरणसङ्गत्यपेक्षा । अत्र पूर्वपंक्ते स्वोपादने स्वस्य लय इति न्यायासिद्धिः, सिद्धान्ते तसिद्धिरिति फलभेदः । अस्त्युल्कान्तिक्रमबोधिका श्रुतिः—‘अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्’ (छा. ६-८-६) इति । तत्र ‘वाङ् मनसि सम्पद्यते’ इत्यत्र किं सवृत्तिकाया वाच एव मनसि लयः किं वा वाग्वृत्ते-रेवेति सन्देहे श्रुतिबलाद् वाच एवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु उक्तिर्वागिति भावव्युत्पत्त्या वाक्छब्देन वाग्वृत्तिरुच्यते । मनोवृत्तौ सत्यामेव मनसि वाग्वृत्तिर्लीयते । कुतु, दर्शनाद् मनोवृत्तौ सत्यामेव लोके वाग्वृत्तिलयस्य दर्शनात् । तर्हि वाक्छब्दस्य का गतिरत आह —शब्दाच्च तस्य वाक्छब्दस्य वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारेण भावव्युत्पत्त्या वा वृत्तिपरत्वेन नयनादित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तन्यायं चक्षुरादिप्वतिदिशाति—

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एवोक्तदर्शनादिहेतो सर्वाणि चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि सवृत्तिके मनसि वृत्तिलयमात्रेणानुवर्तन्ते लीयन्ते न स्वरूपेणत्यर्थः ॥ २ ॥

* २ मनस्सम्पत्त्यविकरणम् *

पूर्वं मनसि सर्वेन्द्रियलय उक्तः, न तथा मनसः प्राणे वृत्तिलयः, ‘अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमयः प्राणः’ (छा. ६-५-४) इति श्रुतौ प्राणमनसोर-

१. ‘पक्षेऽनपेक्षालक्षणविशेषन्या’ (?) क. पाठः,

बन्नविकारत्वश्चणादवन्नयोश्चोपादानोपादेयभावात् स्वरूपलय इति प्रत्युदाहरणस-
ज्ञत्येदमाह—

तन्मनः प्राण उच्चरात् ॥ ३ ॥

फलं पूर्वत् । ‘मनः प्राण’ इत्युच्चरवाक्ये किं मनसः प्राणे स्वरूपलयो
वृत्तिलयो वेति सन्देहे स्वरूपलय इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तत् सर्वेन्द्रिय-
वृत्तिलयाधारं मनोऽपि प्राणे स्ववृत्तिलयैनैव लीयते न स्वरूपेणोति ‘मनः प्राण’
इत्युच्चराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । सुप्तिमृत्यवस्थयोः सवृत्तिके प्राणे सत्येव मनोवृत्ति-
लयदर्शनादिति हेत्वनुपङ्गः । न ह्यवन्नयोरुपादानोपादेयत्वमात्रेण तद्विकारयोरप्यु-
पादानोपादेयभावो युक्तः, हिमधंटयोस्तददर्शनादिति भावः ॥ ३ ॥

* ३ प्राणसम्पत्याविकरणम् *

पूर्वं प्राणे मनसो वृत्तिलय उक्तः । तद्वत् तेजसि प्राणस्य वृत्तिलयोऽस्तु
‘प्राणस्तेजसी’ति श्रुतेरिति द्वषान्तसङ्गत्येदमाह—

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

अत्र॑ पूर्वपक्षे तेजशशब्दस्य मुख्यत्वं, सिद्धान्ते भूतोपाहितजीवलक्षकत्वमिति
फलभेदः । ‘प्राणस्तेजसी’त्युच्चरवाक्ये किं प्राणस्य लयस्तेजसि उत जीव इति
सन्देहे तेजसीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु स प्राणोऽध्यक्षे जीवे निवृत्तवृत्तिसञ्चब-
तिष्ठते । कुतः, तं जीवं प्रत्युपगमानुगमनावस्थानेभ्यः ‘एवमेवममात्मानमन्तकाले
सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती’त्युपगमः, ‘तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामति’ (बृ. ४-४-
२) इत्यनुगमनम्, ‘स विज्ञानो भवति’ इत्यवस्थानम्, तेभ्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तर्हि ‘प्राणस्तेजसी’ति श्रुतेः कोऽर्थस्तत्राह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

‘प्राणस्तेजसी’ति श्रुतेस्तेजस्सहितेष्वात्मदेहारभक्तेषु पञ्चभूतेष्वाहितत्वेन वि-
द्यमाने जीवे प्राणस्य वृत्तिलय इत्यर्थः । एवम्ब्र प्राणस्योपहितजीवप्राप्तावुपाधितेज-
आदिभूतप्राप्तेः स्वतसिद्धत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

ननु ‘प्राणस्तेजसी’त्येकस्यैव तेजसः श्रवणात् कथ तेजस्सहितेषु भूतेष्वि-
त्युक्तं, तत्राह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

१. ‘घनयो’ क.पाठः । २ ‘लभ्युप’ ख.पाठः ।

एकस्मिन्नेव तेजसुक्लान्तिसमये जीवो नावतिष्ठते, उक्तदेहस्य पञ्चभौ-
तिकल्पेन पञ्चसु भूतेष्ववस्थितेरावश्यकत्वात् । दर्शयतो हि । इमर्थं रंहत्यधि-
करणे* व्याख्याते प्रश्ननिरूपणे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

* ४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् *

ऐर्वोक्तोत्कान्तिसुपजीव्यान्यत् किञ्चिद्द्विचार्यत् इत्युपजीवोपजीवकभावस-
त्त्वेदमाह—

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे दहराद्युपासकस्योत्कान्त्यभावादैव सुक्तिः, सिद्धान्ते तुक्लान्ति-
सम्भवाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति फलभेदः । किमुक्लान्तिरविदुष एव, उत दहरादिसगु-
णब्रह्मोपासकस्यापीति सन्देहे ‘तयोर्धर्मायच्चमृतत्वमेति’ (छा. ८-६-६) इत्युपास-
कस्य मोक्षश्रवणादविदुप एवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आसृत्युपक्रमाद् देवया-
नमार्गोपक्रमात् प्राग् येयमुक्तान्तिः सा विद्वदविदुषोः समीना भवितुर्महीति । कुतः,
‘वाऽ मनसी’त्यादविशेषश्रवणात् । ननु कथ तहि सगुणविद्यायाममृतत्वश्रवणमिति
तत्राह — अमृतत्वं चानुपोष्य । अदग्धवात्यन्तमविद्याङ्गेशजाँतम् । एतदमृतत्वमा-
पेक्षिकामित्यर्थः ॥ ७ ॥

* ५ तदापीत्याधिकरणम् *

ननूत्कान्तिः समानेत्ययुक्तम् अमृतस्य स्वरूपत एवात्यन्तं ब्रह्मसम्पत्तेरि-
त्याक्षेपसञ्ज्ञत्यदमाह—

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मृतमात्रस्य सुक्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलभेदः । ‘तेजः
परस्यां देवतायाम्’ (छा. ६-८-६) इत्यत्र साध्यक्षं भूतान्तरसहित तेजः परमा-
त्मानि सम्पद्यत इति तेजसो लय इति श्रूयते । स किमात्यन्तिक उत नात्यान्तिक
इति सन्देहे परमात्मनः सर्वोपादानत्वात् तत्रात्यन्तिक एव लय इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु तद् यथोदीरित तेज आपीतेरामोक्षादवतिष्ठते । कुतः, ‘योनिमन्ये
प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः’ (क. ९-७) इत्यादिना संसारव्यपदेशात् । अन्यथा
पुनः संसारभार्वः प्रसञ्जेत । तस्मात् सुषुप्ताविव नात्यन्तिकलय इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

१. ‘पूर्वोक्ता’ क.पाठ   २. ‘मानैव भ’ ख.पाठ .   ३. ‘जालम्’ ख. पाठ .

४. ‘व. पुन त्र’ ख.पाठ .

* रंहत्यधिकरण तृतीयाध्यायप्रथमाधिकरणम्.

ननूक्तलक्षणं तेजो यद्यस्ति, तर्हि पार्श्वस्थैरुपलभ्येतेत्यत आह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

यथोक्तं तेजः प्रमाणतश्चकारात् स्वस्वपतश्च तुसरेणुवत् सूक्ष्म, तस्य नाडी-
द्वारा निष्क्रमणश्रुत्या तथा सूक्ष्मत्वस्योपलब्धेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतः सूक्ष्मत्वादेव शरीरोपमर्देन स्वयं नोपमृद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

सूक्ष्मतेजस्सद्वावे औष्ण्यलिङ्गकमनुमानमाह—

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा । ११ ।

स्थूलदेह उपलभ्यमान एष ऊष्मा अस्यैव सूक्ष्मतेजस एव धर्मः । सत्येव
तस्मिन् तदुपलब्धेः, तदभावे मृतदेहे तदनुपलब्धेरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धर्म-
स्यैवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

* ६ उत्कान्तिप्रतिषेधाधिकरणम् *

आसृत्युपक्रमाधिकरणे मुख्यामृतत्वे उत्कान्त्यभावोऽवगतः । स न युक्त
इत्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

नाव्यवहितेनास्य सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे निर्गुणब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः, सिद्धान्ते त्विहैव सुक्तिरिति फलभेदः । निर्गुणब्रह्मविदत्र विषयः । किं
तस्योत्कान्तिरस्ति न वेति सन्देहे अस्त्युत्कान्तिः । ननु नास्त्युत्कान्तिः ‘न तस्य
प्राणा उत्कामन्ति’ (बृ. ४-४-६) इति निर्गुणब्रह्मविदः शारीरात् प्राणोत्कान्ति-
प्रतिषेधादिति चेत् । न । शारीरात्, जीवादयमुत्कान्तिप्रतिषेधो न शारीरात् । ‘न
तस्मात् प्राणा उत्कामन्ति’ इति माध्यन्दिनशास्त्रायां जीवादेव प्राणोत्कान्तिप्रति-
षेधस्य कृतत्वात् । अतः प्राणादिसहितस्य जीवस्य परब्रह्मविदोऽप्यस्तीति पूर्वः
पक्षः ॥ १२ ॥

सिद्धान्तस्तु—

स्पष्टो ह्येकेषाम् । १३ ।

एकेषां काणवानां शास्त्रायां प्राणानां परब्रह्मविदो देहादुत्कान्तिप्रतिषेधः
स्पष्टो हि यत उपलभ्यते, अतो न तस्योत्कान्तिः, अपि त्वयैव लयः । अन्यथा-
नुत्कान्तानां प्राणानां देहेऽवस्थाने ‘स उच्छ्वयत्याधायत्याधातो मृतः शेते’ (बृ.

३-२-११) इत्युक्तान्त्यवर्धेदेहस्योच्चूनत्वादि लिङ्गं बाध्येत । तत्सामान्याद् माध्यन्दिनशास्त्रायामपि 'तस्माद्' इत्यनेन देहस्थैव अहणं बोध्यम् । तस्माद् विद्वद्देहादेव प्राणोत्कान्तिप्रतिषेध इति ॥ १३ ॥

स्मर्यते च । १४ ।

महाभारते — 'देवापि मार्गे मुख्यान्ति द्युपदस्य पदैषिणः' इति विदुष उक्तान्त्यभावः स्मर्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

: ७ वागादिलयाधिकरणम् *

ननु ब्रह्मणि लय इत्युक्त 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' (मु. ३-२-७) इति विद्वद्विषयश्रुत्यैव पृथिव्यादिषु लयश्रवणादित्याक्षेपसङ्गत्येदमाह—

तानि परे तथा ह्याह । १५ ।

पूर्वाधिकरणाक्षेपरूपत्वादस्य तत्फल द्रष्टव्यम् । अत्र किं ब्रह्मविदः प्राणानां लयः पृथिव्यादिषु उत परब्रह्मणीति विशये पृथिव्यादिष्विति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तानि यथोक्तानि प्राणास्त्व्यानीन्द्रियाणि परे ब्रह्मणि लीयन्ते । तथा ह्याह श्रुतिः—'एवमेवास्य परिद्वषुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायाणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' (प्र. ६-९) इति । न च पूर्वश्रुतिविरोधः । स्वोपादानेषु पृथिव्यादिषु प्रलीनाः कलाः प्राणाः स्वोपादानैः सह परब्रह्मण्यस्तं गच्छन्तीति श्रुतिद्वयतात्पर्यम् ॥ १५ ॥

* < अविभागाधिकरणम् *

पूर्वोक्तविद्वत्कला विषयीकृत्यान्यत् किञ्चिद्विचार्थत इत्येकविषयत्वसङ्गत्येदमाह—

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मोक्षासिद्धिः सिद्धान्ते तसिद्धिरिति फलभेदः । विद्वत्कलालयः किमविदुष इवानात्यन्तिक उतात्यन्तिक इति सन्देहे अनात्यन्तिक इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु विद्वत्कलानां ब्रह्मणा सहात्यन्तमविभाग एव, न सावशेषो लयः । कुतः, कलानां लयोक्त्यनन्तरं 'इभिदेते चासां नामरूपे' इति कलानां शक्त्यात्मकनामरूपयोः पुरुषे लयमुक्ता 'स एषोऽकलोऽमृतो भवति' (प्र. ६-५) इति वचनादित्यर्थः । अविदुषस्तु जन्मान्तरसिद्ध्यर्थमनात्यन्तिकलयो युक्तो न विदुषः, तस्य तदभावादिति भावः । स्थितेऽय परविद्याचिन्ता ॥ १६ ॥

१. 'क्षे अपूर्वादिः' क.पाठः.

२. 'भिदेते तासाम्' इत्यपि उपनिषत्कोशोषु पाठो दृश्यते.

९ तदोकोग्राधिकरणम्

पूर्वमासृत्युपकमाधिकरणे सगुणब्रह्मविदां येयमुल्कान्तिः सेयमितरोक्तान्त्या
मार्गोपकमपर्यन्तं समेत्युक्तम् । तद्वन्मार्गोपकमेऽपि समैवास्तु ‘तस्य हैतस्य हृदय-
स्थायं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्खो वा’ (बृ. ४-
४-२) इति हृदयप्रद्योतनादेः समत्वश्रवणादिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह —

तदोकोग्रज्ज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्याद् तच्छेष-

गत्यनुसृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे विद्याकृतातिशयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलमेदः ।
अत्र किमुपासकोऽप्यनुपासकवद्येन केनचिद् द्वारेण निष्कामति उत मूर्धन्यनाड्येति
सन्देहे येन केनचिदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तदोकोग्रज्ज्वलनं तस्य लीनवृत्तिक-
वागादिसमुदायस्योक्तमिष्यतो जीवस्यौक आधारो हृदयं तस्य यदग्र तस्य ज्वलनं
प्राप्तव्यज्ञानरूपं योतनारूप्यमादौ भवति । तेन प्रद्योतेन प्रकाशितद्वारो विद्वानवि-
द्वांश्च भवति । तत्राविद्वान् स्थानान्तरेभ्यो निष्कामति, विद्वांस्तु मूर्धस्थानादेव । कुतः,
विद्यासामर्थ्याद् । यदि विद्वानपीतरवत् स्थानान्तरेभ्यो निष्कामेत्, नैवोक्तुष्टं फलं
लभेत । ननु स्थानान्तरेभ्योऽप्युल्कमनुस्तुष्टं फलमाप्नुयादिति चेत्तेत्याह—तच्छेष-
गत्यनुसृतियोगाच्च । तस्याः सगुणविद्यायाः शेषभूता या गतिमूर्धन्यनाडीसृतिः त-
स्या अनुसृतिर्ध्यानं तद्योगात् तद्विधानाच्च । यदि स्थानान्तरेभ्यो निष्कामतोऽपि
विशिष्टफलप्राप्तिः स्यात्, तर्हि विशिष्टगतिचिन्तनविधानं व्यर्थमेव स्यात् । अतो
दीर्घकाल नैरन्तर्यसत्कारैर्दृढमासेवितेन हार्देन ब्रह्मणानुगृहीतस्तद्वावमापन्नो विद्वान्
मूर्धन्ययैव शतादभ्यधिकया नाड्या निष्कामति । तथा च श्रुतिः—‘शतं चैका
च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमग्निस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
द्भन्या उत्कर्मणे भवन्ति’ (छा. ८-६-६) इति ॥ १७ ॥

* १० रक्ष्यधिकरणम् *

पूर्वोक्तनाडीसम्बद्धरश्मीनत्रोपजीव्य किञ्चिद्विचार्यत इत्युपजीव्योपजीवक-
भावसङ्गत्येदमाह—

रक्ष्यनुसारी ॥ १८ ॥

१. ‘आयतन हङ्क.पाठः.

अत्र पूर्वपक्षे रात्रौ मृतस्य रशिमप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षास्ति, सिद्धान्ते नास्तीति फलभेदः । अत्र ‘अथैतरेव रशिमभिरुर्ध्वमाक्रमते’ (छा. ८-६-५) इति मूर्खन्यनाड्या निर्गतस्य रशिमसम्बन्धः श्रूयते । तत्र किं रश्म्यनुसारित्वमहनि मृतस्यैव उत रात्रावपीति सन्देहे अहम्नेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अहनि रात्रौ वा मृतो रश्म्यनुसारी भवतीति ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षवीजमुपन्यस्य दूषयति—

निशि नेति चेद्वा सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वाद्
दर्शयति च ॥ १९ ॥

अहनि सूर्यरशिमनाडीसम्बन्धस्य सत्त्वात् तत्रैव मृतो रश्म्यनुसारी भवति, निशि तु न, तदसत्त्वादिति चेद्, न, नाडीरशिमसम्बन्धस्य यावदेहभावित्वात् । तच्च दर्शयति श्रुतिः ‘अमुमादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सुसा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुमिन्नादित्ये सृता’ (छा. ८-६-२) इति । तस्मान्विशयि मृतो रश्म्यनुसारीति सिद्धम् ॥ १९ ॥

* १९ दक्षिणायनाधिकरणम् *

उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति—

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अस्यातिदेशत्वात् पृथक् सञ्जल्यपेक्षा । अत्र पूर्वपक्षे दक्षिणायने मृतस्य फलाभावादुच्चरायणमरणार्थं यत्तापेक्षा, सिद्धान्ते हेत्वसिद्धेस्तदनपेक्षेति फलभेदः । किं दक्षिणायने मृतो विद्वान् विद्याफलं प्राप्नोति न वेति सन्देहे उच्चरायणप्राशस्यप्रसिद्धेभीष्मस्य तत्प्रतीक्षास्मरणाच्च न प्राप्नोतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अत एव कालान्तरप्रतीक्षानुपपत्तेः विद्याया नित्यवत्फलसम्बन्धश्रवणाच्च दक्षिणेऽप्ययने मृतो विद्वान् फलं प्राप्नोत्यवेत्यर्थः । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य च प्रतीक्षापरिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वेच्छामरणज्ञापनार्थं चेति भावः ॥ २० ॥

ननु

‘यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यन्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षम्! ’ ॥ (गी. ८-२३)

‘अग्निज्योतिरहः शुक्लः षष्ठ्यासा उच्चरायणम्’ (गी. ८-२४)

१. ‘णार्थं प्रय’ ख.पाठः.

२. ‘लोकमर्थः’ क.पाठः.

३. ‘र्थं वेति’ ख.पाठः.

इति सूतिविरोधात् कथं रात्रौ दक्षिणायने वा मृतस्थानावृत्तिः स्यादित्याश-
क्क्याह—

योगिनः प्रति च समर्थते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

योगिनः स्मार्तविद्योपासकान् प्रत्ययमहरादिकालविशेषः समर्थते स्मार्तत्व-
प्रत्यासत्त्वेः, न श्रौतदहराद्युपासकान् प्रति । ननु योगिनो दहराद्युपासका एव
सूत्युक्ताः किं न स्युरित्यत आह— स्मार्ते चैते ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानुषितं कर्म योगः
‘अनाश्रितः कर्मफलम्’ (गी. ६-१) इत्यादिस्मृतेः । धारणापूर्वकाकर्तृत्वानुभवः
साङ्घर्चं ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्’ (गी. ५-९) इति स्मृतेः । एवं
चैते योगासाङ्घर्चे स्मार्ते एव न श्रौते । तथा च श्रुतिस्मृत्योरर्थमेदान्न श्रौतोपास्तिषु
कालनियमः । यदि श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञया कालशब्दस्तदभिमानिदेवतापरस्तद्वैकार्य-
मेवेत्यनवद्यम् । तस्माद् विद्वान् सर्वदैव मृतो विद्याफलमाग्नोतीति अतिशोभनम् ॥

अस्मिन् पादे एकादशाधिकरणानि, सूत्राण्येकविशिष्टिः ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

* १ अर्चिरादाधिकरणम् *

इत्थमुत्कार्णित निरूप्य तत्साध्यं मार्गं निरूपयितुमिमं पादमारभते । पूर्वं
यदाकदाचिन्मृतस्थापि फलप्राप्तिरुक्ता । तद्वदेव केनचिन्मार्गेण गतिरिति दृष्टान्त-
सङ्गत्येदमधिकरणमारभ्यते—

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मार्गविकल्पः, सिद्धान्ते मार्गैक्यमिति फलभेदः । अस्ति ब्रह्म-
लोकप्राप्तिहेतौ मार्गे श्रुतीनां विप्रतिपत्तिः । तत्र कचिद् ‘अथैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्व-
माक्रमते’ (छा. ८-६-९) इति रश्मिरूपो मार्गः श्रूयते । कचित् ‘तेऽर्चिषमभिस-
म्भवन्ति’ (बृ. ६-२-१५) इत्यर्चिरादिरूपः । तत्र किं परस्परविभिन्ना एवैते मार्गाः

१. ‘रभते’ ख.पाठः ३. ‘र्ध्वं आक’ क.पाठः.

उत्तं नैकविशेषणयुक्तं एकं एवेति विशये प्रकरणभेदात् परस्परभिज्ञा एवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सर्वो हि ब्रह्मलोकप्रेप्तुरच्चिरादिनैकेन मार्गेण गन्तुमर्हति । कुतः, तत्पथितेः । तस्याच्चिरादिमार्गस्य पञ्चामिविद्याप्रकरणे 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' (छा. ५-१०-१) इति पञ्चाम्नुपासकस्येवेतरस्यापि सगुणब्रह्मोपासकस्य प्रथिते श्रुतत्वादित्यर्थः । न च प्रकरणभेदान्मार्गभेदः सर्वत्राच्चिरादेकदेशप्रत्यभिज्ञानाद् गन्तव्यब्रह्मलोकाभेदाच्च । सर्वत्र सर्वविशेषणोपसहारेणानेकविशेषणे एकं एव मार्गं इत्यनवद्यम् ॥ १ ॥

* २ वाच्वधिकरणम् *

पूर्वं सर्वत्राच्चिरादेकदेशप्रत्यभिज्ञानाद् मार्गैक्यमुक्तम् । तद्वद् अभ्यनन्तरं वायुपाठप्रत्यभिज्ञानात् तत्रैव वायुर्निवेशयितव्य इति दृष्टान्तसङ्गत्येदग्माह—

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अत्र पूर्वपक्षे पाठकमस्यानुसरणं, सिद्धान्ते त्वर्थकमात् तस्य बाध इति फलभेदः । 'स एत देवयानं पन्थानम् * आसाद्यामिलोकमागच्छति । स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्' (कौ १-३) इति कौषीतकिनो देवयानं मार्गमामनन्ति । छन्दोगाश्चैवमेवाधीयते 'तेऽर्चिषभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् पञ्चदञ्च्छेति मासांस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं सवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा ५-१०-१, २) इति । तत्र श्रुतिं द्वयेऽपि अभिरादौ पठितः । पश्चात् कौषीतकिश्चुतौ वायुः पठितः । स किं वायुरच्चिरात्मकाभ्येनन्तरं निवेशयितव्य उत संवत्सरात् परमिति संशये अभ्येनन्तरमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अब्दात् संवत्सरादनन्तरमादित्यादर्वाण् वायुमभिसंविशान्ति । कुतः, अविशेषविशेषाभ्याम् । कौषीतकिश्चुतौ वायोः कुतश्चिदानन्तर्यमर्वाकुं वा विशेषो न ज्ञायते तद्वाचकपदाभावात् । बृहदारुण्यके तु 'यदा वै पुरुषोऽस्मालोकात् प्रैति स वायुलोकमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' (बृ ५-१०-१) इत्यादित्यादर्वाकुं विशेषो दृश्यते । ताभ्यामविशेषविशेषाभ्यां संवत्सरानन्तरं

१. 'तानेक' ख पाठः. २. 'णयुक्त ए' ख. पाठः. ३. 'लोक' इतिमुद्रितोपनिषद्गोषो न पश्यते.

* 'आपदा' इति तु मुद्रितोपनिषद्गोषो लुप्तश्च अवश्यते.

वायुनिवेशवितव्यः । अग्न्यनन्तरं पाठकमस्तूर्वशब्दश्रुतिसिद्धार्थकमेण बाध्यते इत्यदोषः । यद्यपि ब्रह्मदारण्यके मासानन्तरं देवलोकः श्रूयते, तथापि च्छान्दोग्यश्रुत्या मासानन्तर संवत्सरो निवेशवितव्यः । तस्य मासावयवित्वेन योग्यत्वात् । अत्रैव क्रमो निष्पत्तिः— मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद् देवलोकं देवलोकाद्वयुं वायोरादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमिति । एवं च सूत्रे वायुपदं देवलोकोपलक्षकमिति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

* ३ तदिदविकरणम् *

पूर्वमग्न्यनन्तरं श्रुतस्य वायोः स्थानविशेषश्रवणादर्चिरादिमार्गपर्वत्वेन सम्बन्ध उक्तः । न तथा वरुणादीनां सम्बन्धः सम्भवति स्थानविशेषश्रवणादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमाह—

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वपक्षे वरुणादेमार्गपर्वत्वेन सम्बन्धासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । किं कौषीतकिवाक्ये श्रुतो वरुणादिमार्गपर्वत्वेन सम्बन्धयते न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तडितो विद्युष्णोकादधि उपरिष्टाद्वरुणः सम्बन्धयते । कुतः, सम्बन्धाद्, वरुणस्याब्दद्वारा विद्युत्सम्बन्धादित्यर्थः । ‘आगन्तुकानामन्ते निवेश’ इति न्यायाद्विद्युदाहरणनन्तर्ये सति यथापाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रमो द्रष्टव्यो बाधकाभावादिति भावः ॥ ३ ॥

* ४ आतिवाहिकाविकरणम् *

पूर्वं यथा तडिद्वरुणसम्बन्धात् तडिदनन्तरं वरुणस्य सम्बन्ध उक्तः, तद्विद्वलौकिकमार्गचिह्नसारुप्यसम्बन्धादर्चिरादेमार्गचिह्नोपदेश इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमाह—

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे उपदेशस्य लोकश्रुतेवां मुख्यत्वं, सिद्धान्ते न्यायविज्ञस्य मुख्यमिति फलभेदः । किं तेऽर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत गन्तृणां भोगभूमय उताहो आतिवाहिका इति^१ विशये अर्चिरादयो वृक्षनन्दादिवन्मार्गचिह्नभूताः, अथ वा ‘अग्निलोकं वायुलोकमि’त्यादिलोकशब्दश्रुतेभोगभूमय इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तेऽर्चिरादय आतिवाहिकाः कार्यब्रह्मगन्तृणां गमयितारः । कुतः, तलिङ्गात्

^१. ‘सन्देहे अ’ स. पाठ५.

‘अमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति’ (छा. ४-१५-५) इत्यमानवपुरुषस्य विद्युल्लोकं प्रासानुपासकान् प्रति गमयितृत्वश्रवणादित्यर्थः । यत्पूर्वे शस्वारस्याच्छिह्नभूता इति, तज्ज्ञ, तेषामर्चिरादीनामातिवाहिकन्ते विरोधाभावात् । यत्सु लोकशब्दश्वते-भोगभूमय इति, तज्ज्ञ, निलीनेन्द्रियाणामुपासकानां भोगायोगात् । अतोऽमानवाद-वाचीनार्चिरादिमानवा आतिवाहिका इति भावः ॥ ४ ॥

ननु लिङ्गमात्रं न तेषां नेतृत्वगमकं न्यायाभावादित्यत आह—

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

यद्यर्चिरादयोऽचेतनास्ताहिं मार्गतद्वन्नोरुभयोरपि व्यामोहादज्ञत्वाद्बूर्धगतिर्न स्याद् । अतः स्वयं प्रयत्नशून्यश्चेतनान्तरेण नेय इति लौकिकन्यायानुगृहीतालिङ्गात् तत्सिद्धेनेतृत्वसिद्धेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु विद्युल्लोकादमानवस्यैव नेतृत्वश्रवणात् कथं वरुणादीनां नेतृत्वमित्यत आह—

वैद्युतैनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

अमानवः पुरुषो विद्युल्लोक आगतो वैद्युतः । तेनैव ततो विद्युत्यादेवर्ज्य नीयमाना उपासकाः कार्यब्रह्म प्राप्तुवन्ति, ‘अमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति’ (बृ-६-२-१५) इत्यमानवस्यैव गमयितृत्वश्रवणात् । वरुणादीनां त्वमानवोपसर्जनत्वेन नेतृत्वं न प्राप्त्यन्येन । अतोऽर्चिरादयो नेतार इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

* ५ कार्याधिकरणम् *

इत्थं गन्तव्यग्रासिद्धेतुं मार्गं निरूप्य फलभूतं गन्तव्यं निरूपयतीति फल-फलिभावसङ्गत्येदमाह—

कार्यं बादारिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे मार्गस्य मुक्त्यर्थता, सिद्धान्ते भोगार्थतैति फलमेदः । ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ (छा. ४-१५-९) इत्यत्र किं परं ब्रह्म गन्तव्यभूत कार्यब्रह्मते संशये परं ब्रह्मते पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कार्यमेव ब्रह्म गन्तव्यमिति बादारिरचार्यो भव्यते । कुतः, अत्य कार्यस्य ब्रह्मणः परिच्छिन्नमस्य गत्युपपत्तेगन्तव्यवेष्यपत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

१. ‘मानव गत्यै’ इति तु सुवितोपनिषद्याः । २. ‘वै शा’ छ. पाठः.

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मलोकान् गमयति’ (बृ. ६-२-१९) इति श्रुत्यन्तरे बहुवचनेन गन्त-
स्यज्ञशास्त्रो विशेषितत्वात् । न परस्येति चकारार्थः ॥ ८ ॥

ननु नपुंसकशब्दस्य परस्मिन्नैव मुख्यत्वात् कथं कार्यब्रह्मणि तद्यपदेशः;
तत्राह—

सामीप्यात् तु लघ्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुश्चोदनिरासार्थः । परमेव हि ब्रह्म सत्यकामत्वादिभिर्युक्तं कार्यं ब्रह्मेति
कथ्यते । तथा च कार्यब्रह्मणः कारणब्रह्मसामीप्यात् कारणे मुख्यस्य ब्रह्मशब्दस्य
कार्ये व्यपदेशो लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः, मुख्याभावादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु कार्यब्रह्मप्राप्तौ ‘तेषां न पुनराद्वितीः’ (बृ. ६-२-१५) इ(तरथादिति)
श्रुतिविरोधः । तत्राह—

कार्यात्मये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकस्मात्यये नाशे सति तदध्यक्षेण तल्लोकस्वामिना हिरण्यग-
र्भेण सह अतः कार्योद् ब्रह्मणः परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति उपनिषाक्षात्कारा विद्वांस इ-
त्यनावृच्छुत्यभिन्नानादवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्पादे प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रवि-
शन्ति परं पदम्’ इति स्मृतेरपि ब्रह्मलोकं प्राप्ताः क्रमेण मुर्क्ते प्राप्नुवन्तीत्यवग-
न्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्थं सिद्धान्तमभिधाय पूर्वपक्षमाह—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नैव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयत्यमागव इति
जैमिनिराचार्यो भन्ति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

‘स्मृतेऽर्थमायनमृतत्वमेति’ (छ. ८-६-६ । क. ६. १६) इति मुर्क्तेभिति-
पूर्वकृत्वदर्शनाच्च परमेव गमयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१. ‘दुश्चन्द्रो’ च. पाठः. २. ‘कलाच’ च. पाठः.

आपि च—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

‘प्रजापतेः सभां वेशम प्रपद्ये’ (छा ८-१४-१) इत्यर्थं प्रतिपत्त्यभिसन्धिवेशमप्राप्तिसङ्कल्पो न कार्ये कार्यब्रह्मविषयको न भवति, अपि तु परब्रह्मविषयक एव । ‘ते यदन्तरा तद्ग्राह’ इति परस्त्यैव प्रकृतत्वादिति पूर्वः पक्षः । अस्मिन् पूर्वपक्षे ‘मुख्यत्वाद्’ ‘दर्शनाच्चे’ इति हेतुद्वयमर्वागेवादूषि । प्रकरणाद्वेशमप्राप्तिसङ्कल्पः परविषय इति, तत्र, ‘प्रजापतेः सभां वेशम प्रपद्ये’ इति वाक्यश्रुतिभ्यां दुर्बलप्रकरणविच्छेदेन वेशमप्राप्तिसङ्कल्पस्य कार्यब्रह्मविषयकत्वावगमाद्, अतः कार्यब्रह्मैव गन्तव्यमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

* ६ अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् *

इत्थमार्चिरादिगन्तव्यं निरूप्य गन्तृणां बुद्धिस्थत्वाद् बुद्धिस्थत्वसङ्गत्यातान् निरूपयितुमिदमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथादोषात् तत्कतुश्च ॥ १५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे उपासकमात्रस्योत्तरमार्गसिद्धिः । सिद्धान्ते तूभयथाभावसिद्धिरिति फलभेदः । किममानवः पुरुषः सर्वानुपासकान् ब्रह्मलोकं नयति उत्तप्रतीकालम्बनानिति सन्देहे नियामकाभावात् सर्वानिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकोपासकमित्रानुपासकान् नयत्यमानव इति बादरायण आचार्यो मन्यते । ननु तर्हि ‘अनियमः सर्वासाम्’ (ब्र. ३-३-२१) इत्यत्र सर्वोपासनेषु मार्गोपसंहारः कृतः । तद्विरोध इत्यत आह—उभयथादोषात् । कांश्चिदुपासकान् नयति कांश्चित्तेत्युभयथाभ्युपगमे अदोषाद् दोपाभावाद्, अनियमन्यायस्य प्रतीकमित्रविषयकत्वात् तद्विरोधः । अत्र नियामकमाह—तत्कतुश्च तस्य कार्यब्रह्मणः क्रतुरुपासनं यस्य स तत्कतुरुपासकः । एवम् यो यद्विषयकोपास(न)कः स तत् प्राप्नोतीति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तदुपासकानामेव कार्यब्रह्मप्राप्तिः । प्रतीकोपासनेषु ‘नामब्रह्मे’त्यादिषु ब्रह्मणः प्रतीकं प्रति विशेषणत्वेन प्रतीकस्त्यैव प्राप्नान्यात् तदुपासकानां ब्रह्मप्राप्तिः । पञ्चामन्युपासकानां त्वज्ञानोपासकत्वेऽपि श्रुतिबलाद् ब्रह्मप्राप्तिरिति विवेकः ॥ १५ ॥

अपिच—

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

‘यावन्नास्मो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति’ (छा. ७-१-५) इति नाम-प्रतीकोपासनफलादुचरोत्तरवागाद्युपासनानामुक्तष्टफलविशेषं दर्शयति ‘वाग् वाव नाम्नो भूयसी’ (छा. ७-२-१) इत्याद्या श्रुतिः । अयं च फलविशेषः प्रतीकानामुत्कर्षपिकर्षवतामुपास्यत्वे युज्यते, नतु सर्वत्रैकरूपस्य ब्रह्मण उपास्यत्वे । तस्माद् ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मप्राप्तिर्न प्रतीकोपासकानामिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

आस्मिन् पादे षडधिकरणानि । सूत्राणि षोडश ।

इति ब्रह्मसूत्रद्वातौ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
चतुर्थाभ्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

* १ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् *

इथं पूर्वस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासकानां कार्यब्रह्मप्राप्तिः कथिता । अमुना निर्गुणब्रह्मविदां तद्वावमभिधातुमय पाद आरभ्यते—

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

पादान्तरत्वादस्य नाधिकरणसङ्गत्यपेक्षा । अत्र पूर्वपक्षे स्वर्गमोक्षयोर-विशेषः, सिद्धान्ते विशेष इति फलमेदः । ‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ (छा. ८-३-४) इति श्रूयते । तत्र किं स्वर्गादौ सुकृतिन इव निर्गुणब्रह्मविदोऽप्यागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते; उत्तात्ममात्रेणाविर्भाव इति सन्देहे फलत्वाविशेषात् स्वर्गवदभिनिष्पत्तिरागन्तुकेन विशेषेणेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सम्पद्य स्वप्रकाशात्मानं साक्षादनुभूय तैनैवात्ममात्रेण आविर्भावः विद्वानाविर्भवति । कुतः, स्वेनशब्दात् ‘स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति स्वशब्दादित्यर्थः । फलहेतुकानुमानं मोक्षनित्यत्वश्रुतिबाधितमिति षोडशम् ॥ १ ॥

ननु स्वरूपात्मकमोक्षस्य सदातनत्वात् कः पुनः पूर्ववस्थातो विशेषः । अत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

पूर्वमवस्थात्रयकल्पितः संसारीवावतिष्ठमानोऽपि सर्वसंसारानर्थब्रातान्मुक्तः परितः प्रद्योतमानः पूर्णनन्दात्मनावतिष्ठते इति महानयं विशेषः । कुतः पुचरम्-मवगन्यते, प्रतिज्ञानाद् ‘एतं लेव ते भूयोऽनुव्यास्यास्यामि’ (छा. ८-९-३, ८-१०-४, ८-११-३) इति सकलानर्थविनिर्मुक्तस्यैवानन्दात्मनो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञानादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु कार्यज्योतिरुपसम्पन्नस्य कथं मुक्तत्वमत आह—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अत्रात्मैव ज्योतिर्न भौतिकं तेजः ‘य आत्मा अपहतपाप्मा’ (छा. ८-७-१) इत्यात्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ३ ॥

* ३ अविभागाधिकरणम् *

यथोक्तं मुक्तसुपजीव्य किञ्चिद्विचार्यत इत्युपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्येद-माह—

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

अत्र पूर्वपक्षे जीवब्रह्मणेरत्यन्तमेदः, सिद्धान्ते तयोरत्यन्तमेद इति फल-मेदः । किं तुक्तो ब्रह्मभिन्नत्वेनावतिष्ठते उत ब्रह्मभिन्नत्वेनेति सन्देहे ‘ज्योतिरुप-सम्पदे’ति कर्मकर्तृत्वेन भेदोक्तेर्ब्रह्मभिन्नत्वेनेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अविभागेन निरतिशयानन्दब्रह्मात्मनैवावतिष्ठते । कुतः, दृष्टत्वाद् ‘ब्रह्मैव सन् ब्रह्म-प्येति’ (बृ. ४-४-६), ‘तत्त्वमसि’ (छा. ६-८-७) इत्यादिशुतिष्ठभेदस्यैष दृष्टत्वादित्यर्थः । भेदोक्तिरौपचारिकीति भावः ॥ ४ ॥

* ३ ब्राह्माधिकरणम् *

यथोदीरितं ब्रह्मभिन्नं मुक्तसुपजीव्य किञ्चिद्विचार्यत इत्युपजीव्योपजीव-कभावसङ्गत्येदमाह—

ब्राह्मेण जैभिन्निरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

अत्र तत्त्वक्षणिद्विरेव फलं द्रष्टव्यम् । स किं ब्रह्मत्वक्ते मुक्तः सत्त्वेन सर्वज्ञत्वादिना युक्तोऽवतिष्ठते, उत सर्वज्ञत्वादेः शशविषाणवदत्यन्तासञ्चाचिन्मा-

१. ‘तत्त्व’ क.पाठः, २. ‘तृत्वम्’ ल.पाठः,

ऋग्नावतिष्ठते, आहोस्त्रिद्वस्तुतश्चिन्मात्रो जीवान्तरव्यवहारद्वज्ञा कल्पितर्सर्वज्ञ-
त्वादिमानिवावतिष्ठत इति सन्देहे सत्येन सर्वज्ञत्वादिना युक्तो मुक्तोऽवतिष्ठत
इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः, उपन्यासविधिव्यपदेशेभ्यः । तत्र ‘सोऽन्वे-
ष्टज्ञः’ इति विधानार्थमागतो ‘य आत्मा अपहृतपाप्मा’ (छ. ८-७-१) इत्यादि-
रुद्देश्य उपन्यासः । ‘तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति’ (छ. ७-२५-२) इत्या-
दिरुद्देश्य उपन्यासको विधिः । ‘यः सर्वज्ञः’ (मु. १-१-९) इत्यादिर्व्यपदेशः । सोऽयं
नोदेशो विध्यभावात् । नापि विधिः सिद्धवच्चिर्देशाद्, अपि तूभयविलक्षणः ।
अतस्तेभ्यो हेतुभ्यः सप्रपञ्च एव मुक्तात्मेत्याद्यः पूर्वपक्षः ॥ ६ ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षमाह—

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

जीवात्मनस्तदात्मकत्वाचैतन्यात्मकत्वाचितितन्मात्रेण चैतन्यात्मनावस्थिते
मुक्ते ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादिशब्दा निरर्थका एव प्रयुज्यन्त इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते
सर्वज्ञत्वादिधर्माणामत्यन्तासत्त्वादिति ॥ ६ ॥

सिद्धान्तस्तु—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि पूर्वेक्तोपन्यासादिभ्यः
पूर्वभावात् पूर्वस्य ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वज्ञत्वादेव्यावहारिकस्य भावाद् ब्रह्मणो मुक्ता-
त्वनः सप्रपञ्चत्वनिष्पञ्चत्वयोरविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते इत्यर्थः । आ-
विधकधर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुपपत्तेन तेषां तुच्छत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

* ४ सङ्कल्पाधिकरणम् *

पूर्वत्र ब्रह्मणि विशेषासम्भवादविशेषप्रवृत्तौपि सविशेषत्वश्रुतिरौपाधिकवि-
षये व्यवस्थापिता । न तथेहाविशेषप्रवृत्तमनुमानमयोगिविषये व्यवस्थापनीयं ओ-
क्तिमयि सङ्कल्पादतिरिक्तसाधनसम्भवादिति प्रस्तुदाहरणसङ्गत्येदमाह—

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

अत्र पूर्वपक्षे लोकवृत्तानुसरणं फलं, सिद्धान्ते तु विद्याबलेन सङ्कल्पस्यैव
केष्टुक्तिरिक्तसंसिद्धिः फलमिति विवेकः । दहरविद्यायां श्रूयते ‘स यदि पितॄलो-

१. ‘न्यत्वात्म’ क. पाठः.

२. ‘न्यतात्म’ क. पाठ..

३. ‘तावयि’ ख. पाठः.

कक्षामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुचिष्टन्ति' (छा. ८-२-१) हृति । तत्र किं ब्रह्मलोकस्थस्य विदुषः सङ्कल्पादेव पित्रादिविभूतिप्राप्तिः, उत यत्तान्तरसहकृतात् तस्मादिति सन्वेदे विदुषः सङ्कल्पो यत्तान्तरसापेक्षः भोगसामग्रीसङ्कल्पत्वाद् अस्मदादिसङ्कल्पवदित्यनुमानेन यत्तान्तरसहकृतात् सङ्कल्पाद्विभूतिप्राप्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु केवलात् सङ्कल्पादेवास्य विदुषः पित्रादिविभूतिप्राप्तिः । कुतः, तच्छ्रुते: 'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुचिष्टन्ती' ति यत्तान्तरनिरपेक्षसत्यसङ्कल्पश्चुते: । तथा च श्रुत्या लौकिकानुमानस्य वाधो द्रष्टव्यः । यदि सङ्कल्पः साधनान्तरसापेक्षः, तर्हि तदभावे विदुषो वन्ध्यसङ्कल्पत्वात् सत्यसङ्कल्पत्वं हीयेत । सङ्कल्पानुगुणसाधनान्तरं त्विष्टमेवेत्यदोषः ॥ ८ ॥

किञ्चन

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव सत्यसङ्कल्पत्वादेव विद्वाननन्याधिपतिर्भवति । यदि विदुषः कथिदधिपतिः स्यात्, तर्हि तदधीनभोगस्य सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वाभावात् सत्यसङ्कल्पत्वं न स्यात् । तस्माद् ब्रह्मात्मकस्य विदुषः सङ्कल्पादेव सर्वैश्वर्यप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

* ५ अभावाधिकरणम् *

पूर्वाधिकरणद्वान्तसङ्कल्पदेवमाह—

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वपक्षे विशेषणश्रुतेरनेकधामावश्रुतेवं मुख्यार्थत्वसिद्धिः, सिद्धान्ते द्वयोरपि श्रुत्योर्विदुषः सत्यसङ्कल्पत्वादेव मुख्यार्थत्वसिद्धिरिति फलमेदः । 'सङ्कल्पादेव' (छा. ८-२-१) हृति श्रुत्या विदुषस्तावन्मनोऽस्तीत्यबगतम् । किं तस्य शरीरेन्द्रियाणि न सन्ति, उत सन्ति, आहोस्ति सन्ति न सन्ति चेति सन्वेदे यथा सङ्कल्पादेवेत्यवधारणश्रुत्या साधनान्तराभाव उक्तः, एवं ज्ञादरिराचार्यः शरीरेन्द्रियाणामभावं मन्यते । आह ह्येवमभावमाज्ञायः—‘मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते’ ‘य एते ब्रह्मलोके’ (छा. ८-२-१, १) हृति । यदि विदुषः शरीरादिकं स्यात् तदा मनसेति विशेषणमन्ययोगव्यवच्छेदकमनर्थकं स्यादित्येकः पूर्वः पक्षः ॥ १० ॥

भावं जैमिनीर्विकल्पाभननात् ॥ ११ ॥

शरीरेन्द्रियाणां मनस इव भावं सत्त्वं जैमिनिराचार्यो मन्यते ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति’ (छा. ७-२६-२) इत्यादिना विदुषोऽनेकधाभावविकल्पाभननात् । न हि शरीरमेदं विना कदाचिदेकधाभावः कदाचित् त्रिधाभावः सम्भवतीत्यपरः पक्षः ॥ ११ ॥

सिद्धान्तस्तु —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत एव मनसेति विशेषणादनेकधाभावविकल्पाभिधानाच्चेति लिङ्गद्वयाद् यदा शरीरादिसङ्कल्पः तदा शरीरेन्द्रियवत्त्वं, यदा तु तत्सङ्कल्पाभावस्तदा शरीरेन्द्रियवत्त्वाभाव इत्युभयविधं विदुष ऐश्वर्यं बादरायण आचार्यो मन्यते द्वादशाहवद् । यथा ‘द्वादशाहमूङ्खिकामा उपेयुः’ इत्युपायिचोदनागम्यत्वाद् द्वादशाहस्य सत्रत्वं ‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदि’त्यहर्णणत्वे सति यजतिचोदनागम्यत्वाद् हीनत्वं चेत्युभयविधत्वं, तद्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु विदुषः शरीराद्यभावे कथं भोगस्तत्राह—

तन्त्रभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तनोः सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावकाले सन्ध्यवद् यथा स्वमे मानसिकविषयमोगो जाग्रद्विलक्षणस्तद्वद् भोगः । कुतः, ‘मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते’ इति शुतेरेवमेवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु देहाद्यभावेऽपि भोगसत्त्वे शरीरादिसत्त्वाङ्गीकारो व्यर्थः स्यात् । अत आह—

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

देहाद्यभावकाले यथा जाग्रद्वोगः स्वभोगविलक्षणो भवति, तद्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

* ६ प्रदीपाधिकरणम् *

‘ननु विकल्पाभननलिङ्गेन विदुषोऽनेकशरीराणि सन्तीत्यभाणि । तद्वर्थं, निरात्मकेषु तेषु भोगायोगादित्याक्षेपसङ्गर्येदमाह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

अत्र पूर्वपक्षे एकस्मिन्नेव देहे भोगः, सिद्धान्ते सर्वेषिति फलमेदः । किं विदुषा सूज्यमानानि शरीराणि दारुयन्त्रविशिरात्मकानि, उत्तास्मदादित्यरीरवत् सात्मकानीति सन्देहे निरात्मकानीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु विदुषा सूज्यमाने-प्वनेकशरीरेषु विदुष आवेशोऽभिव्यक्तिर्विद्यासामर्थ्यादुपद्यते प्रदीपवद् । यथा प्रदीप एकोऽनेकवर्तिषु प्रविशति तद्विद्वाननेकान्तःकरणद्वारा देहेषु प्रविशति । तथा हि दर्शयति श्रुतिः ‘स एकवा भवति’ (छा. ७-२६-२) इत्यादिका । तस्मात् सर्वाण्यपि शरीराणि सात्मकान्वेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

ननु विदुषो न शरीरवस्त्वं युक्तं ‘तत् केन कं पश्येद्’ (बृ. ४-५-१५) इति ‘ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येद्’ (बृ. ४-३-२३) इति विशेषज्ञानाभावश्रवणादित्यत आह—

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ २६ ॥

सुखुसिमुक्त्योरन्यतरापेक्षमिदं विशेषज्ञानाभावश्रवणम् । हि यतः प्रकरणादेवमाविष्कृतं सुखुसिप्रकरणपेक्षया ‘ततोऽन्यदि’त्यादि श्रुतम् । परममुक्तिप्रकरणापेक्षया ‘तत् केने’त्यादि । तस्मात् सगुणापदिः शरीराङ्गीकारे न बाधकमिति ॥ २६ ॥

* ७ जगद्वापाराधिकरणम् *

पूर्वं सङ्कल्पमात्रेण देहादिसर्गे विदुष उत्सर्गतः सर्वेष्वर्थमुक्तम् । तस्येह जगदुत्पत्त्यादावपवादः क्रियत इत्याक्षेपसङ्गयेदभावः—

जगद्वापारवर्जे प्रकरणादसञ्चिहिततत्त्वाच्च ॥ २७ ॥

अत्र पूर्वपक्षे ईश्वरनानात्वं, सिद्धान्ते तदैकस्मिति फलमेदः । किं विदुष ऐश्वर्यमीश्वरस्येव निरङ्गुशम् उत सातिशयमिति विशये निरङ्गुशमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जगदुत्पत्त्यादिव्यापारवर्जे सातिशयमेवैश्वर्यम् । जगद्वापारस्तु परमे-श्वरस्यैव, सृष्टिवाक्येषु सर्वत्र तस्यैव प्रकरणात् प्रकृतत्वात् विदुषश्च तत्रासञ्चिहितत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोत्रेः ॥ २८ ॥

ननु ‘आमोति स्वाराज्यम्’ (तै. १-६-२) इति प्रत्यक्षश्रुत्या पेश्वर्योपदेशान्निरङ्गुशं विदुष ऐश्वर्यमिति चेद्, न, आधिकारिकमण्डलस्थोत्रेः अधिकारे तत्त्वापारे नियोजयतीत्याधिकारिकः सूर्यादिमण्डलस्थः परमात्मा, तस्योत्तरवाक्ये ‘आमोति भनसपतिम्’ (तै. १-६-२) इत्यत्र प्राप्यत्वेनोक्तेर्विदुषः सातिशयमै-

श्र्वयमिंति गम्यते । यदि पूर्ववाक्य एव निरतिशयमैश्वर्यमुक्तं स्यात्, तर्हि इदमी-
श्वरप्राप्तेवं चननर्थकं स्यात् । अतः सातिशयं विदुष ऐश्वर्यमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

सगुणे ब्रह्मणि विकारावर्ति निर्गुणं स्वरूपमस्ति । तथा हि ब्रह्मणि सगु-
णत्वनिर्गुणत्वयोः स्थितिमाह श्रुतिः ‘तावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः’
(छा. ३-१२-६) इत्यादिका । अयं भावः—यथा सगुणस्थितं निर्गुणस्वरूपमुपा-
सको न प्राप्नोति तज्ज्ञानाभावात्, तथा तद्वतं जगदुत्पत्त्यादिकमैश्वर्ये न प्राप्नोति
तदुपास्त्यभावाद्, उपास्त्यभावश्च श्रुत्यभावादिति ॥ १९ ॥

अत्र दृष्टान्तत्वेन निर्गुणस्वरूपमुक्तम् । तत्र प्रमाणान्तरमाह—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

एवं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं श्रुतिस्मृती दर्शयतः । ‘न तत्र सूर्यो भाति’ (क. २-
१-१९) इत्याद्या श्रुतिः, ‘न तद् भासयते सूर्यः’ (गी. १५-६) इत्याद्या
स्मृतिरिति ॥ २० ॥

इतश्चोपासकस्यानिरङ्गकुशमैश्वर्यमित्याह—

भोगभात्रसाम्यलिङ्गाच ॥ २१ ॥

उपासकस्थोपास्यदेवतया सम्भोगभात्रेण साम्यं श्रुतं, न जगद्यापारेण
‘आपो वै खलु भीयन्ते लोकोऽसौ’ इत्यादौ । तस्मात् साम्यलिङ्गाद्विदुषः सातिश-
यमैश्वर्यं गम्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु यदैश्वर्यं सातिशयं स्यात्, तर्हि लौकिकैश्वर्यवदनित्यं स्यात् । एवज्ञ
विदुषामावृतिः प्रसञ्जेत्याशङ्कच परमकृपालुभर्गवान् बादरायणः समादधाति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

येऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्ताः, तेषामनावृत्तिरेव ‘न च पुनरावर्तते’
(छा. ८-१९-१) इत्यादिकमसुक्त्यभिधायकशब्दादित्यर्थः । निर्गुणब्रह्मविदां त्वा-
वृत्तिशङ्कैव नास्ति, यतः सगुणविदामप्यनावृत्तिः । सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिरोत-
मार्था ॥ २२ ॥

यज्ञानाजीवतो शुक्लरुतक्रान्तिर्गतिरुचरा ।
 ब्रह्मप्राप्तिः प्रत्यपादि तदस्मि ब्रह्म चिद्वनम् ॥
 अस्मिन् पादे सप्ताधिकरणानि । सूत्राणि द्वार्विशातिः ।
 अस्मिन् फलाध्याये अष्टात्रिंशदधिकरणानि । सूत्राण्यष्टसप्तातिः ।
 अस्यां शारीरकमीमांसायामधिकरणानि (१९१) एकाधिकनवत्युत्तरशतम् ।
 सूत्राणि (५५९) पञ्चपञ्चाशदधिकपञ्चशतम् ॥

यस्यापाङ्गनिरीक्षणाद् भवरते भीतिप्रदासुज्जाहत्
 त्रयग्रन्तार्थविमर्शनाद् गतमहामायोऽभवं सन्ततम् ।
 तं शुद्धाद्वयुद्धुक्तमनवं काहयपूर्णं शिवं
 पूर्णानन्दमहामभावमत्तुलं वन्दे गुरुं शाश्वतम् ॥
 जडः काहं बालः क च गहनवेदान्तसरणि-
 स्तथाप्याज्ञायार्थं परमशिवयोगीन्द्रकृपया ।
 विजानन् व्याख्यानं व्यरचयमहं वेदशिरस-
 स्तदेतत् क्षन्तव्यं मयि सदयद्वापा बुधजनैः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनामजकाचार्यश्रीपरमशिवेन्द्रसरस्वती-
 पादाङ्गसेवापरायणेन श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वत्या
 विचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ
 ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकायां
 चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
 समाप्तम् फलाध्यायः ।

समाप्ता शारीरकमीमांसा ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	प.	अशुद्धम्.	शुद्धम्।	पृ.	प.	अशुद्धम्.	शुद्धम्।
६	२५	कार	कर	३९	२	रक	रपक
११	२४	वीतें	वीति	४२	८	ए	अत ए
२४	११	ब्द	ब्दा	५०	२२	या। अ	या अ
३६	१९	देह	देश	५२	२४	ति स	ति अ
३२	१२	अलौ	लौ	५४	६	दौ। य	दौ य
३३	७	तो हि	ते हि	६५	२२	याद	थमे
३६	२१	यऽप्र	यऽतिप्र	७१	१	हृता	तृती
३७	५	७	९	११२	१२	र्वं	र्वं
३८	८	झय	झथा	१६८	२८	तेऽय	तेय